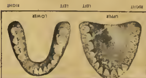

ปฏิจจสมุปบาท - จากพระโอษฐ์

บทนำ

ว่าด้วย เรื่องที่ควรทราบ ก่อน

เกี่ยวกับปฏิจจสมุปบาท

This page is either intentionally left blank

or

missing from the original scan.

กฎอิทัปปจจยตาหัวใจปฏิจจสมุปบาท. (แยก ๒ ตํ).

อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ
เมื่อสิ่งนี้ มี สิ่งนี้ ย่อมมี

อิมสฺสุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชติ
เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

อิมสฺมึ อสติ อิทํ น โหติ
เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้ ย่อมไม่มี

อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌติ
เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป.

(ม.ม. ๑๓/๓๕๕/๓๗๑, นิทาน. สํ. ๑๖/๘๔/๑๕๔,)

ลำดับเรื่องเฉพาะหมวด

สำหรับปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์ บทนำ

ว่าด้วย เรื่องที่ควรทราบก่อนเกี่ยวกับปฏิจจสมุปบาท

(มี ๘ เรื่อง)

มีเรื่อง : *อังคีติกาจารย์เล่าเรื่องการทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทหลังการตรัสรู้ -- สิ่งที่เรียกว่าปฏิจจสมุปบาท -- เห็นปฏิจจสมุปบาทคือเห็นพระพุทธองค์ -- ปฏิจจสมุปบาทคืออริยญายธรรม -- คนเราจิตยุ่งเพราะไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท -- ปฏิจจสมุปบาทเป็นชื่อแห่งทางสายกลาง -- ทรงแนะนำอย่างยิ่งให้ศึกษาเรื่องปฏิจจสมุปบาท -- คนเราไม่ปรินิพพานในทิฏฐธรรมเพราะไม่สามารถตัดกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาท.*

ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์

บทนำ

ว่าด้วย เรื่องที่ควรทราบก่อนเกี่ยวกับปฏิจจสมุปบาท.

สังคีติกาจารย์เล่าเรื่อง

การทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาท หลังการตรัสรู้[๑]

[เรื่องนี้ เดิมเป็นเรื่องที่ ๑ (เมื่อทรงเริ่มเรื่องจากพระโอษฐ์)]

สมัยนั้น พระพุทธเจ้าผู้มีพระภาค ตรัสรู้แล้วใหม่ ๆ ยังประทับอยู่ที่โคนแห่งไม้โพธิ์ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ในเขตตำบลอุรุเวลา. ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับนั่งด้วยบัลลังก์อันเดียว ตลอดเจ็ดวัน ที่โคนแห่งไม้โพธิ์ เสวยวิมุตติสุข.

มนสิการปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลม ร่วม
มนสิการปฏิจจสมุปบาทโดยอาการ สอง

*ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงกระทำมนสิการซึ่งปฏิจจสมุปบาท โดยอนุโลมและปฏิโลม ตลอด**ปฐมยาม**แห่งราตรี, ดังนี้ ว่า :–*

---

๑. มหา วิ. ๔/๑/๑; ยังมีที่มาในที่อื่นอีก เช่นในโพธิสูตรที่ ๑, ๒, ๓ แห่งโพธิวรรค อุ. ขุ. ๒๕/๗๓/๓๘.

(พวกนี้ เติมให้เต็มหมดแบบที่ตกลงใหม่ทั้งหมด)

ปัจจยาการ ริมเล็ด

"เพราะมีอวิชชา เป็นปัจจัย จึงมี สังขารทั้งหลาย;
เพราะมีสังขาร เป็นปัจจัย จึงมี วิญญาณ;
เพราะมีวิญญาณ เป็นปัจจัย จึงมี นามรูป;
เพราะมีนามรูป เป็นปัจจัย จึงมี สฬายตนะ;
เพราะมีสฬายตนะ เป็นปัจจัย จึงมี ผัสสะ;
เพราะมีผัสสะ เป็นปัจจัย จึงมี เวทนา;
เพราะมีเวทนา เป็นปัจจัย จึงมี ตัณหา;
เพราะมีตัณหา เป็นปัจจัย จึงมี อุปาทาน;
เพราะมีอุปาทาน เป็นปัจจัย จึงมี ภพ;
เพราะมีภพ เป็นปัจจัย จึงมี ชาติ;

เพราะมีชาติ เป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือ แห่งอวิชชานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร;
เพราะมีความดับ แห่งสังขาร จึงมีความดับ แห่งวิญญาณ;
เพราะมีความดับ แห่งวิญญาณ จึงมีความดับ แห่งนามรูป;
เพราะมีความดับ แห่งนามรูป จึงมีความดับ แห่งสฬายตนะ;
เพราะมีความดับ แห่งสฬายตนะ จึงมีความดับ แห่งผัสสะ;
เพราะมีความดับ แห่งผัสสะ จึงมีความดับ แห่งเวทนา;
เพราะมีความดับ แห่งเวทนา จึงมีความดับ แห่งตัณหา;

เพราะมีความดับ แห่งตัณหา จึงมีความดับ แห่งอุปาทาน;
เพราะมีความดับ แห่งอุปาทาน จึงมีความดับ แห่งภพ;
เพราะมีความดับ แห่งภพ จึงมีความดับ แห่งชาติ;

เพราะมีความดับ แห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้", *ดังนี้.*

ลำดับนั้น ครั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงมีความรู้สึกอย่างนี้แล้ว ได้ทรงเปล่งอุทานนี้ขึ้น ในขณะนั้น ว่า :–

ในปฐมยามแห่งราตรี

"เมื่อใดเวย ธรรมทั้งหลาย เป็นของแจ่มแจ้ง
แก่พราหมณ์ ผู้มีความเพียร เพ่งพินิจอยู่;
เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้น ย่อมหายไป
เพราะพราหมณ์นั้น รู้ทั่วถึงธรรม พร้อมทั้งเหตุ", *ดังนี้.*

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงกระทำมนสิการซึ่งปฏิจจสมุปบาท โดยอนุโลมและปฏิโลม *ตลอด**มัชฌิมยาม**แห่งราตรี ดังนี้ ว่า :–*

"เพราะมีอวิชชา เป็นปัจจัย จึงมี สังขารทั้งหลาย;
เพราะมีสังขาร เป็นปัจจัย จึงมี วิญญาณ;
เพราะมีวิญญาณ เป็นปัจจัย จึงมี นามรูป;
เพราะมีนามรูป เป็นปัจจัย จึงมี สฬายตนะ;
เพราะมีสฬายตนะ เป็นปัจจัย จึงมี ผัสสะ;

เพราะมีผัสสะ เป็นปัจจัย จึงมี เวทนา;
เพราะมีเวทนา เป็นปัจจัย จึงมี ตัณหา;
เพราะมีตัณหา เป็นปัจจัย จึงมี อุปาทาน;
เพราะมีอุปาทาน เป็นปัจจัย จึงมี ภพ;
เพราะมีภพ เป็นปัจจัย จึงมี ชาติ;

เพราะมีชาติ เป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือ แห่งอวิชชานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร;

เพราะมีความดับ แห่งสังขาร จึงมีความดับ แห่งวิญญาณ;
เพราะมีความดับ แห่งวิญญาณ จึงมีความดับ แห่งนามรูป;
เพราะมีความดับ แห่งนามรูป จึงมีความดับ แห่งสฬายตนะ;
เพราะมีความดับ แห่งสฬายตนะ จึงมีความดับ แห่งผัสสะ;
เพราะมีความดับ แห่งผัสสะ จึงมีความดับ แห่งเวทนา;
เพราะมีความดับ แห่งเวทนา จึงมีความดับ แห่งตัณหา;
เพราะมีความดับ แห่งตัณหา จึงมีความดับ แห่งอุปาทาน;
เพราะมีความดับ แห่งอุปาทาน จึงมีความดับ แห่งภพ;
เพราะมีความดับ แห่งภพ จึงมีความดับ แห่งชาติ;

เพราะมีความดับ แห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้", ดังนี้.

ลำดับนั้น ครั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงมีความรู้สึกอย่างนี้แล้ว ได้ทรงเปล่งอุทานนี้ขึ้น ในขณะนั้น ว่า :-

"เมื่อใดเวย ธรรมทั้งหลาย เป็นของแจ่มแจ้ง
แก่พราหมณ์ ผู้มีความเพียร เพ่งพินิจอยู่ ;
เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้น ย่อมหายไป
เพราะพราหมณ์นั้น ได้รู้แล้วซึ่งความสิ้นไปแห่งปัจจยธรรม ท.", *ดังนี้.*

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงกระทำมนสิการซึ่งปฏิจจสมุปบาท โดยอนุโลมและปฏิโลม *ตลอด***ปัจฉิมยาม***แห่งราตรี ดังนี้ ว่า :-*

"เพราะมีอวิชชา เป็นปัจจัย จึงมี สังขารทั้งหลาย;
เพราะมีสังขาร เป็นปัจจัย จึงมี วิญญาณ;
เพราะมีวิญญาณ เป็นปัจจัย จึงมี นามรูป;
เพราะมีนามรูป เป็นปัจจัย จึงมี สฬายตนะ;
เพราะมีสฬายตนะ เป็นปัจจัย จึงมี ผัสสะ;
เพราะมีผัสสะ เป็นปัจจัย จึงมี เวทนา;
เพราะมีเวทนา เป็นปัจจัย จึงมี ตัณหา;
เพราะมีตัณหา เป็นปัจจัย จึงมี อุปาทาน;
เพราะมีอุปาทาน เป็นปัจจัย จึงมี ภพ;
เพราะมีภพ เป็นปัจจัย จึงมี ชาติ;
เพราะมีชาติ เป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือ แห่งอวิชชานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร;

เพราะมีความดับ แห่งสังขาร จึงมีความดับ แห่งวิญญาณ;
เพราะมีความดับ แห่งวิญญาณ จึงมีความดับ แห่งนามรูป;
เพราะมีความดับ แห่งนามรูป จึงมีความดับ แห่งสฬายตนะ;
เพราะมีความดับ แห่งสฬายตนะ จึงมีความดับ แห่งผัสสะ;
เพราะมีความดับ แห่งผัสสะ จึงมีความดับ แห่งเวทนา;
เพราะมีความดับ แห่งเวทนา จึงมีความดับ แห่งตัณหา;
เพราะมีความดับ แห่งตัณหา จึงมีความดับ แห่งอุปาทาน;
เพราะมีความดับ แห่งอุปาทาน จึงมีความดับ แห่งภพ;
เพราะมีความดับ แห่งภพ จึงมีความดับ แห่งชาติ;

เพราะมีความดับ แห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้", ดังนี้.

ลำดับนั้น ครั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงมีความรู้สึกอย่างนี้แล้ว ได้ทรงเปล่งอุทานนี้ขึ้น ในขณะนั้น ว่า :–

"เมื่อใดเวย ธรรมทั้งหลาย เป็นของแจ่มแจ้ง
แก่พราหมณ์ ผู้มีความเพียร เพ่งพินิจอยู่;
เมื่อนั้นพราหมณ์นั้นย่อมแผดเผามารและเสนาให้สิ้นไปอยู่
เหมือนพระอาทิตย์ (ขจัดมืด) ยังอากาศให้สว่างอยู่ ฉะนั้น", ดังนี้.

สิ่งที่เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท[๑]

ครั้งหนึ่ง ที่พระเชตวัน พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลาย ให้ตั้งใจฟังแล้ว ได้ตรัสข้อความเหล่านี้ว่า :–

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง ปฏิจจสมุปบาท แก่พวกเธอทั้งหลาย, พวกเธอทั้งหลายจงฟัง ปฏิจจสมุปบาท นั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้".

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระพุทธดำรัสแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสถ้อยคำเหล่านี้ว่า :–

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อะไรเล่า ที่เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! :

เพราะมีอวิชชา เป็นปัจจัย จึงมี สังขารทั้งหลาย;
เพราะมีสังขาร เป็นปัจจัย จึงมี วิญญาณ;
เพราะมีวิญญาณ เป็นปัจจัย จึงมี นามรูป;
เพราะมีนามรูป เป็นปัจจัย จึงมี สฬายตนะ;
เพราะมีสฬายตนะ เป็นปัจจัย จึงมี ผัสสะ;
เพราะมีผัสสะ เป็นปัจจัย จึงมี เวทนา;
เพราะมีเวทนา เป็นปัจจัย จึงมี ตัณหา;
เพราะมีตัณหา เป็นปัจจัย จึงมี อุปาทาน;
เพราะมีอุปาทาน เป็นปัจจัย จึงมี ภพ;
เพราะมีภพ เป็นปัจจัย จึงมี ชาติ;

๑. สูตรที่ ๑ พุทธวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑/๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

เพราะมีชาติ เป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

ภิกษุทั้งหลาย ! นี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือ แห่งอวิชชานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร;

เพราะมีความดับ แห่งสังขาร จึงมีความดับ แห่งวิญญาณ;
เพราะมีความดับ แห่งวิญญาณ จึงมีความดับ แห่งนามรูป;
เพราะมีความดับ แห่งนามรูป จึงมีความดับ แห่งสฬายตนะ;
เพราะมีความดับ แห่งสฬายตนะ จึงมีความดับ แห่งผัสสะ;
เพราะมีความดับ แห่งผัสสะ จึงมีความดับ แห่งเวทนา;
เพราะมีความดับ แห่งเวทนา จึงมีความดับ แห่งตัณหา;
เพราะมีความดับ แห่งตัณหา จึงมีความดับ แห่งอุปาทาน;
เพราะมีความดับ แห่งอุปาทาน จึงมีความดับ แห่งภพ;
เพราะมีความดับ แห่งภพ จึงมีความดับ แห่งชาติ;

เพราะมีความดับ แห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-อุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้", ดังนี้.

เห็นปฏิจจสมุปบาท คือเห็นพระพุทธองค์[๑]

พระสารีบุตรได้กล่าวแก่ภิกษุทั้งหลายว่า :–

"ก็แล คำนี้ เป็นคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้แล้วอย่างนี้ว่า 'ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท, ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม; ผู้ใดเห็นธรรม, ผู้นั้นชื่อว่าเห็น

๑. มหาหัตถิปโทปมสูตร มู. ม. ๑๒/๓๔๗, ๓๖๐/๓๔๖.

สิ่งควรรู้อันประเสริฐ หนึ่ง
อริยญายธรรม หนึ่ง
โวพจน์(ที่เด่น)ของปฏิจจฯ หนึ่ง

ปฏิจจสมุปบาท". (โย ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ ปสฺสติ, โส ธมฺมํ ปสฺสติ: โย ธมฺมํ ปสฺสติ, โส ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ ปสฺสติ). ....."[๑]

อย่าเลย วักกลิ! ประโยชน์อะไร ด้วยการเห็นกายเน่านี้. ดูก่อนวักกลิ! ผู้ใดเห็นธรรม, ผู้นั้นเห็นเรา; ผู้ใดเห็นเรา, ผู้นั้นเห็นธรรม. ดูก่อนวักกลิ! เพราะว่า เมื่อเห็นธรรมอยู่ ก็คือเห็นเรา; เมื่อเห็นเราอยู่ ก็คือเห็นธรรม....."[๒]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! แม้ภิกษุจับชายสังฆาฏิ เดินตามรอยเท้าเราไปข้างหลัง ๆ, แต่ถ้าเธอนั้นมากไปด้วยอภิชฌา มีกามราคะกล้า มีจิตพยาบาทประทุษร้าย มีสติหลงลืม ไม่มีสัมปชัญญะ มีจิตไม่เป็นสมาธิ แกว่งไปแกว่งมา ไม่สำรวมอินทรีย์ แล้วไซร้; ภิกษุนั้นชื่อว่าอยู่ไกลจากเรา แม้เราก็อยู่ไกลจากภิกษุนั้น โดยแท้. เพราะเหตุไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะว่า ภิกษุนั้นไม่เห็นธรรม : เมื่อไม่เห็นธรรม ก็ชื่อว่าไม่เห็นเรา (ธมฺมํ หิ โส ภิกฺขเว ภิกฺขุ น ปสฺสติ : ธมฺมํ อปสฺสนฺโต มํ น ปสฺสติ).... [แล้วได้ตรัสไว้ โดยนัยตรงกันข้ามจากภิกษุนี้ คือตรัสเป็นปฏิปักขนัย โดยนัยว่า *แม้จะอยู่ห่างกันร้อยโยชน์ ถ้ามีธรรมเห็นธรรม ก็ชื่อว่าเห็นพระองค์* (ธมฺมํ หิ โส ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปสฺสติ : ธมฺมํ ปสฺสนฺโต มํ ปสฺสติ)].[๓]

ปฏิจจสมุปบาท คืออริยญายธรรม
(สิ่งที่ควรรู้อันประเสริฐ)[๔]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อริยญายธรรม เป็นสิ่งที่อริยสาวกเห็นแล้วด้วยดี แทงตลอดแล้วด้วยดี ด้วยปัญญา เป็นอย่างไรเล่า?

---

๑ มหาหัตถิปโทปมสูตร มู.ม. ๑๒/๓๕๙, ๓๖๐/๓๔๖, พระสารีบุตรกล่าวแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.
๒. วักกลิสูตร เถรวรรค มัชฌิมปัณณาสก์ ขนฺธ. สํ. ๑๗/๑๔๖-๗/๒๑๖, ตรัสแก่พระวักกลิ ที่กุมภการนิเวศน์.
๓. สูตรที่ ๓ ปัญจมวรรค ติกนิบาต อิติวุ. ขุ. ๒๕/๓๐๐/๒๗๒.
๔. สูตรที่ ๒ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๘๕/๑๕๙. ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน; สูตรที่ ๑ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๘๔/๑๕๔. สูตรที่ ๒ อุปาสกวรรค ทสก. อํ. ๒๔/๑๙๗/๙๒; ตรัสแก่อนาถบิณฑิกคหบดี ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกในกรณีนี้ ย่อมกระทำไว้ในใจโดยแยบคาย[๑] เป็นอย่างดี ซึ่งปฏิจจสมุปบาทนั่นเทียว ดังนี้ว่า "ด้วยอาการอย่างนี้ : *เมื่อสิ่งนี้มี, สิ่งนี้ย่อมมี; เพราะความเกิดขึ้นของสิ่งนี้, สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น. เมื่อสิ่งนี้ไม่มี, สิ่งนี้ย่อมไม่มี; เพราะความดับไปของสิ่งนี้, สิ่งนี้จึงดับไป* : ข้อนี้ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ :–

เพราะมีอวิชชา เป็นปัจจัย จึงมี สังขารทั้งหลาย;
เพราะมีสังขาร เป็นปัจจัย จึงมี วิญญาณ;
เพราะมีวิญญาณ เป็นปัจจัย จึงมี นามรูป;
เพราะมีนามรูป เป็นปัจจัย จึงมี สฬายตนะ;
เพราะมีสฬายตนะ เป็นปัจจัย จึงมี ผัสสะ;
เพราะมีผัสสะ เป็นปัจจัย จึงมี เวทนา;
เพราะมีเวทนา เป็นปัจจัย จึงมี ตัณหา;
เพราะมีตัณหา เป็นปัจจัย จึงมี อุปาทาน;
เพราะมีอุปาทาน เป็นปัจจัย จึงมี ภพ;
เพราะมีภพ เป็นปัจจัย จึงมี ชาติ;

เพราะมีชาติ เป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. .... (ต่อไปได้ตรัสปฏิจจสมุปบาทฝ่ายนิโรธวารไปจนจบ)".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยญายธรรมนี้แล เป็นสิ่งที่อริยสาวกเห็นแล้วด้วยดี แทงตลอดแล้วด้วยดี ด้วยปัญญา.

---

๑. คำว่า "ย่อมกระทำไว้ในใจโดยแยบคาย" นี้ ในสูตรที่ ๒ แห่งอุปาสกวรรค ทสก. อํ. ๒๔/๑๙๗/๙๒ ใช้คำว่า "ย่อมพิจารณาโดยประจักษ์" (ปฏิจฺจิษฺฎิ).

สญฺจิก

คนเราจิตยุ่ง เพราะไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท[๑]

ดูก่อนอานนท์ ! เพราะไม่รู้ เพราะไม่รู้ตามลำดับ เพราะไม่แทงตลอด ซึ่งธรรมคือปฏิจจสมุปบาทนี้, (จิตของ) หมู่สัตว์นี้ จึงเป็นเหมือนกลุ่มด้ายยุ่ง ยุ่งเหยิงเหมือนความยุ่งของกลุ่มด้ายที่หนาแน่นไปด้วยปม พันกันยุ่งเหมือนเซิงหญ้ามุญชะ และหญ้าปัพพชะ อย่างนี้; ย่อมไม่ล่วงพ้นซึ่งสังสาระ ที่เป็นอบาย ทุคติ วินิบาต ไปได้.

ปฏิจจสมุปบาท เป็นชื่อแห่งทางสายกลาง[๒]

ดูก่อนกัจจานะ ! คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วยทิฏฐิว่า *"สิ่งทั้งปวง มีอยู่"* ดังนี้ : นี่เป็นส่วนสุด[๓] (มิใช่ทางสายกลาง) ที่หนึ่ง; คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วยทิฏฐิว่า *"สิ่งทั้งปวง ไม่มีอยู่"* ดังนี้ : นี่เป็นส่วนสุด (มิใช่ทางสายกลาง) ที่สอง. ดูก่อนกัจจานะ ! ตถาคต ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือตถาคตย่อมแสดงดังนี้ว่า :–

๑. สูตรที่ ๑๐ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๑๑/๒๒๕, มหานิทานสูตร มหา. ที. ๑๐/๖๕/๕๗; ตรัสแก่พระอานนท์ ที่กัมมาสทัมมนิคม แคว้นกุรุ.

๒. สูตรที่ ๕ อาหารวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๒๑/๔๔, ตรัสแก่พราหมณ์กัจจานโคตร ที่เชตวัน; สูตรที่ ๗ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๙๑/๑๗๓, ตรัสแก่ชาณุสโสณิพราหมณ์ ที่เชตวัน.

๓. คำว่า "ส่วนสุด" ในกรณีอย่างนี้ หมายถึงทิฏฐิหรือความคิดเห็นที่แล่นไปสุดเหวี่ยง ในทิศทางใดทางหนึ่ง; มีลักษณะเป็นความสำคัญมั่นหมายในลักษณะที่เป็นตัวเป็นตน หรือตรงกันข้าม. ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงมีหลักธรรมของพระองค์ ที่ไม่แล่นไปสุดเหวี่ยงหรือสุดโต่งอย่างนั้นอย่างนี้ แต่ตรัสลงไปในลักษณะที่เป็นวิทยาศาสตร์ว่า "เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี; เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ" ในลักษณะที่ทะยอย ๆ กันไป ไม่มีสิ่งใดเกิดหรือดับได้ โดยลำพังตัวมันเอง; ดังนั้นจึงไม่มีทิฏฐิว่า "สิ่งทั้งปวงมีอยู่" หรือว่า "สิ่งทั้งปวงไม่มี".

เรื่องที่ทรงแนะนำให้ศึกษาอย่างยิ่ง หนึ่ง

"เพราะมีอวิชชา เป็นปัจจัย จึงมี สังขารทั้งหลาย;
เพราะมีสังขาร เป็นปัจจัย จึงมี วิญญาณ;
เพราะมีวิญญาณ เป็นปัจจัย จึงมี นามรูป;
เพราะมีนามรูป เป็นปัจจัย จึงมี สฬายตนะ;
เพราะมีสฬายตนะ เป็นปัจจัย จึงมี ผัสสะ;
เพราะมีผัสสะ เป็นปัจจัย จึงมี เวทนา;
เพราะมีเวทนา เป็นปัจจัย จึงมี ตัณหา;
เพราะมีตัณหา เป็นปัจจัย จึงมี อุปาทาน;
เพราะมีอุปาทาน เป็นปัจจัย จึงมี ภพ;
เพราะมีภพ เป็นปัจจัย จึงมี ชาติ;
เพราะมีชาติ เป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-

โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. .... (แล้วทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทฝ่ายนิโรธวารไปจนจบ)".

ทรงแนะนำอย่างยิ่ง
ให้ศึกษาเรื่องปฏิจจสมุปบาท[๑]

(เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสาธยายปฏิจจสมุปบาท อยู่ลำพังพระองค์เดียว, ภิกษุรูปหนึ่ง ได้แอบเข้ามาฟัง, ทรงเหลียวไปพบเข้า แล้วได้ตรัสว่า : –)

ดูก่อนภิกษุ! เธอได้ยินธรรมปริยายนี้แล้วหรือ ?

"ได้ยินแล้ว พระเจ้าข้า!"

๑. สูตรที่ ๔ กฬารขัตติยวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๙๐/๑๖๙; สูตรที่ ๑๐ โยคักเขมิวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬา. สํ. ๑๘/๑๑๓/๑๖๕. รายละเอียดเกี่ยวกับการทรงสาธยาย ให้ดูที่หน้า ๔๐๔ โดยหัวข้อว่า "แม้พระพุทธองค์ก็ทรงสาธยายปฏิจจสมุปบาท"

เบื้องต้นอาไม่ของพรหมจรรย์ หนึ่ง
เงื่อนต้นอย่างยิ่ง ของพรหมจรรย์ หนึ่ง
คนเราไม่ปรินิพพานในปัจจุบัน เพราะเหตุแห่งธรรม หนึ่ง

องค์แห่งสุตะ สาม
อาการแห่งสุตะ สาม.

ดูก่อนภิกษุ! เธอจงรับเอา (อุคฺคณฺหาหิ) ธรรมปริยายนี้ไป.

ดูก่อนภิกษุ! เธอจงเล่าเรียน (ปริยาปุณาหิ) ธรรมปริยายนี้.

ดูก่อนภิกษุ! เธอจงทรงไว้ (ธาเรหิ) ซึ่งธรรมปริยายนี้.

ดูก่อนภิกษุ! ธรรมปริยายนี้ ประกอบด้วยประโยชน์ เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์.

•

คนเราไม่ปรินิพพานในทิฏฐธรรม

เพราะไม่สามารถตัดกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาท[๑]

เหตุเกี่ยวกับปรินิพพานในทิฏฐธรรม สอง.

ท้าวสักกะได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า *"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! อะไรหนอเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัย ที่ทำให้สัตว์บางพวกในโลกนี้ ไม่ปรินิพพานในทิฏฐธรรม? และอะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัย ที่ทำให้สัตว์บางพวกในโลกนี้ ปรินิพพานในทิฏฐธรรม (คือทันเวลา, ทันควัน, ไม่ต้องรอเวลาข้างหน้า) พระเจ้าข้า?"*

---

๑. สูตรที่ ๕ โลกกามคุณวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬา. สํ. ๑๘/๑๒๘/๑๗๘, ตรัสแก่ท้าวสักกะ ที่เขาคิชฌกูฏ.
สูตรที่ ๖ โลกกามคุณวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬา. สํ. ๑๘/๑๒๙/๑๘๑, ตรัสแก่ปัญจสิขคันธัพพบุตร ที่เขาคิชฌกูฏ
สูตรที่ ๑ คหปติวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬา. สํ. ๑๘/๑๓๐/๑๘๑, ตรัสแก่อุคคคหบดีชาวเมืองเวสาลี ที่กูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน.
สูตรที่ ๒ คหปติวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬา. สํ. ๑๘/๑๓๑/๑๘๓, ตรัสแก่อุคคคหบดีชาวบ้านหัตถิคาม ที่บ้านหัตถิคาม.
สูตรที่ ๓ คหปติวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬา. สํ. ๑๘/๑๓๙/๑๘๔, ตรัสแก่อุปาลิคหบดี ที่ปาวาริกัมพวัน.
สูตรที่ ๕ คหปติวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬา. สํ. ๑๘/๑๔๓/๑๙๔, ตรัสแก่โสณคหบดีบุตร ที่เวฬุวัน.
สูตรที่ ๘ คหปติวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬา. สํ. ๑๘/๑๔๖/๒๐๓, ตรัสแก่นกุลปิตุคหบดี ที่เภสกฬาวัน.

วิญญาณที่ได้ชื่อว่าอุปาทาน มีเพราะเหตุ (ถูกตัณหาในอารมณ์อาศัยแล้ว) นั้น

คูก่อนท่านผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทั้งหลาย! รูปทั้งหลายที่จะพึงรู้ได้ด้วยจักษุ มีอยู่, เป็นรูปที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ มีลักษณะน่ารัก เป็นที่เข้าไปอาศัยแห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด; ถ้าหากว่า ภิกษุย่อมเพลิดเพลิน พร่ำสรรเสริญ เมาหมกอยู่ ซึ่งรูปนั้น แล้วไซร้, เมื่อภิกษุนั้น เพลิดเพลิน พร่ำสรรเสริญ เมาหมกอยู่ กะรูปนั้น, วิญญาณนั้นอันตัณหาในอารมณ์คือรูปอาศัยแล้ว ย่อมมีแก่เธอนั้น: วิญญาณนั้น คืออุปาทาน.[๑] คูก่อนท่านผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทั้งหลาย! ภิกษุผู้มีอุปาทาน ย่อมไม่ปรินิพพาน. •

(ในกรณีแห่งเสียงที่จะพึงรู้สึกด้วยโสตะ, กลิ่นที่จะพึงรู้สึกด้วยฆานะ, รสที่จะพึงรู้สึกด้วยชิวหา, สัมผัสทางผิวหนังที่จะพึงรู้สึกด้วยกาย (ผิวกายทั่วไป); ก็มีข้อความอย่างเดียวกันกับข้อความในกรณีแห่งรูปที่จะพึงรู้ได้ด้วยจักษุ ดังที่กล่าวแล้วข้างบน ทุกตัวอักษร; ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งอายตนะแต่ละอายตนะเท่านั้น; ในที่นี้จะยกข้อความอันกล่าวถึงธัมมารมณ์เป็นข้อสุดท้าย มากล่าวไว้อีกครั้งดังต่อไปนี้ : –)

คูก่อนท่านผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทั้งหลาย! ธัมมารมณ์ทั้งหลายที่จะพึงรู้สึกด้วยมโน มีอยู่, เป็นธัมมารมณ์ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ มีลักษณะน่ารัก เป็นที่เข้าไปอาศัยแห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด; ถ้าหากว่า ภิกษุย่อมเพลิดเพลิน พร่ำสรรเสริญ เมาหมกอยู่ ซึ่งธัมมารมณ์นั้น แล้วไซร้, เมื่อภิกษุนั้น เพลิดเพลิน พร่ำสรรเสริญ เมาหมกอยู่ กะธัมมารมณ์นั้น, วิญญาณนั้นอันตัณหาในอารมณ์คือธัมมารมณ์ อาศัยแล้ว ย่อมมีแก่เธอนั้น; วิญญาณนั้น คืออุปาทาน. คูก่อนท่านผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทั้งหลาย! ภิกษุผู้มีอุปาทาน ย่อมไม่ปรินิพพาน.

คูก่อนท่านผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทั้งหลาย! นั่นแลเป็นเหตุ นั่นเป็นปัจจัย ที่ทำให้สัตว์บางพวกในโลกนี้ ไม่ปรินิพพานในทิฏฐธรรม.

---

๑. วิญญาณในที่นี้ หมายถึง มโนวิญญาณ ที่รู้สึกต่อความเพลินและความมัวเมาในรูปนั้น ; ไม่ใช่จักขุวิญญาณที่เห็นรูปตามธรรมดา.

(ฝ่ายปฏิปักขนัย)

ดูก่อนท่านผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทั้งหลาย ! รูปทั้งหลายที่จะพึงรู้ได้ด้วยจักษุ มีอยู่, เป็นรูปที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ มีลักษณะน่ารัก เป็นที่เข้าไปอาศัยแห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด; ถ้าหากว่า ภิกษุย่อมไม่เพลิดเพลิน ไม่พร่ำสรรเสริญ ไม่เมาหมกอยู่ ซึ่งรูปนั้น แล้วไซร้, เมื่อภิกษุนั้นไม่เพลิดเพลิน ไม่พร่ำสรรเสริญ ไม่เมาหมกอยู่ กะรูปนั้น, วิญญาณนั้นอันตัณหาในอารมณ์คือรูปอาศัยแล้ว ย่อมไม่มีแก่เธอนั้น; วิญญาณที่จะเป็นอุปาทาน ย่อมไม่มี. ดูก่อนท่านผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทั้งหลาย ! ภิกษุผู้ไม่มีอุปาทาน ย่อมปรินิพพาน.

(ในกรณีแห่งเสียงที่จะพึงรู้สึกด้วยโสตะ กลิ่นที่จะพึงรู้สึกด้วยฆานะ, รสที่จะพึงรู้สึกด้วยชิวหา, สัมผัสทางผิวหนังที่จะพึงรู้สึกด้วยกาย (ผิวกายทั่วไป); ก็มีข้อความอย่างเดียวกันกับข้อความในกรณีแห่งรูปที่จะพึงรู้ได้ด้วยจักษุ ดังที่กล่าวแล้วข้างบน ทุกตัวอักษร; ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งอายตนะแต่ละอายตนะเท่านั้น; ในที่นี้จะยกข้อความอันกล่าวถึงธัมมารมณ์เป็นข้อสุดท้าย มากล่าวไว้อีกครั้ง ดังต่อไปนี้ :—)

ดูก่อนท่านผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทั้งหลาย ! ธัมมารมณ์ทั้งหลายที่จะพึงรู้สึกด้วยมโน มีอยู่, เป็นธัมมารมณ์ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ มีลักษณะน่ารัก เป็นที่เข้าไปอาศัยแห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด; ถ้าหากว่า ภิกษุย่อมไม่เพลิดเพลิน ไม่พร่ำสรรเสริญ ไม่เมาหมกอยู่ ซึ่งธัมมารมณ์นั้น แล้วไซร้, เมื่อภิกษุนั้นไม่เพลิดเพลิน ไม่พร่ำสรรเสริญ ไม่เมาหมกอยู่ กะธัมมารมณ์นั้น, วิญญาณนั้นอันตัณหาในอารมณ์คือธัมมารมณ์อาศัยแล้ว ย่อมไม่มีแก่เธอนั้น; วิญญาณที่จะเป็นอุปาทาน ย่อมไม่มี. ดูก่อนท่านผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทั้งหลาย ! ภิกษุผู้ไม่มีอุปาทาน ย่อมปรินิพพาน.

ดูก่อนท่านผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทั้งหลาย ! นี้แลเป็นเหตุ นี้เป็นปัจจัย ที่ทำให้สัตว์บางพวกในโลกนี้ ปรินิพพานในทิฏฐธรรม, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : เป็นที่น่าสังเกตว่า การทูลถามถึงการปรินิพพานในปัจจุบันเช่นนี้ เป็นเรื่องที่ทูลถามโดยคฤหัสถ์ผู้ครองเรือนทั้งนั้น ทั้งที่เป็นเทวดาและมนุษย์; ยังไม่พบที่ทูลถามโดยภิกษุเลย (นอกจากใน จตุกฺก. อํ. ๒๑/๒๒๖/๑๗๔, ซึ่งพระอานนท์ได้ถามเรื่องนี้กะพระสารีบุตร); ชะรอยว่าเรื่องนี้จะเป็นที่แจ่มแจ้งแก่ภิกษุทั้งหลายแล้ว หรืออย่างไรกันแน่ เป็นเรื่องที่ควรจะช่วยกันนำไปวินิจฉัยดู. อนึ่ง สิ่งที่เรียกว่า ปรินิพพาน นั้น คือการสิ้นสุดแห่งกระแสของปฏิจจสมุปบาท นั่นเอง.

บทนำ จบ

หมวด ๑

ว่าด้วย ลักษณะ – ความสำคัญ – วัตถุประสงค์

ของเรื่องปฏิจจสมุปบาท.

กฎอิทัปปัจจยตาหัวใจปฏิจจสมุปบาท.

อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ

เมื่อสิ่งนี้ มี สิ่งนี้ ย่อมมี

อิมสฺสุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชติ

เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

อิมสฺมึ อสติ อิทํ น โหติ

เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้ ย่อมไม่มี

อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌติ

เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป.

(ม.ม. ๑๓/๓๕๕/๓๙๓, นิทาน. สํ. ๑๖/๘๔/๑๕๔, ...)

ลำดับเรื่องเฉพาะหมวด

สำหรับปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์ หมวดที่ ๑

ว่าด้วย ลักษณะ - ความสำคัญ - และวัตถุประสงค์

ของเรื่องปฏิจจสมุปบาท

(มี ๑๘ เรื่อง)

ก. ว่าด้วยลักษณะ ๖ เรื่อง : *ความหมายของปฏิจจสมุปบาทแต่ละอาการ -- ปฏิจจสมุปบาทแต่ละอาการเป็นปฏิจจสมุปปันนธรรม -- ทรงขยายความปฏิจจสมุปบาทอย่างวิธีถามตอบ -- บางอาการแม้เพียงอาการเดียวก็ยังทรงเรียกว่าปฏิจจสมุปบาท -- แม้แสดงเพียงผัสสะให้เกิดเวทนาก็ยังเรียกว่าปฏิจจสมุปบาท -- ทรงเปรียบปฏิจจสมุปบาทด้วยการขึ้นลงของน้ำทะเล.*

ข. ว่าด้วยความสำคัญ ๖ เรื่อง : *การเห็นปฏิจจสมุปบาทชื่อว่าการเห็นธรรม -- ปฏิจจสมุปบาทคือกฎแห่งธรรมฐิติ-ธรรมนิยาม -- ปฏิจจสมุปบาทเป็นเรื่องลึกและดูลึก -- ปฏิจจสมุปบาทเป็นเรื่องลึกซึ้งเท่ากับเรื่องนิพพาน -- นรกเพราะไม่รู้ปฏิจจสมุปบาทร้อนยิ่งกว่านรกใดๆ หมด -- ผู้แสดงธรรมไม่ต่อหลักปฏิจจสมุปบาทเท่านั้นจึงชื่อว่า "เป็นธรรมกถึก".*

ค. ว่าด้วยวัตถุประสงค์ ๖ เรื่อง : *ปฏิจจสมุปบาททำให้อยู่เหนือความมีและความไม่มีของสิ่งทั้งปวง -- ไม่มีผู้นั้นหรือผู้อื่นในปฏิจจสมุปบาท -- กายนี้ไม่ใช่ของใครเป็นเพียงกระแสปฏิจจสมุปบาท -- ปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมที่ทรงแสดงเพื่อไม่ให้รู้สึกว่ามีสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา -- ปฏิจจสมุปบาทมีหลักว่า "ไม่มีตนเองไม่มีผู้อื่นที่ก่อสุขและทุกข์" -- การรู้ปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักการพยากรณ์อรหัตตผล.*

ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์

หมวดที่ ๑

ว่าด้วย ลักษณะ – ความสำคัญ – และวัตถุประสงค์ ของเรื่องปฏิจจสมุปบาท

(ก. ว่าด้วย ลักษณะ๖ เรื่อง) ของปฏิจจสมุปบาท.

ปฏิจจสมุปบาทมีลักษณะ หก

ความหมายของปฏิจจสมุปบาท แต่ละอาการ[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง เราจักจำแนก ซึ่งปฏิจจสมุปบาท แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลายจงฟังซึ่งธรรมนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระพุทธดำรัสแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสถ้อยคำเหล่านี้ว่า :–

---

๑. สูตรที่ ๒ พุทธวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. สํ ๑๖/๒/๔, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ภิกษุทั้งหลาย ! ก็ปฏิจจสมุปบาท (สมุทยวาร) เป็นอย่างไรเล่า ? ภิกษุทั้งหลาย :

เพราะมีอวิชชา เป็นปัจจัย จึงมี สังขารทั้งหลาย ;
เพราะมีสังขาร เป็นปัจจัย จึงมี วิญญาณ ;
เพราะมีวิญญาณ เป็นปัจจัย จึงมี นามรูป ;
เพราะมีนามรูป เป็นปัจจัย จึงมี สฬายตนะ ;
เพราะมีสฬายตนะ เป็นปัจจัย จึงมี ผัสสะ ;
เพราะมีผัสสะ เป็นปัจจัย จึงมี เวทนา ;
เพราะมีเวทนา เป็นปัจจัย จึงมี ตัณหา ;
เพราะมีตัณหา เป็นปัจจัย จึงมี อุปาทาน ;
เพราะมีอุปาทาน เป็นปัจจัย จึงมี ภพ ;
เพราะมีภพ เป็นปัจจัย จึงมี ชาติ ;

เพราะมีชาติ เป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

ภิกษุทั้งหลาย ! ก็ชรามรณะ เป็นอย่างไรเล่า ? ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีฟันหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยว ความสิ้นไปแห่งอายุ ความแก่รอบแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ในสัตวนิกายนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ : นี้ เรียกว่า ชรา. การจุติ ความเคลื่อน การแตกสลาย การหายไป การวายชีพ การตาย การทำกาละ การแตกแห่งขันธ์ทั้งหลาย การทอดทิ้งร่าง การขาดแห่งอินทรีย์คือชีวิต

จากสัตวนิกายนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ : นี้ เรียกว่า มรณะ. ชรานี้ด้วย มรณะนี้ด้วย ย่อมมีอยู่ ดังนี้ ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้ เรียกว่า ชรามรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็ชาติ เป็นอย่างไรเล่า ? การเกิด การกำเนิด การก้าวลง (สู่ครรภ์) การบังเกิด การบังเกิดโดยยิ่ง ความปรากฏของขันธ์ทั้งหลาย การที่สัตว์ได้ซึ่งอายตนะทั้งหลาย ในสัตวนิกายนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้ เรียกว่า ชาติ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็ภพ เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภพทั้งหลาย ๓ อย่างเหล่านี้ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้ เรียกว่า ภพ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็อุปาทาน เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อุปาทานทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้ คือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีลัพพตุปาทาน อัตตวาทุปาทาน : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้ เรียกว่า อุปาทาน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็ตัณหา เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! หมู่แห่งตัณหาทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธัมมตัณหา : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้ เรียกว่า ตัณหา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็เวทนา เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! หมู่แห่งเวทนาทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้ เรียกว่า เวทนา.

จากสัตวนิกายนั้นๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นๆ : นี้ เรียกว่า มรณะ. ชรานี้ด้วย มรณะนี้ด้วย ย่อมมีอยู่ ดังนี้; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า ชรามรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ชาติ เป็นอย่างไรเล่า? การเกิด การกำเนิด การก้าวลง (สู่ครรภ์) การบังเกิด การบังเกิดโดยยิ่ง ความปรากฏของขันธ์ทั้งหลาย การที่สัตว์ได้ซึ่งอายตนะทั้งหลาย ในสัตวนิกายนั้นๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นๆ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า ชาติ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ภพ เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภพทั้งหลาย ๓ อย่างเหล่านี้ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า ภพ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อุปาทาน เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปาทานทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้ คือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีลัพพัตตุปาทาน อัตตวาทุปาทาน : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า อุปาทาน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ตัณหา เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งตัณหาทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธัมมตัณหา : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า ตัณหา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เวทนา เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งเวทนาทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชา-เวทนา : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า เวทนา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ผัสสะ เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งผัสสะทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า ผัสสะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สฬายตนะ เป็นอย่างไรเล่า? จักขวายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ มนายตนะ : ภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า สฬายตนะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นามรูป เป็นอย่างไรเล่า? เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ : นี้ เรียกว่า นาม. มหาภูตทั้งสี่ด้วย รูปที่อาศัยมหาภูตทั้งสี่ด้วย : นี้ เรียกว่า รูป. นามนี้ด้วย รูปนี้ด้วย ย่อมมีอยู่ ดังนี้; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า นามรูป.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็วิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งวิญญาณทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า วิญญาณ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สังขารทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารทั้งหลาย ๓ อย่างเหล่านี้ คือ กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้ เรียกว่า สังขารทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อวิชชา เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความไม่รู้อันใดแล เป็นความไม่รู้ในทุกข์, เป็นความไม่รู้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์,

เป็นความไม่รู้ในความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นความไม่รู้ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้ เรียกว่า อวิชชา.

ปฏิจจสมุปบาทแต่ละอาการ เป็นปฏิจจสมุปปันนธรรม[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราจักแสดง ปฏิจจสมุปปันนธรรมทั้งหลาย แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลาย จงฟังซึ่งธรรมนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระพุทธดำรัสแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสถ้อยคำเหล่านี้ว่า :—

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็ปฏิจจสมุปปันนธรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า ?

(๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ชรามรณะ เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ชาติ เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

๑. สูตรที่ ๑๐ อาหารวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๓๐, ๓๑/๖๐, ๖๒ ; ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

(๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภพ เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อุปาทาน เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๕) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ตัณหา เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๖) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เวทนา เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๗) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ผัสสะ เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๘) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สฬายตนะ เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๙) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นามรูป เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๑๐) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! วิญญาณ เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๑๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารทั้งหลาย เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๑๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อวิชชา เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้ เรียกว่า ปฏิจจสมุปปันนธรรม[๑]ทั้งหลาย.

ทรงขยายความปฏิจจสมุปบาท อย่างวิธีถามตอบ[๒]

ดูก่อนอานนท์! อย่ากล่าวอย่างนั้น. ดูก่อนอานนท์! อย่ากล่าวอย่างนั้น. ก็ปฏิจจสมุปบาทนี้ ลึกซึ้งด้วย มีลักษณะลึกซึ้งด้วย. ดูก่อนอานนท์!

๑. คำว่า "ปฏิจจสมุปปันนธรรม" นี้ ผู้ที่ได้ฟังเป็นครั้งแรก ไม่จำเป็นจะต้องมีความตื่นเต้นตกใจ ว่าเป็นคำลึกซึ้ง ซับซ้อน อะไรมากมาย แต่เป็นคำธรรมดาสามัญ ในภาษาธรรมะ มีความหมายแต่เพียงว่า เป็นสิ่งที่เกิดเองไม่ได้ จะต้องอาศัยสิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น เสร็จแล้วก็จะเป็นสิ่งที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยสำหรับปรุงแต่งสิ่งอื่นต่อไป : ที่แท้ ก็คือสิ่งทั้งปวงในโลกนั่นเอง หากแต่ว่า ในที่นี้ทรงประสงค์แต่เรื่องทางจิตใจ และเฉพาะที่เกี่ยวกับความทุกข์ เท่านั้น. — *ผู้รวบรวม.*

๒. มหานิทานสูตร มหา. ที. ๑๐/๖๕/๕๗, ตรัสแก่พระอานนท์ ที่กัมมาสทัมมนิคม แคว้นกุรุ, และอีกแห่งหนึ่งคือ สูตรที่ ๑๐ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๑๑/๒๒๕, ข้อความเหมือนกันตั้งแต่คำเริ่มแรกไปจนถึงคำว่า "...อบายทุคติวินิบาตไปได้".

เพราะไม่รู้[๑] เพราะไม่รู้ตามลำดับ เพราะไม่แทงตลอด ซึ่งธรรมคือปฏิจจสมุปบาทนี้ (จึงของ) หมู่สัตว์นี้ จึงเป็นเหมือนกลุ่มด้ายยุ่ง, ยุ่งเหยิงเหมือนความยุ่งของกลุ่มด้ายที่หนาแน่นไปด้วยปม, พันกันยุ่งเหมือนเซิงหญ้ามุญชะและหญ้าปัพพชะ อย่างนี้; ย่อมไม่ล่วงพ้นสังสาระที่เป็นอบาย ทุคติ วินิบาตไปได้.

ดูก่อนอานนท์! เมื่อเธอถูกถามว่า "ชรามรณะที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย มีไหม?" ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า "มีอยู่". ถ้าเขาพึงกล่าวต่อไปว่า "ชรามรณะมี เพราะปัจจัยอะไร?" ดังนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า "ชรามรณะมี เพราะปัจจัยคือชาติ".

ดูก่อนอานนท์! เมื่อเธอถูกถามว่า "ชาติที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย มีไหม?" ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า "มีอยู่". ถ้าเขาพึงกล่าวต่อไปว่า "ชาติมี เพราะปัจจัยอะไร?" ดังนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า "ชาติมี เพราะปัจจัยคือภพ".

ดูก่อนอานนท์! เมื่อเธอถูกถามว่า "ภพที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย มีไหม?" ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า "มีอยู่". ถ้าเขาพึงกล่าวต่อไปว่า "ภพมี เพราะปัจจัยอะไร?" ดังนี้แล้ว; คำตอบ พึงมีว่า "ภพมี เพราะปัจจัยคืออุปาทาน".

ดูก่อนอานนท์! ถ้าเธอถูกถามว่า "อุปาทานที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย มีไหม?" ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า "มีอยู่". ถ้าเขาพึงกล่าวต่อไปว่า "อุปาทานมี เพราะปัจจัยอะไร?" ดังนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า "อุปาทานมี เพราะปัจจัยคือตัณหา".

๑. คำนี้ว่า "เพราะไม่รู้" (อญฺญาณา) ไม่มีในมหานิทานสูตร, มีแต่ในสูตรที่ ๑๐ ทุกธวรรค นิทาน. สํ.

ดูก่อนอานนท์! เมื่อเธอถูกถามว่า "ตัณหาที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัยมีไหม?" ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า "มีอยู่". ถ้าเขาพึงกล่าวต่อไปว่า "ตัณหามีเพราะปัจจัยอะไร?" ดังนี้แล้ว, คำตอบพึงมีว่า "ตัณหามี เพราะปัจจัยคือเวทนา".

ดูก่อนอานนท์! เมื่อเธอถูกถามว่า "เวทนาที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัยมีไหม?" ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า "มีอยู่". ถ้าเขาพึงกล่าวต่อไปว่า "เวทนามีเพราะปัจจัยอะไร?" ดังนี้แล้ว, คำตอบพึงมีว่า "เวทนามี เพราะปัจจัยคือผัสสะ".

ดูก่อนอานนท์! เมื่อเธอถูกถามว่า "ผัสสะที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัยมีไหม?" ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า "มีอยู่". ถ้าเขาพึงกล่าวต่อไปว่า "ผัสสะมีเพราะปัจจัยอะไร?" ดังนี้แล้ว, คำตอบพึงมีว่า "ผัสสะมี เพราะปัจจัยคือนามรูป".

ดูก่อนอานนท์! เมื่อเธอถูกถามว่า "นามรูปที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัยมีไหม?" ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า "มีอยู่". ถ้าเขาพึงกล่าวต่อไปว่า "นามรูปมีเพราะปัจจัยอะไร"? ดังนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า "นามรูปมี เพราะปัจจัยคือวิญญาณ".

ดูก่อนอานนท์! เมื่อเธอถูกถามว่า "วิญญาณที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัยมีไหม?" ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า "มีอยู่". ถ้าเขาพึงกล่าวต่อไปว่า "วิญญาณมีเพราะปัจจัยอะไร?" ดังนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า "วิญญาณมี เพราะปัจจัยคือนามรูป".

ดูก่อนอานนท์ ! ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้แล (เรื่องจึงสรุปได้ว่า) วิญญาณมี เพราะปัจจัยคือนามรูป ; นามรูปมี เพราะปัจจัยคือวิญญาณ ; ผัสสะมี เพราะปัจจัยคือนามรูป ; เวทนามี เพราะปัจจัยคือผัสสะ ; ตัณหามี เพราะปัจจัยคือเวทนา ; อุปาทานมี เพราะปัจจัยคือตัณหา ; ภพมี เพราะปัจจัยคืออุปาทาน ; ชาติมี เพราะปัจจัยคือภพ ; ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย เกิดขึ้นพร้อม เพราะปัจจัยคือชาติ : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ปฏิจจสมุปบาทแบบนี้ ที่ตั้งต้นจากทุกข์ ขึ้นไปหาอวิชชา, แต่ไปไม่ถึงอวิชชา ไปสุดลงเสียเพียงแค่วิญญาณ–นามรูป แล้ววกกลับนั้น ยังมีลักษณะพิเศษอยู่อีกอย่างหนึ่ง คือบางสูตร เช่นสูตรนี้โดยเฉพาะ หามี "สฬายตนะ" รวมอยู่ในสาย ด้วยไม่, ผิดจากสูตรอื่นอีกหลายสูตร แห่งแบบนี้. จะสันนิษฐานว่า ตัดลอกตกหล่นมาแต่เดิม ก็ไม่มีหนทางที่จะสันนิษฐานอย่างนั้น ; เพราะมีการเว้น คำว่า "สฬายตนะ" เหมือนกันหมดทุก ๆ แห่งในสูตรนี้, ทั้งตอนที่เป็นอุทเทส นิทเทส และตอนที่ทรงย้ำครั้งสุดท้าย ในสูตรเดียวกัน.

ปัจจยาการแม้เพียงอาการเดียว
ก็ยังตรัสเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (อิทัปปัจจยตา)[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะย่อมมี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมธาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั่นเทียว ; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา

๑. สูตรที่ ๑๐ อาหารวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๓๐/๖๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

(ธัมมัฏฐิตตา), คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา (ธัมมนิยามตา), คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้ สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น (อิทัปปัจจยตา).

ตถาคตย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมธาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของที่คว่ำ และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู: เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมธาตุใด ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติย่อมมี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, ...ฯลฯ... ...ฯลฯ...[๑]

---

๑. การละเปยยาล...ฯลฯ... ...ฯลฯ...เช่นนี้ หมายความว่า ข้อความในข้อ (๒) เป็นต้นไปจนกระทั่งถึงข้อ (๑๐) นี้ ซ้ำกันเต็มตามแบบกับในข้อ (๑) ต่างกันแต่เพียงปัจจยาการแต่ละปัจจยาการเท่านั้น; สำหรับข้อสุดท้าย คือข้อ (๑๑) จะพิมพ์ไว้เต็มเหมือนข้อ (๑) อีกครั้งหนึ่ง.

(๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพย่อมมี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลายจะบังเกิดขึ้นก็ตาม, ...ฯลฯ... ...ฯลฯ...

(๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานย่อมมี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, ...ฯลฯ... ...ฯลฯ...

(๕) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาย่อมมี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, ...ฯลฯ... ...ฯลฯ...

(๖) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาย่อมมี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, ...ฯลฯ... ...ฯลฯ...

(๗) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะย่อมมี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, ...ฯลฯ... ...ฯลฯ...

(๘) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะย่อมมี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, ...ฯลฯ... ...ฯลฯ...

(๙) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปย่อมมี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, ...ฯลฯ... ...ฯลฯ...

(๑๐) ภิกษุทั้งหลาย ! เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณย่อมมี. ภิกษุทั้งหลาย ! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, ...ฯลฯ... ...ฯลฯ...

(๑๑) ภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายย่อมมี. ภิกษุทั้งหลาย ! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมธาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั่นเทียว ; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา (ธัมมัฏฐิตตา), คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา (ธัมมนิยามตา), คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น (อิทัปปัจจยตา).

องค์แห่งการประกอบ เจ็ด.
อาการแห่งการประกอบ เจ็ด.

ตถาคตย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมธาตุนั้น ; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของที่คว่ำ และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ! ท่านทั้งหลายจงมาดู : เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายย่อมมี" ดังนี้.

ภิกษุทั้งหลาย ! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมธาตุใดในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ;

ภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

แม้แสดงเพียงผัสสะให้เกิดเวทนา ก็ยังเรียกว่าปฏิจจสมุปบาท[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ปุถุชนผู้มิได้สดับแล้ว จะพึงเบื่อหน่ายได้บ้าง พึงคลายกำหนัดได้บ้าง พึงปล่อยวางได้บ้าง ในกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่นี้. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า การก่อขึ้นก็ดี การสลายลงก็ดี การถูกยึดครองก็ดี การทอดทิ้งซากไว้ก็ดี แห่งกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่นี้ ย่อมปรากฏอยู่. เพราะเหตุนั้นปุถุชนผู้มิได้สดับแล้ว จึงเบื่อหน่ายได้บ้าง จึงคลายกำหนัดได้บ้าง จึงปล่อยวางได้บ้าง ในกายนั้น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสิ่งที่เรียกกันว่า "จิต" ก็ดี ว่า "มโน" ก็ดี ว่า "วิญญาณ" ก็ดี; ปุถุชนผู้มิได้สดับแล้ว ไม่อาจจะเบื่อหน่าย ไม่อาจจะคลายกำหนัด ไม่อาจจะปล่อยวาง ซึ่งสิ่งนั้น. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า สิ่งที่เรียกว่า จิต เป็นต้นนี้ เป็นสิ่งที่ปุถุชนผู้มิได้สดับแล้ว ได้ถึงทับแล้วด้วยตัณหา ได้ยึดถือแล้วด้วยทิฏฐิโดยความเป็นตัวตน มาตลอดกาลช้านาน ว่า "นั่นของเรา, นั่นเป็นเรา, นั่นเป็นตัวตนของเรา" ดังนี้ เพราะเหตุนั้น ปุถุชนผู้มิได้สดับแล้ว จึงไม่อาจจะเบื่อหน่าย ไม่อาจจะคลายกำหนัด ไม่อาจจะปล่อยวาง ซึ่งสิ่งที่เรียกว่า จิต เป็นต้นนั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ปุถุชนผู้มิได้สดับแล้ว จะพึงเข้าไปยึดถือเอากายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่ โดยความเป็นตัวตน ยังดีกว่า. แต่จะเข้าไปยึดถือเอาจิต โดยความเป็นตัวตนไม่ดีเลย. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า กายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่นี้ ดำรงอยู่ ปีหนึ่งบ้าง สองปี

๑. สูตรที่ ๒ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๑๖/๒๓๕, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

บ้าง สามปีบ้าง สี่ปีบ้าง ห้าปีบ้าง สิบปีบ้าง ยี่สิบปีบ้าง สามสิบปีบ้าง สี่สิบปีบ้าง ห้าสิบปีบ้าง ร้อยปีบ้าง เกินกว่าร้อยปีบ้าง ปรากฏอยู่! ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ส่วนสิ่งที่เรียกกันว่า "จิต" บ้าง ว่า "มโน" บ้าง ว่า "วิญญาณ" บ้างนั้น ดวงอื่นเกิดขึ้น ดวงอื่นดับไป ตลอดวัน ตลอดคืน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ในเรื่องนี้ อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อมกระทำไว้ในใจโดยแยบคายเป็นอย่างดี ซึ่งปฏิจจสมุปบาทนั่นเทียว ดังนี้ว่า ด้วยอาการอย่างนี้ : *เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี, เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี, เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป.* ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา จึงเกิดสุขเวทนาขึ้น; เพราะความดับแห่งผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนานั้นแหละ, เวทนาใด ที่เกิดเพราะผัสสะนั้น (ในกรณีนี้คือ) สุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา, เวทนานั้นย่อมดับ ย่อมสงบไป. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา จึงเกิดทุกขเวทนาขึ้น ; เพราะความดับแห่งผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนานั้นแหละ, เวทนาใด ที่เกิดเพราะผัสสะนั้น (ในกรณีนี้คือ) ทุกขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา, เวทนานั้นย่อมดับ ย่อมสงบไป. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา จึงเกิดอทุกขมสุขเวทนาขึ้น ; เพราะความดับแห่งผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนานั้นแหละ, เวทนาใดที่เกิดเพราะผัสสะนั้น (ในกรณีนี้คือ) อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา, เวทนานั้นย่อมดับ ย่อมสงบไป.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เปรียบเหมือนเพราะไม้สองอันเสียดสีกันไปมา ไออุ่นย่อมเกิด ความร้อนย่อมบังเกิดโดยยิ่ง. เพราะแยกไม้ทั้งสองอันนั้นแหละออกจากกันเสีย

ไออุ่นใด ที่เกิดเพราะการเสียดสีระหว่างไม้สองอันนั้น ไออุ่นนั้นย่อมดับ ย่อมสงบไป, ข้อนี้ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา จึงเกิดสุขเวทนาขึ้น, เพราะความดับแห่งผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนานั้นแหละ, เวทนาใด ที่เกิดเพราะผัสสะนั้น (ในกรณีนี้คือ) สุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา, เวทนานั้นย่อมดับ ย่อมสงบไป. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา จึงเกิดทุกขเวทนาขึ้น, เพราะความดับแห่งผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนานั้นแหละ, เวทนาใด ที่เกิดเพราะผัสสะนั้น (ในกรณีนี้คือ) ทุกขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา, เวทนานั้นย่อมดับ ย่อมสงบไป. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา จึงเกิดอทุกขมสุขเวทนาขึ้น, เพราะความดับแห่งผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนานั้นแหละ, เวทนาใด ที่เกิดเพราะผัสสะนั้น (ในกรณีนี้คือ) อทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา, เวทนานั้นย่อมดับ ย่อมสงบไป.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในผัสสะ, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในเวทนา, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในสัญญา, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสังขารทั้งหลาย, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในวิญญาณ. เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายความกำหนัด ย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว. อริยสาวกนั้น ย่อมทราบชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว, กิจอื่น เพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีกต่อไป", ดังนี้ แล.

ทรงเปรียบปฏิจจสมุปบาทด้วยการขึ้นลงของน้ำทะเล[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อน้ำในมหาสมุทรขึ้น ย่อมทำให้น้ำในแม่น้ำใหญ่ขึ้น; เมื่อน้ำในแม่น้ำใหญ่ขึ้น ย่อมทำให้น้ำในแม่น้ำน้อยขึ้น; เมื่อน้ำในแม่น้ำน้อยขึ้น ย่อมทำให้ละหานใหญ่มีน้ำขึ้น; เมื่อละหานใหญ่มีน้ำขึ้น ย่อมทำให้ละหานน้อยมีน้ำขึ้น, ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : เมื่ออวิชชาเข้ามา (อุปยนฺตี) ย่อมทำให้สังขารทั้งหลายเข้ามา (สงฺขาเร อุปยาเปติ); เมื่อสังขารทั้งหลายเข้ามา ย่อมทำให้วิญญาณเข้ามา; เมื่อวิญญาณเข้ามา ย่อมทำให้นามรูปเข้ามา; เมื่อนามรูปเข้ามา ย่อมทำให้สฬายตนะเข้ามา; เมื่อสฬายตนะเข้ามา ย่อมทำให้ผัสสะเข้ามา; เมื่อผัสสะเข้ามา ย่อมทำให้เวทนาเข้ามา; เมื่อเวทนาเข้ามา ย่อมทำให้ตัณหาเข้ามา; เมื่อตัณหาเข้ามา ย่อมทำให้อุปาทานเข้ามา; เมื่ออุปาทานเข้ามา ย่อมทำให้ภพเข้ามา; เมื่อภพเข้ามา ย่อมทำให้ชาติเข้ามา; เมื่อชาติเข้ามา ย่อมทำให้ชรามรณะเข้ามา.

....

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อน้ำในมหาสมุทรลง ย่อมทำให้น้ำในแม่น้ำใหญ่ลดลง; เมื่อน้ำในแม่น้ำใหญ่ลดลง ย่อมทำให้น้ำในแม่น้ำน้อยลดลง; เมื่อน้ำในแม่น้ำน้อยลดลง ย่อมทำให้น้ำที่ละหานใหญ่ลดลง; เมื่อน้ำที่ละหานใหญ่ลดลง ย่อมทำให้น้ำที่ละหานน้อยลดลง, ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : เมื่อ

[๑] สูตรที่ ๙ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๔๔/๒๘๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

อวิชชาออกไป (อปยนฺตี) ย่อมทำให้สังขารทั้งหลายออกไป (สงฺขาเร อปยาเปติ); เมื่อสังขารทั้งหลายออกไป ย่อมทำให้วิญญาณออกไป; เมื่อวิญญาณออกไป ย่อมทำให้นามรูปออกไป; เมื่อนามรูปออกไป ย่อมทำให้สฬายตนะออกไป; เมื่อสฬายตนะออกไป ย่อมทำให้ผัสสะออกไป; เมื่อผัสสะออกไป ย่อมทำให้เวทนาออกไป; เมื่อเวทนาออกไป ย่อมทำให้ตัณหาออกไป; เมื่อตัณหาออกไป ย่อมทำให้อุปาทานออกไป; เมื่ออุปาทานออกไป ย่อมทำให้ภพออกไป; เมื่อภพออกไป ย่อมทำให้ชาติออกไป; เมื่อชาติออกไป ย่อมทำให้ชรามรณะออกไป, ดังนี้ แล.

(ข. ว่าด้วย ความสำคัญ ๖ เรื่อง)

การเห็นปฏิจจสมุปบาท ชื่อว่าการเห็นธรรม[๑]

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ...... ก็แล คำนี้ เป็นคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วว่า "ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท, ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม; ผู้ใดเห็นธรรม, ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจจสมุปบาท". *ดังนี้.*

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่าปฏิจจสมุปปันนธรรม (ธรรมอาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้น); กล่าวคือ ปัญจุปาทานขันธ์ทั้งหลาย.

---

๑. มหาหัตถิปโทปมสูตร มู. ม. ๑๒/๓๕๙, ๓๖๐/๓๔๖, พระสารีบุตรกล่าวแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ธรรมใด เป็นความพอใจ (ฉนฺโท) เป็นความอาลัย (อาลโย) เป็นความติดตาม (อนุนโย) เป็นความสยบมัวเมา (อชฺโฌสานํ) ในอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย ๕ ประการ *เหล่านี้, ธรรมนั้น ชื่อว่า* เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์ (ทุกฺขสมุทโย).

ธรรมใด เป็นความนำออกซึ่งฉันทราคะ (ฉนฺทราควินโย) เป็นความละขาดซึ่งฉันทราคะ (ฉนฺทราคปฺปหานํ) ในอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย ๕ ประการ *เหล่านี้, ธรรมนั้น ชื่อว่า* ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ (ทุกฺขนิโรโธ).

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ด้วยการปฏิบัติมีประมาณเพียงเท่านี้แล คำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่าเป็นสิ่งที่ภิกษุประพฤติกระทำให้มากแล้วดังนี้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาควรถือว่า คำกล่าวของพระสารีบุตรในลักษณะเช่นนี้ มีความหมายเท่ากับเป็นพุทธภาษิตที่มีอยู่ว่า *"ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นตถาคต; ผู้ใดเห็นตถาคต ผู้นั้นเห็นธรรม"*; ซึ่งเป็นเครดิตแก่ปฏิจจสมุปบาท ว่าเป็นตัวธรรม ที่มีค่าเท่ากับว่าถ้าเห็นแล้ว เป็นการเห็นตถาคต ในรูปแห่งธรรม หรือธรรมกาย นั่นเอง. ข้อนี้แสดงว่า เรื่องปฏิจจสมุปบาท เป็นเรื่องที่ควรสนใจ กว่าเรื่องอื่น ๆ ที่เรียกว่า "ธรรม" ด้วยกัน.

ปฏิจจสมุปบาทคือกฎแห่งธรรมฐิติ – ธรรมนิยาม
(ในฐานะเป็นกฎสูงสุดของธรรมชาติ)[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดงซึ่งปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติอาศัยกันแล้วเกิดขึ้น) แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลาย จงฟังซึ่งปฏิจจสมุปบาทนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้. ......

---

๑. สูตรที่ ๑๐ อาหารวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๓๐/๖๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน เมืองสาวัตถี.

ภิกษุทั้งหลาย ! ก็ปฏิจจสมุปบาท เป็นอย่างไรเล่า ?

(๑) ภิกษุทั้งหลาย ! เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะย่อมมี.

ภิกษุทั้งหลาย ! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมธาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั่นเทียว ; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา (ธัมมัฏฐิตตา), คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา (ธัมมนิยามตา), คือความที่เมื่อสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น (อิทัปปัจจยตา).

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมธาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของที่คว่ำ ; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงมาดู" : เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะย่อมมี" ดังนี้.

ภิกษุทั้งหลาย ! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมธาตุใด ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ; ภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๒) ภิกษุทั้งหลาย ! เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติย่อมมี.

ภิกษุทั้งหลาย ! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมธาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั่นเทียว ; คือความตั้งอยู่

แห่งธรรมดา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา, คือความที่เมื่อสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมธาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของที่คว่ำ; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงมาดู : เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมธาตุใด ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมธาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั่นเทียว; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา, คือความที่เมื่อสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมธาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้ง

ขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของที่คว่ำ; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงมาดู : เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพย่อมมี" ดังนี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมธาตุใด ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๘) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมธาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั่นเทียว; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา, คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมธาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของที่คว่ำ และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู : เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมธาตุใด ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็น

อย่างนั้น, เป็น อนัญญถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๕) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมธาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั่นเทียว; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา, คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมธาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของที่คว่ำ; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู : เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมธาตุใด ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๖) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมธาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั่นเทียว; คือความตั้งอยู่

แห่งธรรมดา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา, คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมธาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของที่คว่ำ; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู : เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมธาตุใด ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๗) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมธาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั่นเทียว; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา, คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมธาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของที่คว่ำ;

และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู : เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมธาตุใด ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๗) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมธาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั่นเทียว; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา, คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมธาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของที่คว่ำ; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู : เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมธาตุใด ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็น

อย่างนั้น, เป็น อนัญญถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๙) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมธาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั่นเทียว; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา; คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา; คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมธาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของที่คว่ำ; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู : "เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมธาตุใด ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๑๐) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมธาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั่นเทียว; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา, คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมธาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของที่คว่ำ; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู : เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมธาตุใด ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๑๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายย่อมมี.

•

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมธาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั่นเทียว; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา, คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

เรื่องที่ลึก และดูก็รู้สึกว่าลึก หนึ่ง

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมธาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของที่คว่ำ; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู : เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมธาตุใด ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

ปฏิจจสมุปบาท เป็นเรื่องลึกและดูลึก[๑]

พระอานนท์ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "น่าอัศจรรย์ พระเจ้าข้า! ไม่เคยมีแล้ว พระเจ้าข้า! ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ปฏิจจสมุปบาทนี้ เขาร่ำลือกันว่าเป็นธรรมลึก[๒]ด้วย ดูท่าทางราวกะว่าเป็นธรรมลึกด้วย แต่ปรากฏแก่ข้าพระองค์เหมือนกับเป็นธรรมตื้น ๆ".

๑. สูตรที่ ๑๐ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๑๑/๒๒๕, ตรัสแก่พระอานนท์ ที่กัมมาสทัมมนิคม; มหานิทานสูตร มหา. ที. ๑๐/๖๕/๕๗, ตรัสแก่พระอานนท์ ที่กัมมาสทัมมนิคม [มหานิทานสูตรนี้ไม่มีคำว่า "เพราะไม่รู้ทั่ว" (อญฺญาณา)].

๒. ความลึกของปฏิจจสมุปบาทนี้ อรรถกถาอธิบายว่า เป็นของลึกเกินประมาณ และมีลักษณะปรากฏแก่ตาผู้ดูรู้สึกว่าลึกเหลือประมาณด้วย เปรียบได้กับความลึกของมหาสมุทรที่มีอยู่ที่เชิงเขาสิเนรุ; ไม่เหมือนกับความลึกของน้ำเน่าสีดำ เพราะใบไม้หมักหมมอยู่ภายใต้ ซึ่งหลอกตาให้รู้สึกว่าเป็นของลึก น่ากลัว แต่ความจริงตื้นแค่เข่า. ข้อความในอรรถกถาตอนนี้ มีสิ่งที่ควรสังเกตเป็นพิเศษตรงที่กล่าวไว้ว่า มีมหาสมุทรอันลึกเหลือประมาณ ตั้งอยู่ที่เชิงเขาสิเนรุ คือภูเขาหิมาลัย. ผู้ได้ฟังในบัดนี้ ไม่อาจจะเข้าใจได้ เพราะมหาสมุทรอินเดีย ในบัดนี้ อยู่ไกลเชิงเขาหิมาลัยตั้งพันไมล์ แต่เผอิญไปตรงกับเค้าเงื่อนที่นักธรณีวิทยาแห่งยุคปัจจุบันได้มีมติกันว่า ประเทศอินเดียสมัยดึกดำบรรพ์ พื้นที่ระหว่างภูเขาหิมาลัยทางเหนือ กับภูเขาวินธัยทางใต้นั้นลุ่มลึกเป็นทะเล. ดังนั้นข้อความในอรรถกถานี้ จะถูกผิดหรือเชื่อได้ประการใด ขอฝากไว้เพื่อการพิจารณา. —อรรถกถา สุมังคลวิลาสินี ภาค ๒ หน้า ๑๐๖. นอกจากนี้ ก็ยังมีพระบาลี (สตฺตก. อํ. ๒๓/๑๑๒/๖๓) ที่กล่าวว่าภูเขาสิเนรุนั้นหยั่งลงในมหาสมุทร ลึกถึง ๗๔,๐๐๐ โยชน์; นับว่าเป็นสิ่งที่ฟังเข้าใจไม่ได้ จะต้องสันนิษฐานกันต่อไป.

ดูก่อนอานนท์! อย่ากล่าวอย่างนั้น. ดูก่อนอานนท์! อย่ากล่าวอย่างนั้น. ก็ปฏิจจสมุปบาทนี้ ลึกซึ้งด้วย มีลักษณะดูเป็นธรรมลึกซึ้งด้วย. ดูก่อนอานนท์! เพราะไม่รู้ เพราะไม่รู้ตามลำดับ เพราะไม่แทงตลอด ซึ่งธรรมคือปฏิจจสมุปบาทนี้ (จึงของ) หมู่สัตว์นี้ จึงเป็นเหมือนกลุ่มด้ายยุ่ง ยุ่งเหยิงเหมือนความยุ่งของกลุ่มด้ายที่หนาแน่นไปด้วยปม พันกันยุ่งเหมือนเซิงหญ้ามุญชะ และหญ้าปัพพชะ อย่างนี้; ย่อมไม่ล่วงพ้นซึ่งสงสาร ที่เป็นอบาย ทุคติ วินิบาตไปได้.

ปฏิจจสมุปบาท เป็นเรื่องลึกซึ้ง เท่ากับเรื่องนิพพาน[๑]

ดูก่อนราชกุมาร! ความคิดข้อนี้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "ธรรมที่เราบรรลุแล้วนี้ เป็นธรรมอันลึก สัตว์อื่นเห็นได้ยาก ยากที่สัตว์อื่นจะรู้ตาม เป็นธรรมระงับและประณีต ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงง่าย ๆ แห่งความตรึก เป็นของละเอียด เป็นวิสัยรู้ได้เฉพาะบัณฑิต. ก็สัตว์เหล่านี้ มีอาลัยเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในอาลัย เพลิดเพลินแล้วในอาลัย; สำหรับสัตว์ผู้มีอาลัยเป็นที่มายินดี ยินดีเพลิดเพลินในอาลัยนั้น ยากนักที่จะเห็นสิ่งนี้ คือ ปฏิจจสมุปบาท กล่าวคือความที่สิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัยแก่สิ่งนี้ ๆ (อิทปฺปจฺจยตา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท); และยากนักที่จะเห็นแม้สิ่งนี้ คือนิพพาน อันเป็นธรรมเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นธรรมอันสลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา

---

๑. โพธิราชกุมารสูตร ราชวรรค ม.ม. ๑๓/๔๖๑/๕๐๙, ตรัสแก่โพธิราชกุมาร ที่โกกนุทปราสาท เมืองสุงสุมารคิระ; ปาสราสิสูตร ม.ม. ๑๒/๓๒๓/๓๒๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน. (มีเนื้อความเหมือนกันทุกตัวอักษรต่างกันแต่ว่าตรัสคนละคราว เพราะตรัสแก่ผู้ฟังต่างคนกัน คือครั้งหนึ่งตรัสแก่โพธิราชกุมาร ครั้งหนึ่งตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย).

เป็นความจางคลาย เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์. หากเราพึงแสดงธรรมแล้วสัตว์อื่นไม่พึงรู้ทั่วถึง ข้อนั้นจักเป็นความเหนื่อยเปล่าแก่เรา, เป็นความลำบากแก่เรา. โอ, ราชกุมาร! คาถาอันน่าเศร้า (อนจฺฉริยา) เหล่านี้ ที่เราไม่เคยฟังมาแต่ก่อน ได้ปรากฏแจ่มแจ้งแก่เราว่า :–

> "กาลนี้ ไม่ควรประกาศธรรมที่เราบรรลุได้แล้วโดยยาก. ธรรมนี้ สัตว์ที่ถูกราคะโทสะบึดกั้นแล้ว ไม่รู้ได้โดยง่ายเลย. สัตว์ผู้กำหนัดแล้วด้วยราคะอันความมืดห่อหุ้มแล้ว จักไม่เห็นธรรมอันไปทวนกระแส อันเป็นธรรมละเอียด ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก เป็นอณู" ดังนี้.

(ยังมีอีกสูตรหนึ่ง[๑] ซึ่งมีเนื้อความเหมือนกันกับข้อความข้างบนนี้ แต่เป็นคำกล่าวของพระพุทธเจ้าวิปัสสี นำมาตรัสเล่าโดยพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ ดังต่อไปนี้ :–)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ได้ทรงพระดำริว่า "ถ้าอย่างไร เราพึงแสดงธรรมเถิด" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ได้ทรงพระดำริอีกว่า "ธรรมที่เราบรรลุแล้วนี้ เป็นธรรมอันลึก สัตว์อื่นเห็นได้ยาก ยากที่สัตว์อื่นจะรู้ตาม เป็นธรรมระงับและประณีต ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงง่าย ๆ แห่งความตรึก เป็นของละเอียด เป็นวิสัยรู้ได้เฉพาะบัณฑิต. ก็สัตว์เหล่านี้ มีอาลัยเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในอาลัย เพลิดเพลินแล้วในอาลัย; สำหรับสัตว์ผู้มีอาลัยเป็นที่มา

---

๑. มหาปทานสูตร มหา. ที. ๑๐/๔๑/๔๒, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ยินดีเพลิดเพลินในอาลัยนั้น ยากนักที่จะเห็นสิ่งนี้ คือ อิทัปปัจจยตาปฏิจจ-สมุปบาท (ปฏิจจสมุปบาท กล่าวคือความที่สิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัยแก่สิ่งนี้ ๆ); และยากนักที่จะเห็นแม้สิ่งนี้ คือนิพพาน อันเป็นธรรมเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นธรรมอันสลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็นความจางคลาย เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์. หากเราพึงแสดงธรรมแล้ว สัตว์อื่นไม่พึงรู้ทั่วถึง ข้อนั้นจักเป็นความเหนื่อยเปล่าแก่เรา, เป็นความลำบากแก่เรา" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ได้ยินว่า คาถาอันน่าเศร้า (อนจฺฉริยา) เหล่านี้ ซึ่งพระองค์ไม่เคยสดับมาแต่ก่อน ได้แจ่มแจ้งกะพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ดังนี้ว่า :–

"กาลนี้ ไม่ควรประกาศธรรมที่เราบรรลุได้แล้วโดยยาก. ธรรมนี้ สัตว์ที่ถูกราคะโทสะปิดกั้นแล้ว ไม่รู้ได้โดยง่ายเลย. สัตว์ผู้กำหนัดแล้วด้วยราคะอันความมืดห่อหุ้มแล้ว จักไม่เห็นธรรมอันไปทวนกระแส อันเป็นธรรมละเอียด ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก เป็นอณู", ดังนี้ แล.

นรกเพราะไม่รู้ปฏิจจสมุปบาทร้อนยิ่งกว่านรกไหนหมด[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นรกชื่อว่ามหาปริฬาหะ มีอยู่. ในนรกนั้น, บุคคลย่อมเห็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่งได้ด้วยจักษุ แต่ได้เห็นรูปที่*ไม่น่าปรารถนา*อย่างเดียว ไม่เห็น

๑. สูตรที่ ๓ ปปาตวรรค สัจจสังยุตต์ มหาวาร. สํ. ๑๙/๕๖๒/๑๗๓๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่ภิชฌกูฏบรรพต นครราชคฤห์; ในที่อื่น (สูตรที่ ๒ เทวทหวรรค สฬา. สํ. ๑๘/๑๕๙/๒๑๔) พระองค์ตรัสเรียกนรกชนิดนี้ว่า ผัสสายตนิกนรก ซึ่งก็ล้วนแต่เป็นนรกในปัจจุบันสำหรับสัตว์ที่ยังมีความรู้สึกอยู่ ด้วยกันทั้งนั้น.

มหาปริฬาหนรก รูปารมณ์ไม่น่าปรารถนา หก.

รูปที่น่าปรารถนาเลย; เห็นรูปที่*ไม่น่าใคร่*อย่างเดียว ไม่เห็นรูปที่น่าใคร่เลย; เห็นรูปที่*ไม่น่าพอใจ*อย่างเดียว ไม่เห็นรูปที่น่าพอใจเลย. ในนรกนั้น, บุคคลยังฟังเสียงอย่างใดอย่างหนึ่งได้ด้วยโสตะ แต่ได้ฟังเสียงที่*ไม่น่าปรารถนา*อย่างเดียว ไม่ได้ฟังเสียงที่น่าปรารถนาเลย; ฟังเสียงที่*ไม่น่าใคร่*อย่างเดียว ไม่ได้ฟังเสียงที่น่าใคร่เลย; ฟังเสียงที่*ไม่น่าพอใจ*อย่างเดียว ไม่ได้ฟังเสียงที่น่าพอใจเลย. ในนรกนั้น, บุคคลยังรู้สึกกลิ่นอย่างใดอย่างหนึ่งได้ด้วยฆานะ แต่ได้รู้สึกกลิ่นที่*ไม่น่าปรารถนา*อย่างเดียว ไม่ได้รู้สึกกลิ่นที่น่าปรารถนาเลย; ได้รู้สึกกลิ่นที่*ไม่น่าใคร่*อย่างเดียว ไม่ได้รู้สึกกลิ่นที่น่าใคร่เลย; ได้รู้สึกกลิ่นที่*ไม่น่าพอใจ*อย่างเดียว ไม่ได้รู้สึกกลิ่นที่น่าพอใจเลย. ในนรกนั้น, บุคคลยังลิ้มรสอย่างใดอย่างหนึ่งได้ด้วยชิวหา แต่ได้ลิ้มรสที่*ไม่น่าปรารถนา*อย่างเดียว ไม่ได้ลิ้มรสที่น่าปรารถนาเลย; ได้ลิ้มรสที่*ไม่น่าใคร่*อย่างเดียว ไม่ได้ลิ้มรสที่น่าใคร่เลย; ได้ลิ้มรสที่*ไม่น่าพอใจ*อย่างเดียว ไม่ได้ลิ้มรสที่น่าพอใจเลย. ในนรกนั้น, บุคคลยังถูกต้องโผฏฐัพพะอย่างใดอย่างหนึ่งได้ด้วยกาย แต่ได้ถูกต้องโผฏฐัพพะที่*ไม่น่าปรารถนา*อย่างเดียว ไม่ได้ถูกต้องโผฏฐัพพะที่น่าปรารถนาเลย; ได้ถูกต้องโผฏฐัพพะที่*ไม่น่าใคร่*อย่างเดียว ไม่ได้ถูกต้องโผฏฐัพพะที่น่าใคร่เลย; ได้ถูกต้องโผฏฐัพพะที่*ไม่น่าพอใจ*อย่างเดียว ไม่ได้ถูกต้องโผฏฐัพพะที่น่าพอใจเลย. ในนรกนั้น, บุคคลยังรู้สึกธัมมารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งได้ด้วยมโน แต่ได้รู้สึกธัมมารมณ์ที่*ไม่น่าปรารถนา*อย่างเดียว ไม่ได้รู้สึกธัมมารมณ์ที่น่าปรารถนาเลย; ได้รู้สึกธัมมารมณ์ที่*ไม่น่าใคร่*อย่างเดียว ไม่ได้รู้สึกธัมมารมณ์ที่น่าใคร่เลย; ได้รู้สึกธัมมารมณ์ที่*ไม่น่าพอใจ*อย่างเดียว ไม่ได้รู้สึกธัมมารมณ์ที่น่าพอใจเลย.

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว *ภิกษุรูปหนึ่งได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ความเร่าร้อนนั้น ใหญ่หลวงหนอ. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ความเร่าร้อนนั้น ใหญ่หลวงนักหนอ. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! มีไหม พระเจ้าข้า : ความร้อนอื่นที่ใหญ่หลวงกว่า น่ากลัวกว่า กว่าความร้อนนั้น ?"*

ปฏิจจสมุปบาทแห่งความเร่าร้อนอันใหญ่หลวง มีอาการ

ปฏิจจสมุปบันธรรม แห่งความเร่าร้อนอันใหญ่หลวง

ดูก่อนภิกษุ! มีอยู่ : ความเร่าร้อนอื่น ที่ใหญ่หลวงกว่า น่ากลัวกว่า กว่าความร้อนนั้น.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ความร้อนอื่นที่ใหญ่หลวงกว่า น่ากลัวกว่า กว่าความร้อนนี้ เป็นอย่างไรเล่า?"

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมไม่รู้ชัด ตามความเป็นจริงว่า "ทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ"; ว่า "เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ"; ว่า "ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ"; ว่า "ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ"; สมณพราหมณ์เหล่านั้นย่อมยินดียิ่งในสังขารทั้งหลาย อันเป็นไปพร้อมเพื่อชาติชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส; สมณพราหมณ์เหล่านั้น ครั้นยินดียิ่งในสังขารทั้งหลาย เช่นนั้นแล้ว, ย่อมปรุงแต่งซึ่งสังขารทั้งหลายอันเป็นไปพร้อมเพื่อชาติชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส; สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น ครั้นปรุงแต่งซึ่งสังขารทั้งหลายเช่นนั้นแล้ว, ย่อมเร่าร้อนเพราะความเร่าร้อนแห่งชาติ (ความเกิด) บ้าง, ย่อมเร่าร้อนเพราะความเร่าร้อนแห่งชราบ้าง, ย่อมเร่าร้อนเพราะความเร่าร้อนแห่งมรณะบ้าง, ย่อมเร่าร้อนเพราะความเร่าร้อนแห่งโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสบ้าง : เรากล่าวว่า "สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่พ้นจากชาติชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย คือไม่พ้นจากทุกข์" ดังนี้.

ไม่พ้นจากทุกข์เพราะปฏิจจสมุปบันธรรม

(ฝ่ายปฏิปักขนัย)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า "ทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ"; ว่า "เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์

ปฏิจจสมุปบาทแห่งความไม่เร่าร้อน มีอาการ สาม
ปฏิจจสมุปปันธรรม แห่งความไม่เร่าร้อน สี่
จิตพ้นจากทุกข์เพราะอาศัยปฏิจจสมุปปันนธรรม สี่

เป็นอย่างนี้ ๆ"; ว่า "ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ"; ว่า "ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ"; สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่ยินดียิ่งในสังขารทั้งหลาย อันเป็นไปพร้อมเพื่อชาติชรามรณะโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส; สมณพราหมณ์เหล่านั้น ครั้นไม่ยินดียิ่งในสังขารทั้งหลาย เช่นนั้นแล้ว, ย่อมไม่ปรุงแต่งซึ่งสังขารทั้งหลายอันเป็นไปพร้อมเพื่อชาติชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส; สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น ครั้นไม่ปรุงแต่งซึ่งสังขารทั้งหลาย เช่นนั้นแล้ว, ย่อมไม่เร่าร้อนเพราะความเร่าร้อนแห่งชาติ (ความเกิด) บ้าง ย่อมไม่เร่าร้อนเพราะความเร่าร้อนแห่งชราบ้าง ย่อมไม่เร่าร้อนเพราะความเร่าร้อนแห่งมรณะบ้าง ย่อมไม่เร่าร้อนเพราะความเร่าร้อนแห่งโสกะ ปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสบ้าง : เรากล่าวว่า "สมณพราหมณ์เหล่านั้นย่อมหลุดพ้นจากชาติชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย คือ หลุดพ้นจากทุกข์" ดังนี้.

ความเพียรที่ต้องทำเพื่อให้รู้ตามเป็นจริง สี่

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุนั้น ในกรณีนี้ พวกเธอทั้งหลาย พึงทำความเพียร เพื่อให้รู้ตามที่เป็นจริงว่า "ทุกข์เป็นอย่างนี้ ๆ"; ว่า "เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ"; ว่า "ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ"; ว่า "ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ"; ดังนี้เถิด.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า นรกที่ร้อนยิ่งกว่านรกนั้น คือนรกแห่งการไม่รู้ไม่เห็นซึ่งอริยสัจสี่ ; อริยสัจสี่โดยสมบูรณ์นั้น คือปฏิจจสมุปบาท ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้แล้วในสูตรที่ ๑ มหาวรรค ติก. อํ. ๒๐/๒๒๗/๕๐๑, ซึ่งได้นำมาใส่ไว้ในหนังสือเล่มนี้ โดยหัวข้อว่า ***"อริยสัจในรูปแห่งปฏิจจสมุปบาท มีในขณะแห่งเวทนา"*** ; โดยเฉพาะอย่างยิ่งในขณะที่กำลังเสวยทุกข์อันเกิดมาจากชาติ เป็นต้น; ดังนั้น นรกที่เกิดมาจากการไม่เห็นอริยสัจสี่ จึงเป็นนรกแห่งการไม่เห็นปฏิจจสมุปบาท นั่นเอง; เรียกสั้น ๆ ในที่นี้ว่า ***"นรกปฏิจจสมุปบาทร้อนยิ่งกว่านรก"***.

"ภิกษุธรรมกถึก" แท้ย่อมแสดงปฏิจจสมุปบาทเพื่อผล – สม

ผู้แสดงธรรมโดยหลักปฏิจจสมุปบาทเท่านั้น จึงชื่อว่า "เป็นธรรมกถึก"[๑]

ครั้งหนึ่ง ที่พระเชตวัน ภิกษุรูปหนึ่งได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ แล้วทูลถามว่า *"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ที่กล่าวๆ กันว่า "ธรรมกถึก – ธรรมกถึก" ดังนี้ ; ภิกษุชื่อว่าเป็นธรรมกถึก ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ พระเจ้าข้า ?"* ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสตอบว่า "ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งชราและมรณะ อยู่ไซร้ ; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งชาติ อยู่ไซร้ ; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก".

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งภพ อยู่ไซร้ ; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก".

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งอุปาทาน อยู่ไซร้ ; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก".

---

๑ สูตรที่ ๖ อาหารวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๒๒/๔๖, ตรัสแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ที่เชตวัน.

ภิกษุ ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งตัณหา อยู่ไซร้; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก".

ภิกษุ ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งเวทนา อยู่ไซร้; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก".

ภิกษุ ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งผัสสะ อยู่ไซร้; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก".

ภิกษุ ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งสฬายตนะ อยู่ไซร้; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก".

ภิกษุ ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งนามรูป อยู่ไซร้; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก".

ภิกษุ ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งวิญญาณ อยู่ไซร้; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก".

ปฏิจจฯ อยู่เหนือภาวะสุดโต่ง สอง
ความรู้เรื่องปฏิจจฯ ทำให้อยู่เหนือภาวะ สอง

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งสังขารทั้งหลาย อยู่ไซร้; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก".

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งอวิชชา อยู่ไซร้; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก", ดังนี้ แล.

ของปฏิจจสมุปบาท

(ค. ว่าด้วย วัตถุประสงค์ ๖ เรื่อง)

ปฏิจจสมุปบาทซึ่งวัตถุประสงค์ ห...

ปฏิจจสมุปบาท ทำให้อยู่เหนือความมี และความไม่มีของสิ่งทั้งปวง[๑]

ชาณุสโสณิพราหมณ์ ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วทูลถามว่า *"ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ! สิ่งทั้งปวง มีอยู่หรือหนอ ?"*

ส่วนสุด(เกี่ยวกับมี-ไม่มี) สอง

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสตอบว่า "ดูก่อนพราหมณ์ ! คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วยทิฏฐิว่า *'สิ่งทั้งปวง มีอยู่'* ดังนี้ : นี้ เป็นส่วนสุด (มิใช่ทางสายกลาง)[๒] ที่หนึ่ง".

๑ สูตรที่ ๗ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๙/๑๑๙๓, ตรัสแก่ชาณุสโสณิพราหมณ์ ที่เชตวัน.
๒ คำว่า "ส่วนสุด" ในกรณีอย่างนี้ หมายถึงทิฏฐิหรือความคิดเห็นที่แล่นไปสุดเหวี่ยง ในทิศทางใดทางหนึ่ง มีลักษณะเป็นความสำคัญมั่นหมายในลักษณะที่เป็นตัวเป็นตนหรือตรงกันข้าม. ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีหลักธรรมของพระองค์ที่ไม่แล่นไปสุดเหวี่ยงหรือสุดโต่ง อย่างนั้นอย่างนี้ แต่ตรัสลงไปในลักษณะที่เป็นวิทยาศาสตร์ว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ ในลักษณะที่ทยอย ๆ กันไป ไม่มีสิ่งใดเกิดหรือดับได้ โดยลำพังตัวมันเอง : ดังนั้น จึงไม่มีทิฏฐิว่า "สิ่งทั้งปวงมีอยู่" หรือว่า "สิ่งทั้งปวงไม่มี".

ปฏิจจฯ ทำให้ไม่มี "ผู้" (ตรงกันข้าม) ในลักษณะ สอง

ตถาคตแสดงธรรมโดยสายกลาง (ปฏิจจสมุปบาท) เพื่อหลีกเลี่ยงที่สุดโต่ง สอง

๖๗, ๓๒๔

"ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ! ก็สิ่งทั้งปวง ไม่มีอยู่หรือ ?"

ดูก่อนพราหมณ์ ! คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วยทิฏฐิว่า *"สิ่งทั้งปวง ไม่มีอยู่"* ดังนี้ : นี้ เป็นส่วนสุด (มิใช่ทางสายกลาง) ที่สอง.

ดูก่อนพราหมณ์ ! ตถาคต ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือตถาคต ย่อมแสดงดังนี้ว่า "เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย ; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ ; ...ฯลฯ...ฯลฯ...ฯลฯ... ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งอวิชชานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร ; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ ; ....ฯลฯ ....ฯลฯ....ฯลฯ.... ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้", ดังนี้.

พราหมณ์นั้น กล่าวสรรเสริญพระธรรมโอวาทนั้นแล้ว ประกาศตนเป็นผู้รับนับถือพระพุทธศาสนา จนตลอดชีวิต, ดังนี้ แล

ไม่มีผู้นั้น หรือผู้อื่น ในปฏิจจสมุปบาท[๑]

ครั้งหนึ่ง ที่พระเชตวัน พราหมณ์คนหนึ่งได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ แล้วได้ทูลถามว่า *"ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ! ผู้นั้นกระทำ ; ผู้นั้นเสวย (ผล) ดังนั้นหรือพระเจ้าข้า ?"*

๑. สูตรที่ ๖ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๙๐/๑๗๐, ตรัสแก่พราหมณ์ผู้หนึ่ง ที่เชตวัน.

ส่วนสุด (เกี่ยวกับ นั้น-อื่น) สอง

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสตอบว่า "ดูก่อนพราหมณ์! คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วยทิฏฐิว่า '*ผู้นั้นกระทำ; ผู้นั้นเสวย (ผล)*' ดังนี้ : นี้เป็นส่วนสุด (ไม่ใช่สายกลาง) ที่หนึ่ง".

"*ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ! ก็ผู้อื่นกระทำ; ผู้อื่นเสวย (ผล) หรือพระเจ้าข้า?*"

ดูก่อนพราหมณ์! คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วยทิฏฐิว่า "*ผู้อื่นกระทำ; ผู้อื่นเสวย (ผล)*" ดังนี้ : นี้เป็นส่วนสุด (ไม่ใช่สายกลาง) ที่สอง.

ดูก่อนพราหมณ์! ตถาคต ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือตถาคต ย่อมแสดงดังนี้ว่า เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ....ฯลฯ....ฯลฯ....; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งอวิชชานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; ....ฯลฯ ....ฯลฯ....; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้", ดังนี้.

พราหมณ์นั้น กล่าวสรรเสริญพระธรรมโอวาทนั้นแล้ว ประกาศตนเป็นอุบาสกผู้รับนับถือพระพุทธศาสนา จนตลอดชีวิต, ดังนี้ แล.

กรรมเก่า (กาย) พึงเห็นโดยลักษณะ สาม

กายนี้ไม่ใช่ของใคร เป็นเพียงกระแสปฏิจจสมุปบาท[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กายนี้ ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย และทั้งไม่ใช่ของบุคคลเหล่าอื่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กรรมเก่า (กาย) นี้ อันเธอทั้งหลาย พึงเห็นว่าเป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น (อภิสงฺขต), เป็นสิ่งที่ ปัจจัยทำให้เกิดความรู้สึกขึ้น (อภิสญฺเจตยิต), เป็นสิ่งที่มีความรู้สึกต่ออารมณ์ได้ (เวทนีย).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกรณีของกายนั้น อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อมทำไว้ในใจโดยแยบคายเป็นอย่างดี ซึ่งปฏิจจสมุปบาทนั่นเทียว ดังนี้ว่า ด้วยอาการอย่างนี้ : *เพราะสิ่งนี้มี, สิ่งนี้จึงมี; เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้, สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น. เพราะสิ่งนี้ไม่มี, สิ่งนี้จึงไม่มี; เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้, สิ่งนี้จึงดับไป* : ข้อนี้ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ....ฯลฯ....ฯลฯ.... ฯลฯ.... เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งอวิชชานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร, เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; ....ฯลฯ.... ฯลฯ....ฯลฯ.... เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้", ดังนี้ แล.

---

๑. สูตรที่ ๗ กฬารขัตติยวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๗๗/๑๔๓, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมที่ทรงแสดง เพื่อไม่ให้รู้สึกว่ามีสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา (เพื่อขจัดสัสสตทิฏฐิเป็นต้น)[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของภูตสัตว์ทั้งหลาย, หรือว่า เพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสีสัตว์ทั้งหลาย. อาหาร ๔ อย่าง เป็นอย่างไรเล่า ? สี่อย่างคือ (๑) กพฬีการาหาร ที่หยาบบ้าง ละเอียดบ้าง, (๒) ผัสสาหาร (๓) มโนสัญเจตนาหาร (๔) วิญญาณาหาร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของภูตสัตว์ทั้งหลาย, หรือว่า เพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสีสัตว์ทั้งหลาย.

ภิกษุโมลิยผัคคุนะ ได้ทูลถามขึ้นว่า *"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ก็ใครเล่า ย่อมกลืนกินซึ่งวิญญาณาหาร พระเจ้าข้า ?"*

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสตอบว่า "นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย : เราย่อมไม่กล่าวว่า 'บุคคลย่อมกลืนกิน' ดังนี้ : ถ้าเราได้กล่าวว่า 'บุคคลย่อมกลืนกิน' ดังนี้ นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาในข้อนี้ ที่ควรถามขึ้นว่า 'ก็ใครเล่า ย่อมกลืนกิน (ซึ่งวิญญาณาหาร) พระเจ้าข้า ?' ดังนี้. ก็เรามิได้กล่าวอย่างนั้น, ถ้าผู้ใดจะพึงถามเรา ผู้มิได้กล่าวอย่างนั้นเช่นนี้ว่า 'ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! *วิญญาณาหาร ย่อมมีเพื่ออะไรเล่าหนอ'* ดังนี้แล้ว, นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาที่ควรแก่ความเป็นปัญหา. คำเฉลยที่ควรเฉลยในปัญหาข้อนั้น ย่อมมีว่า 'วิญญาณาหาร ย่อมมีเพื่อความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่

---

[๑] สูตรที่ ๒ อาหารวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.สํ. ๑๖/๑๕/๓๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน

ต่อไป. เมื่อภพะ (ความเป็นภพ) นั้น มีอยู่, สฬายตนะย่อมมี; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ (การสัมผัส)', ดังนี้".

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ก็ใครเล่า ย่อมสัมผัส พระเจ้าข้า?"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย : เราย่อมไม่กล่าวว่า "บุคคลย่อมสัมผัส" ดังนี้ : ถ้าเราได้กล่าวว่า "บุคคล ย่อมสัมผัส" ดังนี้ นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาในข้อนี้ ที่ควรถามขึ้นว่า "ก็ใครเล่า ย่อมสัมผัส พระเจ้าข้า?" ดังนี้. ก็เรามิได้กล่าวอย่างนั้น, ถ้าผู้ใดจะพึงถามเรา ผู้มิได้กล่าวอย่างนั้น เช่นนี้ว่า *"ผัสสะมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย พระเจ้าข้า?"* ดังนี้แล้ว นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาที่ควรแก่ความเป็นปัญหา. คำเฉลยที่ควรเฉลยในปัญหาข้อนั้น ย่อมมีว่า "เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา (ความรู้สึกต่ออารมณ์)", ดังนี้.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ก็ใครเล่า ย่อมรู้สึกต่ออารมณ์ พระเจ้าข้า?"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย : เราย่อมไม่กล่าวว่า "บุคคลย่อมรู้สึกต่ออารมณ์" ดังนี้ : ถ้าเราได้กล่าวว่า "บุคคลย่อมรู้สึกต่ออารมณ์" ดังนี้ นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาในข้อนี้ ที่ควรถามขึ้นว่า "ก็ใครเล่า ย่อมรู้สึกต่ออารมณ์ พระเจ้าข้า?" ดังนี้. ก็เรามิได้กล่าวอย่างนั้น, ถ้าผู้ใดจะพึงถามเรา ผู้มิได้กล่าวอย่างนั้น เช่นนี้ว่า *"เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมีเวทนาพระเจ้าข้า?"* ดังนี้แล้ว นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาที่ควรแก่ความเป็นปัญหา. คำเฉลยที่ควรเฉลยในปัญหาข้อนั้น ย่อมมีว่า "เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา (ความอยาก)", ดังนี้.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ก็ใครเล่า ย่อมอยาก พระเจ้าข้า?"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย : เราย่อมไม่กล่าวว่า "บุคคลย่อมอยาก" ดังนี้ : ถ้าเราได้กล่าวว่า "บุคคลย่อมอยาก" ดังนี้ นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาในข้อนี้ ที่ควรถามขึ้นว่า "ก็ใครเล่า ย่อมอยาก พระเจ้าข้า?" ดังนี้. ก็เรามิได้กล่าวอย่างนั้น. ถ้าผู้ใดจะพึงถามเรา ผู้มิได้กล่าวอย่างนั้น เช่นนี้ว่า "*เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา พระเจ้าข้า?*" ดังนี้แล้ว นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาที่ควรแก่ความเป็นปัญหา. คำเฉลยที่ควรเฉลยในปัญหาข้อนั้น ย่อมมีว่า "เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน (ความยึดมั่น)", ดังนี้.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ก็ใครเล่า ย่อมยึดมั่น พระเจ้าข้า?"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย : เราย่อมไม่กล่าวว่า "บุคคลย่อมยึดมั่น" ดังนี้ : ถ้าเราได้กล่าวว่า "บุคคลย่อมยึดมั่น" ดังนี้ นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาในข้อนี้ ที่ควรถามขึ้นว่า "ก็ใครเล่า ย่อมยึดมั่น พระเจ้าข้า?" ดังนี้. ก็เรามิได้กล่าวอย่างนั้น ถ้าผู้ใดจะพึงถามเราผู้มิได้กล่าวอย่างนั้น เช่นนี้ว่า "*เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน พระเจ้าข้า?*" ดังนี้แล้ว นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาที่ควรแก่ความเป็นปัญหา. คำเฉลยที่ควรเฉลยในปัญหาข้อนั้น ย่อมมีว่า "เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ" ดังนี้; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนผัคคุนะ! เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งผัสสายตนะ (แดนเกิดแห่งสัมผัส) ทั้ง ๖ นั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งผัสสะ; เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา; เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : สูตรนี้ทั้งสูตร แสดงว่า ไม่มีบุคคลที่กลืนกินวิญญาณาหาร ไม่มีบุคคลที่เป็นเจ้าของอายตนะ ไม่มีบุคคลที่กระทำผัสสะ ไม่มีบุคคลที่เสวยเวทนา ไม่มีบุคคลที่อยากด้วยตัณหา ไม่มีบุคคลที่ยึดมั่นถือมั่น มีแต่ธรรมชาติที่เป็นปฏิจจสมุปบันนธรรมอย่างหนึ่งๆ เป็นปัจจัย สืบต่อแก่กันและกันเป็นสายไป เท่านั้น.

ปฏิจจสมุปบาท มีหลักว่า
"ไม่มีตนเอง ไม่มีผู้อื่น ที่ก่อสุขและทุกข์"[๑]

ครั้งหนึ่ง ที่พระเชตวัน ติมพรุกขปริพพาชก ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ แล้วได้ทูลถามว่า *"ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลทำเองหรือ พระเจ้าข้า?"*

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสตอบว่า "อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ติมพรุกขะ!"

---

๑. สูตรที่ ๘ อาหารวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน สํ. ๑๖/๒๖/๕๙, ตรัสแก่ติมพรุกขปริพพาชก ที่เชตวัน.

"ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำให้หรือ พระเจ้าข้า ?"

อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ติมพรุกขะ !

"ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วย และบุคคลอื่นกระทำให้ด้วยหรือ พระเจ้าข้า ?"

อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ติมพรุกขะ !

"ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่ไม่ใช่ทำเองหรือใครทำให้ ก็เกิดขึ้นได้หรือ พระเจ้าข้า ?"

อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ติมพรุกขะ !

"ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ! สุขและทุกข์ไม่มีหรือ พระเจ้าข้า ?"

ดูก่อนติมพรุกขะ ! มิใช่สุขและทุกข์ไม่มี, ที่แท้ สุขและทุกข์มีอยู่.

"ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ! ถ้าอย่างนั้น พระโคดมผู้เจริญย่อมไม่รู้ไม่เห็นสุขและทุกข์กระมัง ?"

ดูก่อนติมพรุกขะ ! เราจะไม่รู้ไม่เห็นสุขและทุกข์ ก็หามิได้; เราแลย่อมรู้ย่อมเห็น ซึ่งสุขและทุกข์.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! พระองค์, เมื่อข้าพระองค์ทูลถามว่า 'ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองหรือ พระเจ้าข้า ?' ดังนี้, ทรงตอบว่า 'อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ติมพรุกขะ !' ดังนี้; เมื่อข้าพระองค์ทูลถามว่า

'ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำให้หรือ พระเจ้าข้า ?' ดังนี้, ทรงตอบว่า 'อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ติมพรุกขะ !' ดังนี้; เมื่อข้าพระองค์ทูลถามว่า 'ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วย และบุคคลอื่นกระทำให้ด้วยหรือ พระเจ้าข้า ?' ดังนี้, ทรงตอบว่า 'อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ติมพรุกขะ !' ดังนี้; เมื่อข้าพระองค์ทูลถามว่า 'ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่ไม่ใช่ทำเอง หรือใครทำให้ก็เกิดขึ้นได้หรือ พระเจ้าข้า ?' ดังนี้, ทรงตอบว่า 'อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ติมพรุกขะ !' ดังนี้; เมื่อข้าพระองค์ทูลถามว่า 'ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ! สุขและทุกข์ไม่มีหรือ พระเจ้าข้า ?' ดังนี้, ทรงตอบว่า 'ดูก่อนติมพรุกขะ ! มิใช่สุขและทุกข์ไม่มี, ที่แท้สุขและทุกข์มีอยู่' ดังนี้; ครั้นข้าพระองค์ทูลถามว่า 'ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ! ถ้าอย่างนั้น พระโคดมผู้เจริญย่อมไม่รู้ไม่เห็นสุขและทุกข์กระมัง ?' ดังนี้, ก็ยังทรงตอบว่า 'ดูก่อนติมพรุกขะ ! เราจะไม่รู้ไม่เห็นสุขและทุกข์ก็หามิได้; เราแล ย่อมรู้ ย่อมเห็น ซึ่งสุขและทุกข์' ดังนี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า จงตรัสบอกซึ่ง (เรื่องราวแห่ง) สุขและทุกข์, จงทรงแสดงซึ่ง (เรื่องราวแห่ง) สุขและทุกข์ แก่ข้าพระองค์เถิด".

ดูก่อนติมพรุกขะ ! เมื่อบุคคลเริ่มมีความสำคัญมั่นหมายมาแต่ต้นว่า *"เวทนาก็อันนั้น บุคคลผู้เสวยเวทนาก็คนนั้น"* ดังนี้ไปเสียแล้ว แม้อย่างนี้เราก็ยังไม่กล่าวว่า *"สุขและทุกข์เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเอง"*

ดูก่อนติมพรุกขะ ! เมื่อบุคคลถูกเวทนาสะกิดให้มีความสำคัญมั่นหมายว่า *"เวทนาก็อันอื่น บุคคลผู้เสวยเวทนาก็คนอื่น"* ดังนี้ไปเสียแล้ว แม้อย่างนี้เราก็ยังไม่กล่าวว่า *"สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำให้"* ดังนี้.

เหตุที่ไม่ทรงกล่าว (เกี่ยวกับ "เอง" และ "อื่น") สอง

แสดงสายกลาง (อีกนัยหนึ่ง) ระหว่าง "ทำเอง" กับ "อื่นทำ" สอง

ส่วนสุด (เกี่ยวกับ "ทำเอง-อื่นทำ") หนึ่ง

หลักธรรม (ที่เฟ้น) เพื่อการพยากรณ์อรหัตตผล หนึ่ง

คฤหบดีมพรฤกษะ ! ตถาคต ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือตถาคต ย่อมแสดงดังนี้ว่า "เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย ; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ ; ....ฯลฯ....ฯลฯ....ฯลฯ....; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งอวิชชานั่นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; ....ฯลฯ....ฯลฯ....ฯลฯ....; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้".

คิมพรฤกษปริพพาชกนั้น กล่าวสรรเสริญพระธรรมโอวาทนั้นแล้ว ประกาศตนเป็นอุบาสกผู้รับนับถือพระพุทธศาสนา จนตลอดชีวิต, ดังนี้ แล.

•

การรู้ปฏิจจสมุปบาท เป็นหลักการพยากรณ์อรหัตตผล[๑]

ภิกษุกฬารขัตติยะ เข้าไปหาพระสารีบุตร ได้เล่าเรื่องที่พระโมลิยผัคคุนะผู้ลาสิกขาเวียนมาเป็นฆราวาสให้พระสารีบุตรฟัง พระสารีบุตรกล่าวว่าที่พระโมลิยผัคคุนะลาสิกขาไปนั้น ต้องเป็นเพราะไม่ได้ความมั่นใจ ในธรรมวินัยนี้เป็นแน่ เมื่อได้ฟังดังนั้น ภิกษุกฬารขัตติยะ จึงได้ย้อนถามถึงความรู้สึกส่วนตัวพระสารีบุตรเองว่าท่านได้ความมั่นใจ ในธรรมวินัยแล้วหรือ พระสารีบุตร ได้ตอบว่า เราไม่มีกังขาในข้อนั้นเลย ภิกษุกฬารขัตติยะ ได้ถามอีกว่า แล้วในกาลต่อไปข้างหน้าเล่า พระสารีบุตรตอบว่า เราไม่สงสัยเลย ภิกษุกฬารขัตติยะจึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ทูลกล่าวหาพระสารีบุตรว่าพยากรณ์อรหัตตผลว่าตนมีชาติสิ้นแล้วเป็นต้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้รับสั่งให้เรียกหาพระสารีบุตรมาแล้วตรัสถามว่า :-

๑ สูตรที่ ๒ กฬารขัตติยวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๖๐/๑๐๖, ตรัสแก่พระสารีบุตร ที่เชตวัน.

ทรงพยากรณ์อรหัตตผลด้วยลักษณะ สี่

ดูก่อนสารีบุตร! ได้ยินว่า เธอพยากรณ์อรหัตตผลว่า "เราย่อมรู้ชัดว่า 'ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำ ได้ทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นที่ต้องปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นอย่างนี้ มิได้มีอีก' ดังนี้ จริงหรือ?"

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เนื้อความโดยบทและโดยพยัญชนะทั้งหลายเช่นนั้น ข้าพระองค์มิได้กล่าวแล้ว พระเจ้าข้า!"

ดูก่อนสารีบุตร! กุลบุตรย่อมพยากรณ์อรหัตตผล ได้โดยปริยายแม้ต่างๆ กัน เมื่อเป็นดังนั้น ประชาชนทั้งหลาย ก็ย่อมเห็นการพยากรณ์โดยปริยายใดปริยายหนึ่งนั้น ว่าเป็นอรหัตตผลที่กุลบุตรนั้นพยากรณ์แล้ว.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ข้าพระองค์ได้กราบทูลแล้วมิใช่หรือว่า เนื้อความมีอรรถและพยัญชนะทั้งหลายเช่นนั้น ข้าพระองค์มิได้กล่าวแล้ว".

ดูก่อนสารีบุตร! ถ้าคนทั้งหลาย จะพึงถามเธออย่างนี้ว่า "ข้าแต่ท่านสารีบุตร! ท่านรู้อยู่อย่างไร เห็นอยู่อย่างไร จึงพยากรณ์อรหัตตผลว่า 'ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำ ได้ทำเสร็จแล้ว, กิจที่ต้องปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นอย่างนี้ มิได้มีอีก' ดังนี้". ดูก่อนสารีบุตร! เธอถูกถามอย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า 'ดูก่อนท่านทั้งหลาย! ชาติ มีสิ่งใดเป็นเหตุ เมื่อชาติสิ้นเพราะความสิ้นแห่งเหตุนั้น ข้าพเจ้ารู้ว่าชาติสิ้นแล้ว *ดังนี้* จึงรู้ว่า 'ชาติสิ้นแล้ว *พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่*

ไวพจน์ของคำว่า "สมุทัย" . สี่

ชาติมีปัจจยาการ(โดยปฏิโลม) หน้า

ควรทำ ได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นที่ต้องปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นอย่างนี้ มิได้มีอีก' ดังนี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้".

ดูก่อนสารีบุตร! ถ้าคนทั้งหลาย จะพึงถามเธอ (ต่อไป) อย่างนี้ว่า "ข้าแต่ท่านสารีบุตร! ก็ชาติ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด (นิทาน)? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด (สมุทย)? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด (ชาติก)? มีอะไรเป็นแดนเกิด (ปภว) เล่า?" ดังนี้. ดูก่อนสารีบุตร! เธอถูกถามอย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า 'ดูก่อนท่านทั้งหลาย! ชาติ มีภพเป็นเหตุให้เกิด *มีภพเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีภพเป็นเครื่องกำเนิด มีภพเป็นแดนเกิด'. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้".*

ดูก่อนสารีบุตร! ถ้าคนทั้งหลาย จะพึงถามเธอ (ต่อไปอีก) อย่างนี้ว่า ข้าแต่ท่านสารีบุตร! ก็ภพเล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด?" ดังนี้. ดูก่อนสารีบุตร! เธอถูกถามอย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า 'ดูก่อนท่านทั้งหลาย! ภพ มีอุปาทานเป็นเหตุให้เกิด *มีอุปาทานเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีอุปาทานเป็นเครื่องกำเนิด มีอุปาทานเป็นแดนเกิด'. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้".*

ดูก่อนสารีบุตร ! ถ้าคนทั้งหลาย จะพึงถามเธอ (ต่อไปอีก) ว่า "ข้าแต่ท่านสารีบุตร ! ก็ อุปาทาน เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด ? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด ? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด ? มีอะไรเป็นแดนเกิด ?" ดังนี้. ดูก่อนสารีบุตร ! เธอถูกถามอย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร ?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า 'ดูก่อนท่านทั้งหลาย ! อุปาทาน มีตัณหาเป็นเหตุให้เกิด *มีตัณหาเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีตัณหาเป็นเครื่องกำเนิด มีตัณหาเป็นแดนเกิด'. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้".*

ดูก่อนสารีบุตร ! ถ้าคนทั้งหลาย จะพึงถามเธอ (ต่อไปอีก) อย่างนี้ว่า "ข้าแต่ท่านสารีบุตร ! ก็ ตัณหา เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด ? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด ? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด ? มีอะไรเป็นแดนเกิด ?" ดังนี้. ดูก่อนสารีบุตร ! เธอถูกถามอย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร ?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า 'ดูก่อนท่านทั้งหลาย ! ตัณหา มีเวทนาเป็นเหตุให้เกิด *มีตัณหาเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีตัณหาเป็นเครื่องกำเนิด มีตัณหาเป็นแดนเกิด'. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้".*

ดูก่อนสารีบุตร ! ถ้าคนทั้งหลาย จะพึงถามเธอ (ต่อไปอีก) อย่างนี้ว่า "ข้าแต่ท่านสารีบุตร ! ก็ เวทนา เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด ? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด ? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด ? มีอะไรเป็นแดนเกิด ?" ดังนี้. ดูก่อนสารีบุตร ! เธอถูกถามอย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร ?

นันทิไม่เข้าไปตั้งอยู่ในเวทนาเพราะเห็นธรรม สอง
เวทนาทั้งหลายย่อมประชุมลงในธรรม หนึ่ง

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า 'ดูก่อนท่านทั้งหลาย! เวทนา มีผัสสะเป็นเหตุให้เกิด *มีผัสสะเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีผัสสะเป็นเครื่องกำเนิด มีผัสสะเป็นแดนเกิด'. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้".*

ดูก่อนสารีบุตร! ถ้าคนทั้งหลาย จะพึงถามเธอ (ต่อไปอีก) อย่างนี้ว่า "ข้าแต่ท่านสารีบุตร! เมื่อท่านรู้อยู่อย่างไร! เห็นอยู่อย่างไร นันทิ (กิเลสเป็นเหตุให้รู้สึกเพลิน) จึงจะไม่เข้าไปตั้งอยู่ในเวทนาทั้งหลาย?" ดังนี้. ดูก่อนสารีบุตร! เธอถูกถามอย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า 'ดูก่อนท่านทั้งหลาย! เวทนาสามอย่างเหล่านี้ มีอยู่; *สามอย่าง คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา. ดูก่อนท่านทั้งหลาย! เดี๋ยวนี้ ข้าพเจ้ารู้แล้วว่า* 'เวทนาทั้ง ๓ อย่างนั้น เป็นของไม่เที่ยง; สิ่งใด เป็นของไม่เที่ยง, สิ่งนั้น ล้วนเป็นทุกข์' *ดังนี้; เพราะรู้อยู่ เห็นอยู่อย่างนี้ นันทิ จึงไม่เข้าไปตั้งอยู่ในเวทนาทั้งหลาย'. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้".*

ถูกแล้ว ถูกแล้ว สารีบุตร! ปริยายที่เธอกล่าวนี้ ก็เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งเนื้อความนั้นแหละ แต่โดยย่อ ว่า "เวทนาใด ๆ ก็ตาม เวทนานั้นทั้งหมด ย่อมถึงการประชุมลงในความทุกข์" ดังนี้.

ดูก่อนสารีบุตร! ถ้าคนทั้งหลาย จะพึงถามเธอ (ต่อไปอีก) อย่างนี้ว่า "ข้าแต่ท่านสารีบุตร! เพราะอาศัยวิโมกข์อย่างไหน ท่านจึงพยากรณ์อรหัตตผลว่า

ทรงพยากรณ์อรหัตตผล(อีกนัยหนึ่ง) โดย อาการ สอง
พระอรหันต์หมดความสงสัยในอาสวะ โดยสถาน สอง

'ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำ ได้ทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นที่ต้องปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นอย่างนี้ มิได้มีอีก'. ดังนี้". ดูก่อนสารีบุตร! เธอถูกถามอย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า 'ดูก่อนท่านทั้งหลาย! เพราะอาศัยอัชฌัตตวิโมกข์[๑] *เพราะความสิ้นไปแห่งอุปาทานทั้งปวง, เราจึงเป็นผู้มีสติอยู่ ในลักษณะที่อาสวะทั้งหลาย จะไหลไปตามไม่ได้; อนึ่ง เราย่อมไม่ดูหมิ่นซึ่งตนเองด้วย' ดังนี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้".*

ถูกแล้ว ถูกแล้ว สารีบุตร! ปริยายที่เธอกล่าวนี้ ก็เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งเนื้อความนั้นแหละ แต่โดยย่อว่า "ข้าพเจ้าไม่ข้องใจในอาสวะทั้งหลาย ที่พระสมณะกล่าวแล้ว และข้าพเจ้า ไม่ลังเลสงสัยว่าอาสวะทั้งหลายเหล่านั้น ข้าพเจ้าละแล้วหรือยัง" ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสอย่างนี้แล้ว เสด็จลุกจากอาสนะ เข้าสู่วิหารที่ประทับส่วนพระองค์.

หมวดที่หนึ่ง จบ

---

๑. อัชฌัตตวิโมกข์ คือ ความพ้นวิเศษในภายใน โดยเหตุที่นันทิหรือตัณหา ไม่เข้าไปตั้งอยู่ในเวทนา จิตจึงพ้นจากความทุกข์อันจะพึงเกิดจากเวทนาในภายใน ในขณะนั้น. อธิบายว่าเมื่อไม่มีตัณหาหรือนันทิก็ย่อมไม่มีอุปาทาน เมื่อไม่มีอุปาทาน ก็ไม่เป็นทุกข์. อาการอย่างนี้ เรียกว่า อัชฌัตตวิโมกข์ ใช้เป็นเครื่องวัดในการพยากรณ์อรหัตตผล ว่ามีจริงหรือไม่.

หมวด ๒

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาท คือ อริยสัจสมบูรณ์แบบ

This page is either intentionally left blank

or

missing from the original scan.

กฎอิทัปปัจจยตาหัวใจปฏิจจสมุปบาท.

อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ

เมื่อสิ่งนี้ มี สิ่งนี้ ย่อมมี

อิมสฺสุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชติ

เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

อิมสฺมึ อสติ อิทํ น โหติ

เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้ ย่อมไม่มี

อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌติ

เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป.

(มม ๑๓/๓๕๕/๓๗๑, นิทาน สํ ๑๖/๘๔ ๑๕๔.)

ลำดับเรื่องเฉพาะหมวด

สำหรับปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์ หมวดที่ ๒

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาทคือเรื่องอริยสัจสมบูรณ์แบบ

(มี ๙ เรื่อง)

มีเรื่อง : *เรื่องปฏิจจสมุปบาทคือเรื่องอริยสัจ -- ปฏิจจสมุปบาททุกอาการมีลักษณะแห่งความเป็นอริยสัจสี่ -- ปฏิจจสมุปบาทซึ่งแสดงการก่อขึ้นแห่งทุกข์ -- ปฏิจจสมุปบาทซึ่งแสดงการดับลงแห่งทุกข์ -- อริยสัจในรูปแห่งปฏิจจสมุปบาทมีในขณะแห่งเวทนา -- อาการที่ยิ่งยากที่สุดของปฏิจจสมุปบาท คืออาการของตัณหา -- ความเหนียวแน่นของสัสสตทิฏฐิขัดขวางการเห็นอริยสัจสี่จึงต้องยึดต่อหลักของอริยสัจ หรือปฏิจจสมุปบาท -- นัตถิกทิฏฐิขัดขวางการเห็นอริยสัจสี่จึงต้องยึดต่อหลักของอริยสัจ หรือปฏิจจสมุปบาท -- ปฏิจจสมุปบาทรวมอยู่ในบรรดาเรื่องที่ใครคัดค้านไม่ได้.*

ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์

หมวดที่ ๒

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาทคือเรื่องอริยสัจสมบูรณ์แบบ

เรื่องปฏิจจสมุปบาท คือเรื่องอริยสัจ[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คืออริยสัจทั้ง ๔" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายข่มขี่ไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ติเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้ ข้อนี้ เป็นธรรมที่เรากล่าวแล้วอย่างนี้ เราอาศัยซึ่งอะไรเล่า จึงกล่าวแล้วอย่างนี้? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **เพราะอาศัยซึ่งธาตุทั้งหลาย ๖ ประการ การก้าวลงสู่ครรภ์ ย่อมมี;** เมื่อการก้าวลงสู่ครรภ์ มีอยู่, **นามรูป** ย่อมมี; เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย **จึงมีสฬายตนะ;** เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย **จึงมีผัสสะ;**

๑. สูตรที่ ๑ มหาวรรค ติก. อํ. ๒๐/๒๒๗/๕๐๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

อริยสัจทรงบัญญัติสำหรับสัตว์ผู้ยังรู้สึกต่อธรรม หนึ่ง.
ทุกข์ในทุกข[redacted]สัจ มีวิภาค สิบเอ็ด.
ทุกข์ ท. ในทุกข[redacted]สัจ สรุปลงในธรรม หนึ่ง
สมุทัยในสมุทยสัจ (โดยพิศดาร) มีอาการ สิบเอ็ด.

นิโรธในนิโรธสัจ (โดยพิศดาร) มีอาการ สิบเอ็ด.

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย **จึงมีเวทนา.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราย่อมบัญญัติว่า "นี้ เป็น**ความทุกข์**" ดังนี้; ว่า "นี้ เป็น**ทุกขสมุทัย**" ดังนี้; ว่า "นี้ เป็น**ทุกขนิโรธ**" ดังนี้; ว่า "นี้ เป็น**ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา**" ดังนี้; **แก่สัตว์ผู้อาจจะเสวยเวทนาอยู่.**

สังเขป

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ทุกขอริยสัจ** เป็นอย่างไรเล่า ? แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์, แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์, แม้ความตายก็เป็นทุกข์, แม้โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย ก็เป็นทุกข์, การประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์, ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก เป็นทุกข์, ปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้สิ่งนั้น นั่นก็เป็นทุกข์ : กล่าวโดยย่อ ปัญจุปาทานขันธ์ทั้งหลาย เป็นทุกข์. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้เรากล่าวว่า ทุกขอริยสัจ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ทุกขสมุทยอริยสัจ** เป็นอย่างไรเล่า ? เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป; เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย ! นี้เรากล่าวว่าทุกขสมุทยอริยสัจ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ทุกขนิโรธอริยสัจ** เป็นอย่างไรเล่า ? เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งอวิชชานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร;

มรรคในมรรคสัจ - มีองค์ แปด
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทามีองค์ แปด

เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; เพราะมีความดับแห่งวิญญาณ จึงมีความดับแห่งนามรูป; เพราะมี ความดับแห่งนามรูปจึงมีความดับแห่งสฬายตนะ; เพราะมีความดับแห่งสฬายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ; เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา; เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ** เป็นอย่างไรเล่า? มรรคอันประเสริฐ ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ นั่นเอง, กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คืออริยสัจทั้ง ๔" ดังนี้ เป็นธรรม**สมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายข่มขี่ไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ติเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้** ดังนี้อันใด อันเรากล่าวแล้ว; ข้อนั้น เรากล่าวหมายถึงข้อความนี้, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตว่า คนทั่วไปล้วนแต่เข้าใจว่า อริยสัจกับปฏิจจสมุปบาท เป็นคนละเรื่องกัน โดยเนื้อแท้แล้ว เรื่องปฏิจจสมุปบาทเป็นเรื่องอริยสัจที่สมบูรณ์ ดังที่พระองค์ตรัสไว้ในสูตรนี้ โดยทรงแจกทุกขสมุทัยและทุกขนิโรธ ออกไปอย่างละเอียด หรือสมบูรณ์ที่สุด โดยนัยแห่งปฏิจจสมุปบาท : แทนที่จะกล่าวสั้นๆ ว่าทุกขสมุทัยคือตัณหา สั้นๆ ดุ้นๆ ก็แสดงโดยละเอียดว่า ตัณหาคืออะไร เกิดมาจากอะไร

อริยสัจ มีลีลาแห่งการแสดงโดยแขนง ๕๐๗.
ปฏิจจสมุปบันนธรรมมีอาการแห่งอริยสัจ สี่, ๘๔ / ๘๖
การรู้ปฏิจจสมุปบันนธรรม เป็นไปโดยอาการ สี่ ๘๔ / ๘๖

และทำให้เกิดทุกข์ได้อย่างไร ถึง ๑๑ ระยะ คือสายแห่งปฏิจจสมุปบาทฝ่ายสมุทยวาร สายหนึ่ง; แทนที่จะกล่าวสั้นๆ ดุ้นๆ ว่า ทุกขนิโรธ คือการดับตัณหาเสีย ก็ตรัสอย่างละเอียดถึง ๑๑ ระยะ อย่างเดียวกัน เป็นปฏิจจสมุปบาทฝ่ายนิโรธวาร; ดังนั้นจึงเห็นได้ว่า การตรัสอย่างนี้ เป็นอริยสัจโดยสมบูรณ์. เราควรเรียกอริยสัจที่แสดงด้วยปฏิจจสมุปบาท ว่า "อริยสัจใหญ่", และเรียกอริยสัจที่รู้กันอยู่ทั่วๆ ไปว่า "อริยสัจเล็ก" กันแล้วกระมัง.

ปฏิจจสมุปบาททุกอาการมีลักษณะแห่งความเป็นอริยสัจสี่[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **ชรามรณะ**, รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **ชาติ**, รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งชาติ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **ภพ**, รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งภพ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งภพ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งภพ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **อุปาทาน**, รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปาทาน, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน;

๑. สูตรที่ ๔ ทสพลวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๕๑/๔๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **ตัณหา,** รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งตัณหา, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งตัณหา, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งตัณหา ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **เวทนา,** รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งเวทนา, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งเวทนา, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนา ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **ผัสสะ,** รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งผัสสะ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **สฬายตนะ,** รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งสฬายตนะ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **นามรูป,** รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งนามรูป, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งนามรูป, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **วิญญาณ,** รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **สังขาร** ทั้งหลาย, รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ชรามรณะ เป็นอย่างไรเล่า ?** ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีฟันหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยว ความสิ้นไปแห่งอายุ ความแก่รอบแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ในสัตว์นิกายนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ : นี้ เรียกว่า ชรา. การจุติ ความเคลื่อน การแตกสลาย การหายไป การวายชีพ การตาย การทำกาละ การแตกแห่งขันธ์ทั้งหลาย การทอดทิ้งร่าง การขาดแห่งอินทรีย์คือชีวิต จากสัตว์นิกายนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ : นี้ เรียกว่า มรณะ. ชรานี้ด้วย มรณะนี้ด้วย ย่อมมีอยู่ดังนี้; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้ เรียกว่า ชรามรณะ. ความก่อขึ้นพร้อมแห่งชรามรณะ ย่อมมี เพราะความก่อขึ้นพร้อมแห่งชาติ; ความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งชาติ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ได้แก่สิ่งเหล่านี้ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ชาติ เป็นอย่างไรเล่า ?** การเกิด การกำเนิด การก้าวลง (สู่ครรภ์) การบังเกิด การบังเกิดโดยยิ่ง ความปรากฏของขันธ์ทั้งหลาย การที่สัตว์ได้ซึ่งอายตนะทั้งหลาย ในสัตว์นิกายนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้ เรียกว่า ชาติ. ความก่อขึ้นพร้อมแห่งชาติ ย่อมมี เพราะความก่อขึ้นพร้อมแห่งภพ; ความดับไม่เหลือแห่งชาติ ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งภพ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือ

แห่งชาติ, ได้แก่สิ่งเหล่านี้ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ภพ เป็นอย่างไรเล่า ?** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภพทั้งหลาย ๓ อย่างเหล่านี้ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้ เรียกว่า ภพ. ความก่อขึ้นพร้อมแห่งภพ ย่อมมี เพราะความก่อขึ้นพร้อมแห่งอุปาทาน ; ความดับไม่เหลือแห่งภพ ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งภพ, ได้แก่สิ่งเหล่านี้ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **อุปาทาน เป็นอย่างไรเล่า ?** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อุปาทานทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้ คือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีลัพพัตตุปาทาน อัตตวาทุปาทาน : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้ เรียกว่า อุปาทาน. ความก่อขึ้นพร้อมแห่งอุปาทาน ย่อมมี เพราะความก่อขึ้นพร้อมแห่งตัณหา ; ความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งตัณหา ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน, ได้แก่สิ่งเหล่านี้ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ตัณหา เป็นอย่างไรเล่า ?** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! หมู่แห่งตัณหาทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธัมมตัณหา : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้ เรียกว่า ตัณหา. ความก่อขึ้น

พร้อมแห่งตัณหา ย่อมมี เพราะความก่อขึ้นพร้อมแห่งเวทนา; ความดับไม่เหลือแห่งตัณหา ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งเวทนา; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐ นั่นเอง เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งตัณหา, ได้แก่สิ่งเหล่านี้ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **เวทนา เป็นอย่างไรเล่า?** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งเวทนาทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า เวทนา. ความก่อขึ้นพร้อมแห่งเวทนา ย่อมมี เพราะความก่อขึ้นพร้อมแห่งผัสสะ; ความดับไม่เหลือแห่งเวทนา ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนา, ได้แก่สิ่งเหล่านี้ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ผัสสะ เป็นอย่างไรเล่า?** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งผัสสะทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า ผัสสะ. ความก่อขึ้นพร้อมแห่งผัสสะ ย่อมมี เพราะความก่อขึ้นพร้อมแห่งสฬายตนะ; ความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **สฬายตนะ เป็นอย่างไรเล่า?** จักขวายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ มนายตนะ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า สฬายตนะ. ความก่อขึ้นพร้อมแห่งสฬายตนะ ย่อมมี เพราะความก่อขึ้นพร้อมแห่งนามรูป; ความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งนามรูป; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **นามรูป เป็นอย่างไรเล่า?** เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ : นี้เรียกว่านาม, มหาภูตทั้งสี่ด้วย รูปที่อาศัยมหาภูตทั้งสี่ด้วย : นี้ เรียกว่า รูป, นามนี้ด้วย รูปนี้ด้วย ย่อมมีอยู่ดังนี้; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า นามรูป. ความก่อขึ้นพร้อมแห่งนามรูป ย่อมมี เพราะความก่อขึ้นพร้อมแห่งวิญญาณ; ความดับไม่เหลือแห่งนามรูป ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐ นั่นเอง เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **วิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า?** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งวิญญาณทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า วิญญาณ; ความก่อขึ้นพร้อมแห่งวิญญาณ ย่อมมี เพราะความก่อขึ้นพร้อมแห่งสังขาร; ความดับ

ไม่เหลือแห่งวิญญาณ ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งสังขาร; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ, ได้แก่สิ่งเหล่านี้ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ภิกษุทั้งหลาย ! **สังขารทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า ?** ภิกษุทั้งหลาย ! สังขารทั้งหลาย ๓ อย่างเหล่านี้ คือ กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร : ภิกษุทั้งหลาย ! เหล่านี้ เรียกว่า สังขารทั้งหลาย. ความก่อขึ้นพร้อมแห่งสังขาร ย่อมมี เพราะความก่อขึ้นพร้อมแห่งอวิชชา; ความดับไม่เหลือแห่งสังขาร ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ภิกษุทั้งหลาย ! ในกาลใดแล ภิกษุ ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **ชรามรณะ;** มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ; ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ.

ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **ชาติ;** มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งชาติ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ; ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ.

ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **ภพ**; มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งภพ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งภพ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งภพ; ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ.

ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **อุปาทาน**: มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปาทาน: มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน; ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ.

ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **ตัณหา**; มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งตัณหา; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งตัณหา; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งตัณหา; ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ.

ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **เวทนา**; มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งเวทนา; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งเวทนา; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนา; ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ.

ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **ผัสสะ**; มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งผัสสะ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ; ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ.

ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **สฬายตนะ**; มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งสฬายตนะ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ; ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ.

ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **นามรูป** ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งนามรูป; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งนามรูป; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป; ว่าเป็นอย่างนี้ๆ.

ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **วิญญาณ** ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ; ว่าเป็นอย่างนี้ๆ.

ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **สังขาร** ทั้งหลาย; มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งสังขาร; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร; ว่าเป็นอย่างนี้ๆ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลนั้น เราเรียกภิกษุนั้น ว่า :-

"**ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทิฏฐิ**" (ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน)", ดังนี้บ้าง;

"**ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทัสสนะ**" (ทสฺสนสมฺปนฺโน)", ดังนี้บ้าง;

"**ผู้มาถึงพระสัทธรรมนี้แล้ว**" (อาคโต อิมํ สทฺธมฺมํ)", ดังนี้บ้าง;

"**ผู้ย่อมเห็นซึ่งพระสัทธรรมนี้**" (ปสฺสติ อิมํ สทฺธมฺมํ)", ดังนี้บ้าง;

"**ผู้ประกอบแล้วด้วยญาณอันเป็นเสขะ**" (เสกฺเขน ญาเณน สมนฺนาคโต)", ดังนี้บ้าง;

"**ผู้ประกอบแล้วด้วยวิชชาอันเป็นเสขะ**" (เสกฺขาย วิชฺชาย สมนฺนาคโต)", ดังนี้บ้าง;

"**ผู้ถึงแล้วซึ่งกระแสแห่งธรรม**" (ธมฺมโสตํ สมาปนฺโน)", ดังนี้บ้าง;

"**ผู้ประเสริฐมีปัญญาชำแรกกิเลส**" (อริโย นิพฺเพธิกปญฺโญ)", ดังนี้บ้าง;

"**ยืนอยู่จดประตูแห่งอมตะ**" (อมตทฺวารํ อาหจฺจ ติฏฺฐติ)", ดังนี้บ้าง.

อริยสาวกแท้จริง ประกอบด้วยความหมาย ๕
อริยสาวกแท้จริงเพราะรู้ปฏิจจสมุปบาท โดยนัย ๕

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า อาการแห่งปฏิจจสมุปบาทแต่ละอาการ ก็ยังจำแนกออกไปเป็นอริยสัจสี่ได้อีกชั้นหนึ่ง; เช่นเดียวกับตัวปฏิจจสมุปบาททั้งสาย, ดังที่กล่าวแล้ว โดยหัวข้อว่า ***"เรื่องปฏิจจสมุปบาท คือ เรื่องอริยสัจ".*** ทั้งหมดนี้ รวมกันแล้ว เป็นเครื่องแสดงให้เห็นชัดยิ่งขึ้นไปอีก ว่า เรื่องปฏิจจสมุปบาทนั้นเป็นเรื่องอริยสัจทั้งเนื้อทั้งตัว. ขอให้กำหนดไว้เป็นพิเศษ ตลอดเวลา.

....

(แม้คำของพระมหาเถระ คือพระสารีบุตร ก็ได้กล่าวถึงปฏิจจสมุปบาท โดยหลักแห่งอริยสัจสี่ อย่างเดียวกันกับพุทธภาษิตข้างบนนี้ แต่กล่าวในฐานะเป็นวัตถุแห่งสัมมาทิฏฐิ คือการรู้ชัดซึ่งอาการทุกอาการของปฏิจจสมุปบาท โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ ว่าเป็นสัมมาทิฏฐิอย่างหนึ่ง ๆ ทุกอาการ รวมอยู่กับเรื่องอื่น ๆ คือเรื่องอกุศล กุศล พร้อมทั้งมูลเหตุ, เรื่องอาหารสี่ โดยนัยแห่งอริยสัจสี่, เรื่องทุกข์โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ และเรื่องอาสวะ โดยนัยแห่งอริยสัจสี่, ซึ่งล้วนแต่เป็นวัตถุแห่งสัมมาทิฏฐิด้วยกันทั้งนั้น. สำหรับเรื่องปฏิจจสมุปบาทนั้น มีข้อความดังที่ยกมาไว้เป็นส่วนผนวกของพระพุทธภาษิตข้างบนนี้ ดังต่อไปนี้ :–)

*"ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก ที่จะทำอริยสาวก ให้ได้ชื่อว่า*เป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ มีทิฏฐิดำเนินไปตรงแล้ว ประกอบพร้อมแล้วด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในธรรม, มาสู่พระสัทธรรมนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ปริยายนั้นคือ ในกาลใด อริยสาวก ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง ชรามรณะ ด้วย, *ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะด้วย; ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล อริยสาวกนั้น*

ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ มีทิฏฐิดำเนินไปตรงแล้ว ประกอบพร้อมแล้วด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้ ในกาลนั้น.

...ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก ... **ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง ชาติ** *ด้วย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติด้วย ; .... ฯลฯ .... ในกาลนั้น.*

...ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก .... **ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง ภพ** *ด้วย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งภพด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งภพด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งภพด้วย ; .... ฯลฯ .... ในกาลนั้น.*

...ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก ... **ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง อุปาทาน** *ด้วย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปาทานด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอุปาทานด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทานด้วย ; .... ฯลฯ .... ในกาลนั้น.*

...ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก .... **ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง ตัณหา** *ด้วย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งตัณหาด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งตัณหาด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งตัณหาด้วย ; .... ฯลฯ .... ในกาลนั้น.*

...ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก .... **ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง เวทนา** *ด้วย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งเวทนาด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนาด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนาด้วย ; .... ฯลฯ .... ในกาลนั้น.*

...ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก.... **ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง ผัสสะ** *ด้วย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งผัสสะด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งผัสสะด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะด้วย ;....ฯลฯ.... ในกาลนั้น.*

...ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก.... **ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง สฬายตนะ** *ด้วย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสฬายตนะด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะด้วย ;....ฯลฯ.... ในกาลนั้น.*

...ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก.... **ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง นามรูป** *ด้วย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งนามรูปด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งนามรูปด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูปด้วย ; ....ฯลฯ.... ในกาลนั้น.*

...ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก.... **ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง วิญญาณ** *ด้วย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาณด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณด้วย ; ....ฯลฯ....ในกาลนั้น.*

...ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก.... **ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง สังขาร** *ด้วย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขารด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขารด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขารด้วย ; ....ฯลฯ....ในกาลนั้น,....*

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก ที่จะทำอริยสาวกให้ได้ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ **มีความเห็นดำเนินไปตรงแล้ว ประกอบพร้อมแล้วด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้.**

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ปริยายนั้นคือ ในกาลใด อริยสาวก ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง อวิชชา ด้วย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอวิชชาด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอวิชชาด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งอวิชชาด้วย; ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ มีทิฏฐิดำเนินไปตรงแล้ว ประกอบพร้อมแล้วด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้, ในกาลนั้น......

(ต่อไปนี้ พระสารีบุตรได้กล่าวถึงเรื่องอาสวะ โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ ไปจนจบสูตรชื่อสัมมาทิฏฐิสูตร มู.ม. ๑๒/๙๐/๑๑๗)

หมายเหตุผู้รวบรวม : ในพุทธภาษิตในตอนต้นของเรื่องนี้ ตรัสลักษณะของอริยสัจสี่ ในอาการของปฏิจจสมุปบาท ไม่ขึ้นไปถึงอวิชชา ดังในสูตรนี้ซึ่งกล่าวขึ้นไปถึงอวิชชา. การรู้ปฏิจจสมุปบาท แต่ละอาการ โดยนัยอริยสัจสี่ เป็นลักษณะของการบรรลุความเป็นโสดาบัน เป็นอย่างน้อย. ความข้อนี้ มีตรงกัน ทั้งที่เป็นพุทธภาษิต และสาวกภาษิตเช่นนี้ แล.

ปฏิจจสมุปบาท ซึ่งแสดง การก่อขึ้นแห่งทุกข์[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง ซึ่งเหตุเครื่องก่อขึ้นแห่งทุกข์ (ทุกขสมุทยะ) แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลายจงฟังความข้อนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้. ....

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เหตุเครื่องก่อขึ้นแห่งทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า?

๑ สูตรที่ ๓ ทศพลวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๘๖/๑๖๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ทุกข์สมุทัยเกิดทางอายตนะ หก ผัสสะเกิดเพราะการประจวบแห่งธรรม สาม
เหตุ ~~เครื่องก่อขึ้น~~ แห่งทุกข์มีทางมาในอายตนะ หก
วิญญาณมีทางเกิดโดยคู่แห่งอายตนะ หก.

(๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัย**ตา**ด้วย **รูป**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **จักขุวิญญาณ** ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ** ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา** ; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา** : นี้คือ **เหตุเครื่องก่อขึ้นแห่งทุกข์.**

(๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัย**หู**ด้วย **เสียง**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **โสตวิญญาณ** ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (หู + เสียง + โสตวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ** ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา** ; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา** : นี้คือ **เหตุเครื่องก่อขึ้นแห่งทุกข์.**

(๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัย**จมูก**ด้วย **กลิ่น**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **ฆานวิญญาณ** ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ** ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา** ; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา** : นี้คือ **เหตุเครื่องก่อขึ้นแห่งทุกข์**

(๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัย**ลิ้น**ด้วย **รส**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **ชิวหาวิญญาณ** ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ลิ้น + รส + ชิวหาวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ** ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา** ; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา** : นี้คือ **เหตุเครื่องก่อขึ้นแห่งทุกข์.**

(๕) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัย**กาย**ด้วย **โผฏฐัพพะ**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**กายวิญญาณ** ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (กาย + โผฏฐัพพะ + กายวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ** ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา** ; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา** : นี้คือ **เหตุเครื่องก่อขึ้นแห่งทุกข์**

การตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์ทาง อายตนะ ๖ หก.
ทุกขอัตถังคมะ โดยทาง อายตนะ หก

(๖) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยใจด้วย **ธัมมารมณ์**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**มโนวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ใจ + ธัมมารมณ์ + มโนวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา** : นี้คือ **เหตุเครื่องก่อขึ้นแห่งทุกข์.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้แล คือเหตุเครื่องก่อขึ้นแห่งทุกข์.

ปฏิจจสมุปบาทที่เกิดเพียงครึ่งสาย มีอาหาร สาม. ๙๘/๑๒๕

ปฏิจจสมุปบาทซึ่งแสดง
การดับลงแห่งทุกข์[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง **ซึ่งการถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์** (ทุกขอัตถังคมะ) แก่พวกเธอทั้งหลาย, เธอทั้งหลายจงฟังซึ่งความข้อนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

(ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระพุทธดำรัสแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสถ้อยคำเหล่านี้ว่า :—)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็การถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า?

(๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยตาด้วย **รูป**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**จักขุวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี

๑. สูตรที่ ๓ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๙๗/๑๖๓, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ปฏิจจสมุปบาท ดับลงที่กลางสายปฏิจจฯ ที่ ๙๙ / ๑๒๕

ตัณหา. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นเอง, จึงมี**ความดับแห่งอุปาทาน**; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมี**ความดับแห่งภพ**; เพราะมีความดับแห่งภพ **จึงมีความดับแห่งชาติ**; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : **ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น** นี้ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. นี้คือ **การถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์**

(๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัย**หู**ด้วย **เสียง**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**โสตวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (หู + เสียง + โสตวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา.** เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นเอง, จึงมี**ความดับแห่งอุปาทาน**; ...ฯลฯ...[๑] นี้คือ **การถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์.**

(๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัย**จมูก**ด้วย **กลิ่น**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**ฆานวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา.** เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นเอง, จึงมี**ความดับแห่งอุปาทาน**; ...ฯลฯ... นี้คือ **การถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์.**

(๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัย**ลิ้น**ด้วย **รส**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**ชิวหาวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ลิ้น + รส + ชิวหาวิญญาณ)

---

๑. คำที่ละไว้ด้วย.. ฯลฯ...ตรงนี้และตอนต่อ ๆ ไป แห่งหัวข้อเรื่องนี้ หมายความว่ามีข้อความเต็มเหมือนข้อ (๑), เริ่มตั้งแต่คำว่า "เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ,...ไปจนกระทั่งถึงคำว่า ..."ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้." ผู้อ่านพึงเติมให้เต็มเอาเอง.

นั่นคือ **ผัสสะ** ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย **จึงมีเวทนา** ; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย **จึงมีตัณหา**. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นเอง, **จึงมีความดับแห่งอุปาทาน** ; ...ฯลฯ... นี้คือ **การถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์**.

(๕) ภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัย**กาย**ด้วย **โผฏฐัพพะ**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**กายวิญญาณ** ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (กาย + โผฏฐัพพะ + กายวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ** ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย **จึงมีเวทนา** ; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย **จึงมีตัณหา**. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นเอง, **จึงมีความดับแห่งอุปาทาน** ; ...ฯลฯ... นี้คือ **การถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์**.

(๖) ภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัย**ใจ**ด้วย **ธัมมารมณ์**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**มโนวิญญาณ** ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ใจ + ธัมมารมณ์ + มโนวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ** ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย **จึงมีเวทนา** ; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย **จึงมีตัณหา**. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นเอง, **จึงมีความดับแห่งอุปาทาน** ; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน **จึงมีความดับแห่งภพ** ; เพราะมีความดับแห่งภพ **จึงมีความดับแห่งชาติ** ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : **ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้** ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. นี้คือ **การถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์**.

ภิกษุทั้งหลาย ! เหล่านี้แล คือการถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์.

ทุกข์ดับในขณะที่ตัณหาดับในธรรม หนึ่ง

ตัณหาลักษณะอาการ สี่

อริยสัจในรูปแห่งปฏิจจสมุปบาท

มีในขณะแห่งเวทนา[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่งธาตุทั้งหลาย ๖ ประการ การก้าวลงสู่ครรภ์ย่อมมี; เมื่อการก้าวลงสู่ครรภ์ มีอยู่, นามรูป ย่อมมี; เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราย่อมบัญญัติว่า "นี้ เป็นความทุกข์" ดังนี้; ว่า "นี้ เป็นทุกขสมุทัย" ดังนี้; ว่า "นี้ เป็นทุกขนิโรธ" ดังนี้; ว่า "นี้ เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา" ดังนี้; **แก่สัตว์ผู้กำลังเสวยเวทนาอยู่.**

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ข้อเท็จจริงอันนี้ มีความสำคัญอย่างยิ่ง กล่าวคือ ต้องมีการเสวยเวทนาจริง ๆ จึงจะเห็นทุกขอริยสัจที่เกิดจากตัณหาอันเกิดจากเวทนานั้น และความดับทุกข์ดับไปในขณะที่ตัณหาดับไปในเวทนานั้น ในเมื่อจิตประกอบอยู่ด้วยธัมมสมังคีแห่งอัฏฐังคิกมรรค โดยอัตโนมัติ; ดังนั้น ถ้าปราศจากเวทนาเสียเพียงอย่างเดียวแล้ว อริยสัจสี่ก็ตาม ปฏิจจสมุปบาทก็ตาม ยังมิได้เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง; ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่า *"ปฏิจจสมุปบาทอริยสัจ มีในขณะแห่งเวทนา"* ดังนี้ โดยนัยดังที่พระพุทธองค์ตรัสแล้วข้างบน.

ปฏิจจอาการหนึ่ง ที่ยุ่งเหยิง ยากที่สุด หนึ่ง

อาการที่ยุ่งยากที่สุดของปฏิจจสมุปบาท

คืออาการของตัณหา[๒]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดงซึ่งตัณหา แก่พวกเธอทั้งหลาย คือตัณหาซึ่งเป็นดุจข่ายเครื่องคลุมสัตว์ มีปรกติไหลนอง แผ่กว้าง เป็นเครื่องเกาะ

๑. สูตรที่ ๑ มหาวรรค ติก. อํ. ๒๐/๒๒๗/๕๐๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

๒. สูตรที่ ๙ มหาวรรค จตุกฺก. อํ. ๒๑/๒๙๘/๑๙๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

เกี่ยวของสัตว์, ซึ่งด้วยตัณหานั้นเอง โลกนี้อันตัณหายึดโยงไว้ ห่อหุ้มไว้ เป็นเหมือนกลุ่มด้ายยุ่ง ยุ่งเหยิงเหมือนความยุ่งของกลุ่มด้ายที่หนาแน่นไปด้วยปม พันกันยุ่งเหมือนเชิงหญ้ามุญชะและหญ้าปัพพชะ[๑] ย่อมไม่ล่วงพ้นซึ่งสังสารวัฏฏ์ที่เป็นอบาย ทุคติ วินิบาต ไปได้. พวกเธอทั้งหลาย จงฟังข้อความนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระพุทธดำรัสแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสถ้อยคำเหล่านี้ว่า :—

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็ตัณหาเป็นอย่างไรเล่า จึงชื่อว่าเป็นดุจมีข่ายเครื่องคลุมสัตว์ มีปกติไหลนอง แผ่กว้าง เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของสัตว์, ซึ่งด้วยตัณหานั้นเอง โลกนี้อันตัณหายึดโยงไว้ ห่อหุ้มไว้ เป็นเหมือนกลุ่มด้ายยุ่ง ยุ่งเหยิงเหมือนความยุ่งของกลุ่มด้ายที่หนาแน่นไปด้วยปม พันกันยุ่งเหมือนเชิงหญ้ามุญชะและหญ้าปัพพชะ ย่อมไม่ล่วงพ้นซึ่งสังสารวัฏฏ์ ที่เป็นอบาย ทุคติ วินิบาต ไปได้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ตัณหาวิจริต** (ความนึกที่ซ่านไปด้วยอำนาจแห่งตัณหา) ทั้งหลาย ๑๘ ประการ อันเข้าไป**จับยึดขันธ์ในภายใน** และตัณหาวิจริตทั้งหลาย ๑๘ ประการ อันเข้าไป**จับยึดขันธ์ในภายนอก**, เหล่านี้มีอยู่.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ตัณหาวิจริตทั้งหลาย ๑๘ ประการ อันเข้าไปจับยึดขันธ์ในภายใน** เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ตัณหาวิจริตทั้งหลาย ๑๘ ประการ อันเข้าไปจับยึดขันธ์ในภายในนั้น เหล่านี้คือ (๑) เมื่อมีความนึกว่า "*เรามีอยู่*

๑. หญ้าสองชนิดนี้ เคยแปลกันว่า หญ้ามุงกระต่าย และหญ้าปล้อง แต่ไม่มีหลักฐานที่แน่นอน, ในที่นี้จึงไม่แปลไว้.

ตัณหาวิจริตจับยึดขันธ์ภายนอก สิบแปด

ตัณหาวิจริตสิบแปดจำแนกโดยกาล สาม

(อสฺมิ)" ดังนี้; (๒) ความนึกไปว่า *"เราเป็นอย่างนี้"* (อิตฺถสฺมิ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๓) หรือว่า ความนึกไปว่า *"เราเป็นอย่างนั้น"* (เอวสฺมิ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๔) หรือว่า ความนึกไปว่า *"เราเป็นอย่างอื่น"* (อญฺญถาสฺมิ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๕) หรือว่า ความนึกไปว่า *"เราเป็นอย่างไม่เที่ยงแท้"* (อสสฺมิ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๖) หรือว่า ความนึกไปว่า *"เราเป็นอย่างเที่ยงแท้"* (สตสฺมิ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๗) หรือว่า ความนึกไปว่า *"เราพึงมี"* (สํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๘) หรือว่า ความนึกไปว่า *"เราพึงมีอย่างนี้"* (อิตฺถํ สํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๙) หรือว่า ความนึกไปว่า *"เราพึงมีอย่างนั้น"* (เอวํ สํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๑๐) หรือว่า ความนึกไปว่า *"เราพึงมีอย่างอื่น"* (อญฺญถา สํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๑๑) หรือว่า ความนึกไปว่า *"เราพึงมีบ้างหรือ"* (อปิ สํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๑๒) หรือว่า ความนึกไปว่า *"เราพึงมีอย่างนี้บ้างหรือ"* (อปิ อิตฺถํ สํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๑๓) หรือว่า ความนึกไปว่า *"เราพึงมีอย่างนั้นบ้างหรือ"* (อปิ เอวํ สํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๑๔) หรือว่า ความนึกไปว่า *"เราพึงมีอย่างอื่นบ้างหรือ"* (อปิ อญฺญถา สํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๑๕) หรือว่า ความนึกไปว่า *"เราจักมีแล้ว"* (ภวิสฺสํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๑๖) หรือว่า ความนึกไปว่า *"เราจักมีแล้วอย่างนี้"* (อิตฺถํ ภวิสฺสํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๑๗) หรือว่า ความนึกไปว่า *"เราจักมีแล้วอย่างนั้น"* (เอวํ ภวิสฺสํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๑๘) หรือว่า ความนึกไปว่า *"เราจักมีแล้วอย่างอื่น"* (อญฺญถา ภวิสฺสํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เหล่านี้คือ ตัณหาวิจริตทั้งหลาย ๑๘ ประการ อันเข้าไปจับยึดขันธ์ในภายใน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ตัณหาวิจริตทั้งหลาย ๑๘ ประการ อันเข้าไปจับยึดขันธ์ในภายนอก** เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ตัณหาวิจริตทั้งหลาย ๑๘ ประการ อันเข้าไปจับยึดขันธ์ในภายนอก เหล่านี้คือ (๑) เมื่อมีความนึกว่า *"เรามีอยู่ด้วยขันธ์ (อันเป็นภายนอก) อันนี้* (อิมินา อสฺมิ)" ดังนี้; (๒) ความนึกไปว่า

"*เราเป็นอย่างนี้ ด้วยขันธ์อันนี้* (*อิมินา อิตฺถสฺมิ*)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๓) หรือว่า ความนึกไปว่า "*เราเป็นอย่างนั้น ด้วยขันธ์อันนี้* (*อิมินา เอวสฺมิ*)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๔) หรือว่า ความนึกไปว่า "*เราเป็นอย่างอื่น ด้วยขันธ์อันนี้* (*อิมินา อญฺญถาสฺมิ*)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๕) หรือว่า ความนึกไปว่า "*เราเป็นอย่างไม่เที่ยงแท้ ด้วยขันธ์อันนี้* (*อิมินา อสสฺมิ*)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๖) หรือว่า ความนึกไปว่า "*เราเป็นอย่างเที่ยงแท้ ด้วยขันธ์อันนี้* (*อิมินา สตสฺมิ*)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๗) หรือว่า ความนึกไปว่า "*เราพึงมีด้วยขันธ์อันนี้* (*อิมินา สํ*)". ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๘) หรือว่า ความนึกไปว่า "*เราพึงมีอย่างนี้ ด้วยขันธ์อันนี้* (*อิมินา อิตฺถํ สํ*)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๙) หรือว่า ความนึกไปว่า "*เราพึงมีอย่างนั้น ด้วยขันธ์อันนี้* (*อิมินา เอวํ สํ*)"- ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๑๐) หรือว่า ความนึกไปว่า "*เราพึงมีอย่างอื่น ด้วยขันธ์อันนี้* (*อิมินา อญฺญถา สํ*)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๑๑) หรือว่า ความนึกไปว่า "*เราพึงมีด้วยขันธ์อันนี้บ้างหรือ* (*อิมินา อปิ สํ*)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๑๒) หรือว่า ความนึกไปว่า "*เราพึงมีอย่างนี้ด้วยขันธ์อันนี้บ้างหรือ* (*อิมินา อปิ อิตฺถํ สํ*)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๑๓) หรือว่า ความนึกไปว่า "*เราพึงมีอย่างนั้นด้วยขันธ์อัมนี้บ้างหรือ* (*อิมินา อปิ เอวํ สํ*)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๑๔) หรือว่า ความนึกไปว่า "*เราพึงมีอย่างอื่นด้วยขันธ์อันนี้บ้างหรือ* (*อิมินา อปิ อญฺญถา สํ*)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๑๕) หรือว่า ความนึกไปว่า "*เราจักมีแล้ว ด้วยขันธ์อัมนี้* (*อิมินา ภวิสฺสํ*)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๑๖) หรือว่า ความนึกไปว่า "*เราจักมีแล้วอย่างนี้ ด้วยขันธ์อันนี้* (*อิมินา อิตฺถํ ภวิสฺสํ*)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๑๗) หรือว่า ความนึกไปว่า "*เราจักมีแล้วอย่างนั้น ด้วยขันธ์อันนี้* (*อิมินา เอวํ ภวิสฺสํ*)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๑๘) หรือว่า ความนึกไปว่า "*เราจักมีแล้วอย่างอื่นด้วยขันธ์อันนี้* (*อิมินา อญฺญถา ภวิสฺสํ*)" ดังนี้ ก็ย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้คือ ตัณหาวิจริตทั้งหลาย ๑๘ ประการ อันเข้าไปจับยึดขันธ์ในภายนอก.

ตัณหาวิจริต(ประมวลโดยขันธ์ที่จับยึด) , สามสิบหก
ตัณหาวิจริต(ประมวลโดยกาลและขันธ์) หนึ่งร้อยแปด
ตัณหาวิจริตร้อยแปดมีนัย(แห่งการนับ) สาม

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยอาการอย่างนี้ จึงมีตัณหาวิจริตทั้งหลาย ๑๘ ประการ อันเข้าไปจับยึดขันธ์ในภายใน, และตัณหาวิจริตทั้งหลาย ๑๘ ประการ อันเข้าไปจับยึดขันธ์ในภายนอก. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยเหตุนี้ เราย่อมกล่าวว่า **ตัณหาวิจริตทั้งหลาย ๓๖ ประการ.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยเหตุนี้. เมื่อนับตัณหาวิจริต มีลักษณะอย่างนี้ อันเป็นอดีต ๓๖ ประการด้วย, อันเป็นอนาคต ๓๖ ประการด้วย, อันเป็นปัจจุบัน ๓๖ ประการด้วย, **ตัณหาวิจริตทั้งหลาย ๑๐๘ ประการ** ย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้แล คือตัณหา ซึ่งเป็นดุจข่ายเครื่องคลุมสัตว์ มีปรกติไหลนอง แผ่กว้าง เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของสัตว์, ซึ่งด้วยตัณหานั้นเอง โลกนี้อันตัณหายึดโยงไว้ ห่อหุ้มไว้ เป็นเหมือนกลุ่มด้ายยุ่ง ยุ่งเหยิงเหมือนความยุ่งของกลุ่มด้ายที่หนาแน่นไปด้วยปม พันกันยุ่งเหมือนเซิงหญ้ามุญชะและหญ้าปัพพชะ ย่อมไม่ล่วงพ้นซึ่งสังสารวัฏฏ์ ที่เป็นอบาย ทุคติ วินิบาต ไปได้; ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ตัณหานั้น เป็นอาการของปฏิจจสมุปบาทอาการที่ ๘ นับว่าเป็นอาการที่ยุ่งยากซับซ้อน ทำจิตใจของสัตว์ให้นุงนังสับสนเหมือนเซิงหญ้ามุญชะและกลุ่มด้ายที่ยุ่ง ดังที่กล่าวแล้วในพระบาลีนี้; แถมยังมีอาการของสิ่งที่ผูกมัด หุ้มห่อ ครอบคลุมเหมือนตาข่าย แผ่ซ่านไปในภพต่าง ๆ มีอาการซับซ้อนเหลือจะประมาณได้; มีการเที่ยวไปในทิฏฐิต่าง ๆ เช่นทิฏฐิ ๑๘ ประการ, ปรารภขันธ์ทั้งที่เป็นภายในและภายนอก และมีทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน : รวมได้เป็น ๑๐๘ ชนิด; นี้เป็นพวกที่อาศัยทิฏฐิ. เมื่อดูตามลักษณะที่อาศัยอารมณ์ทั้ง ๖ มีรูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น นับเป็น ๖ อารมณ์, แล้วคูณด้วยเวทนา ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา และตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ก็เป็น ๕๔ ชนิด; แล้วคูณด้วยลักษณะ ๒ คือที่เป็นภายในและภายนอกก็ตาม หรือจะคูณด้วยลักษณะแห่งเคหสิตและเนกขัมมสิต ๒, อย่างนี้ก็ตาม ก็เป็น ๑๐๘ ชนิด เช่นเดียวกัน : ใช้อธิบายได้ทั้งแก่กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา. ส่วนตัณหาวิจริต ๑๐๘ ประการ นัยที่กล่าวแล้วข้างต้น สะดวกที่จะใช้อธิบายภวตัณหา และวิภวตัณหา ได้ทั้ง ๒ อย่าง โดยปฏิปักขนัยต่อกันและกัน. นี่แหละคือความยุ่งยากซับซ้อนแห่งอาการของตัณหาที่ซ่อนอยู่ในกระแส

สัสสตทิฏฐิ(ชนิดเอสิกัฏฐายี) มีนัยแห่งอุปมา

แห่งปฏิจจสมุปบาท ที่เกิดอยู่ในชีวิตประจำวัน โดยไม่ต้องกล่าวถึงเวลาหลังจากตายแล้วโดยทางร่างกายก็ได้.

คำว่า "เคหสิต" หมายถึงอาศัยกามารมณ์โดยตรง ในชีวิตของผู้ครองเรือน ในลักษณะแห่งกามสุขัลลิกานุโยค. ส่วน "เนกขัมมสิต" หมายถึงการออกจากเรือนประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อเกิดในสวรรค์รูปาพจรอรูปาพจร เป็นต้น ในลักษณะแห่งอัตตกิลมถานุโยค ดังนี้.

สำหรับคำว่า "ตัณหาวิจริต" นั้น เล็งถึงที่เที่ยว ที่โคจร ของตัณหา; เป็นทิฏฐิก็ได้ เป็นอารมณ์ก็ได้ ดังจะเห็นได้จากข้อความข้างบนนั้น แล.

ความเหนียวแน่นของสัสสตทิฏฐิ
ที่ปิดบังการเห็นอริยสัจสี่
จึงสงสัยต่อหลักของอริยสัจหรือปฏิจจสมุปบาท[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร ทิฏฐิจึงเกิดขึ้นจนถึงกับว่า **"ลมก็ไม่พัด แม่น้ำก็ไม่ไหล สตรีมีครรภ์ก็ไม่คลอด พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็ไม่ขึ้นไม่ตก แต่ละอย่าง ๆ เป็นของตั้งอยู่อย่างมั่นคงดุจการตั้งอยู่ของเสาระเนียด"** ดังนี้ ?

ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ธรรมทั้งหลายของพวกข้าพระองค์ มีพระผู้มีพระภาคเป็นมูล มีพระผู้มีพระภาคเป็นผู้นำ มีพระผู้มีพระภาคเป็นที่พึ่ง. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! เป็นการชอบแล้วหนอ ขอให้อรรถแห่งภาษิตนั้น จงแจ่มแจ้งกะพระผู้มีพระภาคเองเถิด. ภิกษุทั้งหลาย ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคแล้ว จักทรงจำไว้" ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเตือนให้ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นตั้งใจฟังด้วยดีแล้ว ได้ตรัสข้อความต่อไปนี้ :—

---

๑. สูตรที่ ๑ โสตาปัตติวรรค ทิฏฐิสังยุตต์ ขนฺธ. สํ. ๑๗/๒๔๘/๔๑๗. ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

สัสสตทิฏฐิ(เอสิกัฏฐายี) เกิดเพราะยึด [redacted] ในขันธ์ หน้า
สัสสตทิฏฐิไม่เกิดเพราะไม่ยึด [redacted] ในขันธ์ ๆลฯ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อ**รูปนั้นแล** มีอยู่, **เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป** เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทิฏฐิจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ลมก็ไม่พัด แม่น้ำก็ไม่ไหล สตรีมีครรภ์ก็ไม่คลอด พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็ไม่ขึ้นไม่ตก แต่ละอย่าง ๆ เป็นของตั้งอยู่อย่างมั่นคงตรการตั้งอยู่ของเสาระเนียด" ดังนี้. (ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีถ้อยคำที่ตรัสอย่างเดียวกันทุกตัวอักษรกับในกรณีแห่งรูปนี้ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งขันธ์แต่ละขันธ์ เท่านั้น).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร ? **รูป**เที่ยงหรือไม่เที่ยง ? *("ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า !")* ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้น เป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า ? *("เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า !")* แม้สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา **แต่ถ้าไม่ยึดมั่นถือมั่นซึ่งสิ่งนั้นแล้ว** ทิฏฐิอย่างนี้ จะเกิดขึ้นได้ไหมว่า "ลมก็ไม่พัด แม่น้ำก็ไม่ไหล สตรีมีครรภ์ก็ไม่คลอด พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็ไม่ขึ้นไม่ตก แต่ละอย่าง ๆ เป็นของตั้งอยู่อย่างมั่นคงตรการตั้งอยู่ของเสาระเนียด" ดังนี้ ? *("ข้อนั้นหามิได้พระเจ้าข้า !")* (ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีถ้อยคำที่ตรัสถามและภิกษุเหล่านั้นทูลตอบ อย่างเดียวกันทุกตัวอักษรกับในกรณีแห่งรูปนี้ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งขันธ์ แต่ละขันธ์เท่านั้น.)'

สิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความรู้สึกทางสฬายตนะ โดยอาการ ๙

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **แม้สิ่งใดที่บุคคลได้เห็นแล้ว ฟังแล้ว รู้สึกแล้ว** รู้แจ้งแล้ว บรรลุแล้ว แสวงหาแล้ว ครุ่นคิดอยู่ด้วยใจแล้ว; เหล่านั้นเป็นของเที่ยงหรือไม่เที่ยง ? *("ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า !")* ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า ? *("เป็นทุกข์พระเจ้าข้า !")* แม้สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา **แต่ถ้าไม่ยึดมั่นถือมั่นซึ่งสิ่งนั้นแล้ว** ทิฏฐิอย่างนี้ จะเกิดขึ้นได้ไหมว่า "ลมก็ไม่พัด แม่น้ำก็ไม่ไหล สตรีมีครรภ์ก็ไม่คลอด พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็ไม่ขึ้นไม่ตก แต่ละอย่าง ๆ เป็นของตั้งอยู่อย่างมั่นคงตรการตั้งอยู่ของเสาระเนียด" ดังนี้ ? *("ข้อนั้นหามิได้ พระเจ้าข้า !")* ๑๐๗/๙๐๙/๔๑๔

ความรู้สึกทางสฬายตนะ มี ๙ อย่าง โดยอาการ ๙ เจ็ด
๑๐๗/๙๐๙/๔๑๔

ฐานะ [ที่ตั้งแห่งทิฏฐิ] หก. นัตถิกทิฏฐิมีวัตถุ สิบหก
ความสงสัย (กังขา) ในฐานะ หก.
กังขา (ความสงสัย) ในฐานะ หก.
ความสงสัยในอริยสัจ ละได้เพราะละสงสัยในฐานะ หก

การละสงสัยในฐานะหก ทำให้ละสงสัยในอริยสัจ สี่

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลใดแล ความสงสัย (กังขา) ในฐานะทั้งหลาย ๖ ประการเหล่านี้[๑] เป็นสิ่งที่อริยสาวกละขาดแล้ว; ในกาลนั้น ก็เป็นอันว่า ความสงสัยแม้ในทุกข์, แม้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์, แม้ในความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, แม้ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์; ก็เป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้น ละขาดแล้ว.

โสดาบัน ละกังขาในฐานะและสัจจะ สิบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกนี้ เราเรียกว่า เป็นอริยสาวกผู้เป็นโสดาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ (ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องหน้า, ดังนี้ แล.

โสดาบันมี คุณลักษณะ สาม.

เมื่อบุคคลมีความเห็นว่า รูปเป็นต้น เป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ เป็นอันเดียวกัน ทั้งในโลกนี้และในโลกอื่นแล้ว, สัสสตทิฏฐิจะเกิดขึ้นแก่เขาอย่างแน่นแฟ้น จนถึงขนาดที่จะเปรียบเทียบกันกับอุปมาในที่นี้ได้ว่า ลมจะไม่พัด แม่น้ำจะไม่ไหล ดังนี้เป็นต้น; ก็เขาจะไม่ยอมเปลี่ยนทิฏฐิอันแน่นแฟ้นดุจเสาระเนียดนี้, มันจึงปิดบังการเห็นอริยสัจสี่, อริยสัจทั้งสี่ ก็คือ ปฏิจจสมุปบาท นั่นเอง; ดังนั้นจึงเป็นอันว่า ทิฏฐินั้นปิดบังการเห็นปฏิจจสมุปบาทโดยแท้. — *ผู้รวบรวม.*

นัตถิกทิฏฐิปิดบังการเห็นอริยสัจสี่ จึงสงสัยต่อหลักของอริยสัจหรือปฏิจจสมุปบาท[๒]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร ทิฏฐิจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ไม่มีทานอันบุคคลบริจาคแล้ว, ไม่มี

๑. ขันธ์ ๕ และสิ่งที่ได้เห็นแล้ว เป็นต้น ดังที่กล่าวแล้วข้างบน.
๒. สูตรที่ ๕ โสตาปัตติวรรค ทิฏฐิสังยุตต์ ขนฺธ. สํ. ๑๗/๒๕๙/๔๒๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

มิจฉาทิฏฐิเกิดเพราะยึดในขันธ์ ห้า

ยัญญะอันบุคคลประกอบแล้ว, ไม่มีโหตระอันบุคคลบูชาแล้ว, ไม่มีผลวิบากแห่งกรรม อันบุคคลกระทำดีแล้ว กระทำชั่วแล้ว, ไม่มีโลกนี้, ไม่มีโลกอื่น, ไม่มีมารดา, ไม่มีบิดา, ไม่มีสัตว์ทั้งหลายอันเป็นอุปปาติกะ, ไม่มีสมณะและพราหมณ์ผู้ไปแล้วถูกต้อง ผู้ปฏิบัติแล้วถูกต้อง ผู้ทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้ และโลกอื่น ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วประกาศอยู่ในโลก; คนเรานี้ เป็นแต่การประชุมของมหาภูตทั้งสี่, เมื่อใดทำกาละ เมื่อนั้นดินย่อมเข้าไปสู่หมู่แห่งดิน น้ำย่อมเข้าไปสู่หมู่แห่งน้ำ ไฟย่อมเข้าไปสู่หมู่แห่งไฟ ลมย่อมเข้าไปสู่หมู่แห่งลม อินทรีย์ทั้งหลายย่อมหายไปในอากาศ; บุรุษทั้งหลายมีเตียงวางศพเป็นที่ครบห้า จะพาเขาผู้ตายแล้วไป; ร่องรอยทั้งหลาย ปรากฏอยู่เพียงแค่ป่าช้า เป็นเพียงกระดูกทั้งหลาย มีสีเพียงดังสีแห่งนกพิลาป, การบูชาเซ่นสรวง มีขี้เถ้าเป็นที่สุด, สิ่งที่เรียกว่าทานนั้น เป็นบทบัญญัติของคนเขลา, คำของพวกที่กล่าวว่า อะไร ๆ มีอยู่นั้นเป็นคำเปล่า (จากความหมาย), เป็นคำเท็จ เป็นคำเพ้อเจ้อ; ทั้งคนพาลและบัณฑิต ครั้นกายแตกทำลายแล้ว ย่อมขาดสูญพินาศไป มิได้มีอยู่ ภายหลังแต่การตาย" ดังนี้ฯ

ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของพวกข้าพระองค์ มีพระผู้มีพระภาคเป็นมูล มีพระผู้มีพระภาคเป็นผู้นำ มีพระผู้มีพระภาคเป็นที่พึ่ง. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เป็นการชอบแล้วหนอ ขอให้อรรถแห่งภาษิตนั้น จงแจ่มแจ้งกะพระผู้มีพระภาคเองเถิด ภิกษุทั้งหลายได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคแล้ว จักทรงจำไว้" ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเตือนให้ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นตั้งใจฟังด้วยดีแล้ว ได้ตรัสข้อความต่อไปนี้ :—

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **เมื่อรูปนั้นแล** มีอยู่, เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทิฏฐิจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ไม่มีทานอันบุคคลบริจาคแล้ว, ไม่มียัญญะอันบุคคลประกอบแล้ว, ไม่มีโหตระอันบุคคลบูชาแล้ว, ไม่มีผลวิบากแห่งกรรมอันบุคคล

นัตถิกทิฏฐิไม่เกิดเพราะไม่ยึดในขันธ์ หก.

กระทำดีกระทำชั่ว, ไม่มีโลกนี้, ไม่มีโลกอื่น, ไม่มีมารดา, ไม่มีบิดา, ไม่มีสัตว์ทั้งหลายอันเป็นอุปปาติกะ, ไม่มีสมณะและพราหมณ์ผู้ไปแล้วถูกต้อง ผู้ปฏิบัติแล้วถูกต้อง ผู้ทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วประกาศอยู่ในโลก, คนเรานี้เป็นแต่การประชุมของมหาภูตทั้งสี่; เมื่อใดทำกาละ เมื่อนั้น ดินย่อมเข้าไปสู่หมู่แห่งดิน น้ำย่อมเข้าไปสู่หมู่แห่งน้ำ ไฟย่อมเข้าไปสู่หมู่แห่งไฟ ลมย่อมเข้าไปสู่หมู่แห่งลม อินทรีย์ทั้งหลาย ย่อมหายไปในอากาศ บุรุษทั้งหลาย มีเตียงวางศพเป็นที่ครบห้า จะพาเขาผู้ตายแล้วไป ร่องรอยทั้งหลาย ปรากฏอยู่เพียงแค่ป่าช้า เป็นเพียงกระดูกทั้งหลาย มีสีเพียงดังสีแห่งนกพิลาป, การบูชาเซ่นสรวง มีขี้เถ้าเป็นที่สุด, สิ่งที่เรียกว่าทานนั้นเป็นบทบัญญัติของคนเขลา, คำของพวกที่กล่าวว่า อะไร ๆ มีอยู่นั้น เป็นคำเปล่า (จากความหมาย) เป็นคำเท็จ เป็นคำเพ้อเจ้อ. ทั้งคนพาลและบัณฑิต ครั้นกายแตกทำลายแล้ว ย่อมขาดสูญ พินาศไป มิได้มีอยู่ ภายหลังแต่ตายแล้ว" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร? รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง? *("ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!")* ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? *("เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!")* แม้สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา แต่ถ้าไม่ยึดมั่นถือมั่นซึ่งสิ่งนั้นแล้ว ทิฏฐิอย่างนี้ จะเกิดขึ้นได้ไหมว่า "ไม่มีทานอันบุคคลบริจาคแล้ว, ไม่มียัญญะอันบุคคลประกอบแล้ว, ไม่มีโหตระอันบุคคลบูชาแล้ว, ไม่มีผลวิบากแห่งกรรมอันบุคคลกระทำดีแล้วกระทำชั่วแล้ว, ...ฯลฯ... ฯลฯ... คำของพวกที่กล่าวว่า อะไร ๆ มีอยู่ นั้นเป็นคำเปล่า (จากความหมาย) เป็นคำเท็จ เป็นคำเพ้อเจ้อ, ทั้งคนพาลและบัณฑิต ครั้นกายแตกทำลายแล้ว ย่อมขาดสูญ พินาศไป มิได้มีอยู่ ภายหลังแต่การตาย" ดังนี้? *("ข้อนั้น หามิได้พระเจ้าข้า!")* (ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีคำกล่าวอย่างเดียวกันนี้ทุกตัวอักษรกับคำกล่าวในกรณีแห่งรูปนี้ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งขันธ์แต่ละขันธ์ เท่านั้น.)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! แม้สิ่งใดที่บุคคลได้เห็นแล้ว ฟังแล้ว รู้สึกแล้ว รู้แจ้งแล้ว บรรลุแล้ว แสวงหาแล้ว ครุ่นคิดอยู่ด้วยใจแล้ว เหล่านี้ เป็นของเที่ยงหรือไม่เที่ยง? *("ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!")* ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? *("เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!")* แม้สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา **แต่ถ้าไม่ยึดมั่นถือมั่น**ซึ่งสิ่งนั้นแล้ว ทิฏฐิอย่างนี้จะเกิดขึ้นได้ไหมว่า "ไม่มีทานอันบุคคลบริจาคแล้ว, ไม่มียัญญะอันบุคคลประกอบแล้ว, ไม่มีโหตระอันบุคคลบูชาแล้ว, ไม่มีผลวิบากแห่งกรรมอันบุคคลกระทำดีแล้ว กระทำชั่วแล้ว, ...ฯลฯ...ฯลฯ... คำของพวกที่กล่าวว่า อะไร ๆ มีอยู่นั้น เป็นคำเปล่า (จากความหมาย) เป็นคำเท็จ เป็นคำเพ้อเจ้อ; ทั้งคนพาลและบัณฑิต ครั้นกายแตกทำลายแล้ว ย่อมขาดสูญพินาศไป, มิได้มีอยู่ภายหลังแต่การตาย" ดังนี้? *("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!").*

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลใดแล ความสงสัย (กังขา) ในฐานะทั้งหลาย ๖ ประการ เหล่านี้ เป็นสิ่งที่อริยสาวกละขาดแล้ว; ในกาลนั้น ก็เป็นอันว่า ความสงสัยแม้ในทุกข์, แม้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์, แม้ในความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, แม้ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, ก็เป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้น ละขาดแล้ว.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกนี้ เราเรียกว่า เป็น**อริยสาวกผู้เป็นโสดาบัน** มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ (ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องหน้า, ดังนี้ แล.

นัตถิกทิฏฐิ หรืออุจเฉททิฏฐิ ดังกล่าวมานี้ เป็นสุดโต่งฝ่ายข้างไม่มี ตรงกันข้ามจากสัสสตทิฏฐิ ซึ่งเป็นไปสุดโต่งฝ่ายข้างมี ล้วนแต่ปิดบังการเห็นอริยสัจสี่ ด้วยกันทั้งสองอย่าง. อริยสัจสี่ คือปฏิจจสมุปบาท; ดังนั้น จึงเป็นการปิดบังปฏิจจสมุปบาทพร้อมกันไปในตัว.

ธรรมอันมีรูปที่คัดค้านไม่ได้ มีหมวด สี่
ธาตุหก เป็นคำตรัสที่ใครท้วงอะไรไม่ได้ โดยอาการ สี่
ผัสสายตนะหก เป็นคำตรัสที่ใครท้วงอะไรไม่ได้โดยอาการ สี่

ตอนต้นของนัตถิกทิฏฐิ ตั้งแต่คำว่า "การให้ทานไม่มี" ไปจนถึงคำว่า "สัตว์ผู้เป็นอุปปาติกะไม่มี" นี้ถูกยกมาใช้เป็นคำอธิบายของมิจฉาทิฏฐิในขั้นมูลฐานทางศีลธรรมทั่วไป เช่นมิจฉาทิฏฐิในอกุศลกรรมบถเป็นต้น ซึ่งยังมิใช่นัตถิกทิฏฐิเต็มรูป จึงเรียกว่า มิจฉาทิฏฐิเฉยๆ. *–ผู้รวบรวม.*

ปฏิจจสมุปบาท
รวมอยู่ในบรรดาเรื่องที่ใครคัดค้านไม่ได้[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมนั้นนี่แล อันเราแสดงแล้ว เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายข่มขี่ไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ติเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็ธรรมอันเราแสดงแล้ว เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายข่มขี่ไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ติเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้ เป็นอย่างไรเล่า ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คือ **ธาตุทั้งหลาย ๖ ประการ**" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายข่มขี่ไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ติเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คือ**ผัสสายตนะ** (แดนเกิดแห่งผัสสะ) **ทั้งหลาย ๖ ประการ**" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายข่มขี่ไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ติเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้.

๑. สูตรที่ ๑ มหาวรรค ติก. อํ. ๒๐/๒๒๕/๕๐๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

มโนปวิจารสิบแปด เป็นคำตรัสที่ใครทำอะไรไม่ได้ โดยอาการ . สี่
อริยสัจสี่ เป็นคำตรัสที่ใครทำอะไรไม่ได้ โดยอาการ สี่
ธาตุวิภาค หก ผัสสายตนะวิภาค หก

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คือ**มโนปวิจาร** (ที่เข้าไปเที่ยวแห่งมโน) **ทั้งหลาย ๑๘ ประการ**" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายข่มขี่ไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ติเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คือ**อริยสัจทั้งหลาย ๔ ประการ**" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายข่มขี่ไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ติเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คือธาตุทั้งหลาย ๖ ประการ" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายข่มขี่ไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ติเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้. ข้อนี้ เป็นธรรมที่เรากล่าวแล้วอย่างนี้ เราอาศัยซึ่งอะไรเล่า จึงกล่าวแล้วอย่างนี้ ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธาตุทั้งหลาย ๖ ประการเหล่านี้ คือ **ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ วิญญาณธาตุ** ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คือธาตุทั้งหลาย ๖ ประการ" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายข่มขี่ไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ติเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้ ดังนี้ อันใด อันเรากล่าวแล้ว; ข้อนั้น เรากล่าวหมายถึงข้อความนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คือผัสสายตนะทั้งหลาย ๖ ประการ" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายข่มขี่ไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ติเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้. ข้อนี้ เป็นธรรมที่เรากล่าวแล้วอย่างนี้ เราอาศัยซึ่งอะไรเล่า จึงกล่าวแล้วอย่างนี้ ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ผัสสายตนะทั้งหลาย ๖ ประการ เหล่านี้ คือ **จักษุ** เป็นผัสสายตนะ **โสตะ** เป็นผัสสายตนะ **ฆานะ** เป็นผัสสายตนะ **ชิวหา** เป็นผัสสายตนะ **กายะ** เป็นผัสสายตนะ **มโน** เป็นผัสสายตนะ ดังนี้.

มโนปวิจาร มีวิภาค สิบแปด.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คือผัสสายตนะทั้งหลาย ๖ ประการ" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายข่มขี่ไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ติเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้ ดังนี้ อันใด อันเรากล่าวแล้ว; ข้อนั้น เรากล่าวหมายถึงข้อความนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คือมโนปวิจารทั้งหลาย ๑๘ ประการ" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายข่มขี่ไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ติเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้. ข้อนี้ เป็นธรรมที่เรากล่าวแล้วอย่างนี้ เราอาศัยซึ่งอะไรเล่าจึงกล่าวแล้วอย่างนี้? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **เพราะเห็นรูป**ด้วยจักษุ มโนย่อมเข้าไปเที่ยวในรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา; **เพราะฟังเสียง**ด้วยโสตะ มโนย่อมเข้าไปเที่ยวในเสียงอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในเสียงอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในเสียงอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา; **เพราะรู้สึกกลิ่น**ด้วยฆานะ มโนย่อมเข้าไปเที่ยวในกลิ่นอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในกลิ่นอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในกลิ่นอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา; **เพราะรู้สึกรส**ด้วยชิวหา มโนย่อมเข้าไปเที่ยวในรสอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในรสอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในรสอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา; **เพราะถูกต้องสัมผัสทางผิวหนัง**ด้วยผิวกาย มโนย่อมเข้าไปเที่ยวในสัมผัสทางผิวหนังอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในสัมผัสทางผิวหนังอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในสัมผัสทางผิวหนังอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา; **เพราะรู้สึกธัมมารมณ์**ด้วยมโน มโนย่อมเข้าไปเที่ยวในธัมมารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในธัมมารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในธัมมารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คือมโนปวิจารทั้งหลาย ๑๘ ประการ"

นิทเทสโดยพิสดารแห่งอริยสัจ (อีกนัยหนึ่ง) สี่
อริยสัจ มีนิทเทสโดยพิสดาร (อีกนัยหนึ่ง) สี่

ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายข่มขี่ไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ติเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้ ดังนี้ อันใด อันเรากล่าวแล้ว ; ข้อนั้นเรากล่าวหมายถึงข้อความนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คืออริยสัจทั้งหลาย ๔ ประการ" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายข่มขี่ไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ติเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้. ข้อนี้ เป็นธรรมที่เรากล่าวแล้วอย่างนี้ เราอาศัยซึ่งอะไรเล่า จึงกล่าวแล้วอย่างนี้ ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยซึ่งธาตุทั้งหลาย ๖ ประการ **การก้าวลงสู่ครรภ์**ย่อมมี ; เมื่อการก้าวลงสู่ครรภ์ มีอยู่, **นามรูป**ย่อมมี ; เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมี**สฬายตนะ** ; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมี **ผัสสะ** ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราย่อมบัญญัติว่า "นี้ เป็นความทุกข์" ดังนี้ ; ว่า "นี้ เป็นทุกขสมุทัย" ดังนี้ ; ว่า "นี้ เป็นทุกขนิโรธ" ดังนี้ ; ว่า "นี้ เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา" ดังนี้ ; แก่สัตว์**ผู้กำลังเสวยเวทนาอยู่.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ทุกขอริยสัจ** เป็นอย่างไรเล่า ? แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์, แม้ความแก่ ก็เป็นทุกข์, แม้ความตาย ก็เป็นทุกข์, แม้โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย ก็เป็นทุกข์, การประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์, ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก เป็นทุกข์, ปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้สิ่งนั้น นั้นก็เป็นทุกข์ : กล่าวโดยย่อ ปัญจุปาทานขันธ์ทั้งหลาย เป็นทุกข์.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้เรากล่าวว่า ทุกขอริยสัจ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ทุกขสมุทยอริยสัจ** เป็นอย่างไรเล่า ? เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย ; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ ;

เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป; เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่า ทุกขสมุทยอริยสัจ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ทุกขนิโรธอริยสัจ** เป็นอย่างไรเล่า? เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งอวิชชานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; เพราะมีความดับแห่งวิญญาณ จึงมีความดับแห่งนามรูป; เพราะมีความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสฬายตนะ; เพราะมีความดับแห่งสฬายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ; เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา; เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาติ นั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ** เป็นอย่างไรเล่า? มรรคอันประเสริฐ ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ นี้นั่นเอง, กล่าวคือ สัมมา-

เรื่องที่ทรงท้าว่าผู้รู้คัดค้านไม่ได้ สี่

ทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้เรากล่าวว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คืออริยสัจทั้งหลาย ๔ ประการ" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายข่มขี่ไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ติเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้ ดังนี้ อันใด อันเรากล่าวแล้ว ; ข้อนั้น เรากล่าวหมายถึงข้อความนี้, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า เรื่องที่พระพุทธองค์ทรงท้าทายว่าเป็นเรื่องที่ผู้รู้คัดค้านไม่ได้นั้น มีอยู่ ๔ เรื่องด้วยกัน คือ เรื่องธาตุ ๖, ผัสสายตนะ ๖, มโนปวิจาร ๑๘, และปฏิจจสมุปบาท ที่อยู่ในรูปของอริยสัจสี่ที่ทรงแสดงด้วยปฏิจจสมุปบาท อันเป็นอริยสัจสี่ที่รัดกุม; สำหรับเผชิญกับการต่อต้านคัดค้านของสมณพราหมณ์ผู้รู้เหล่าอื่น. เป็นอันว่า เรื่องปฏิจจสมุปบาท ทั้งสมุทยวาร และนิโรธวาร รวมอยู่ในบรรดาเรื่องที่ใคร ๆ คัดค้านไม่ได้

หมวดที่สอง จบ

หมวด ๓

ว่าด้วย บาลีที่แสดงว่า ปฏิจจสมุปบาท
ไม่ใช่เรื่องข้ามภพข้ามชาติ

This page is either intentionally left blank

or

missing from the original scan.

กฎอิทัปปัจจยตา : หัวใจปฏิจจสมุปบาท.

อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ

เมื่อสิ่งนี้ มี สิ่งนี้ ย่อมมี

อิมสฺสุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชติ

เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

อิมสฺมึ อสติ อิทํ น โหติ

เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้ ย่อมไม่มี

อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌติ

เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป.

(ม.ม. ๑๓/๓๕๕/๓๗๑, นิทาน. สํ. ๑๖/๘๔/๑๕๔, [illegible])

* วิญญาณ มีอาการเกิดขึ้น โดยลำดับแห่งปัจจยาการ หนึ่ง ๑๖๗
ผัสสะ " " " สอง ๑๖๗
เวทนา " " " สาม ๑๖๗
ตัณหา " " " สี่ ๑๖๗
อุปาทาน " " " ห้า ๑๖๗
ภพ " " " หก ๑๖๘
* ชาติ " " " เจ็ด ๑๖๘

ลำดับเรื่องเฉพาะหมวด

สำหรับปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์ หมวดที่ ๓

ว่าด้วย บาลีที่แสดงว่า ปฏิจจสมุปบาท
ไม่ใช่เรื่องข้ามภพข้ามชาติ

(มี ๙ เรื่อง)

มีเรื่อง : *ปฏิจจสมุปบาทมีเมื่อมีการกระทบทางอายตนะ — — ปฏิจจสมุปบาททับได้กลางสาย — — นันทิเกิดเมื่อใดก็มีปฏิจจสมุปบาทเมื่อนั้น— — นันทิดับเมื่อใดปฏิจจสมุปบาทดับเมื่อนั้น — — ในภาษาปฏิจจสมุปบาทกรรมให้ผล ในอัตภาพที่กระทำกรรม — — เห็นปฏิจจสมุปบาทคือฉลาดในเรื่องกรรม — — นามรูปหยั่งลงเพราะเห็นสัญโญชนิยธรรมโดยความเป็นอัสสาทะ — — นามรูปไม่หยั่งลง เพราะเห็นสัญโญชนิยธรรมโดยความเป็นอาทีนวะ — — ปฏิจจสมุปบาทที่ตรัสระคนกับปัญจุปาทานขันธ์.*

ปฏิจจสมุปบาทชนิดที่มีอาการ เจ็ด
ปฏิจจสมุปบาทมีขึ้นเมื่อมีการกระทบทางอายตนะ สิบ

ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์

หมวดที่ ๓

ว่าด้วย บาลีที่แสดงว่า ปฏิจจสมุปบาท
ไม่ใช่เรื่องข้ามภพข้ามชาติ

ปฏิจจสมุปบาทมีเมื่อมีการกระทบทางอายตนะ
(ไม่ต้องข้ามภพข้ามชาติ)[๑]

เพราะอาศัยซึ่งจักษุด้วย, ซึ่งรูปทั้งหลายด้วย, จึงเกิดจักขุวิญญาณ ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนั้น คือผัสสะ ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา ; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน ; เพราะ

๑. สูตรที่ ๑๐ โยคักเขมิวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬา. สํ. ๑๘/๑๑๑/๑๖๓, สูตรที่ ๔ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๙๙/๑๖๖; นี้เป็นคำกล่าวตามลำพังพระองค์ในคราวประทับหลีกเร้นอยู่.

มีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะอาศัยซึ่งโสตะด้วย, ซึ่งเสียงทั้งหลายด้วย, จึงเกิดโสตวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; ....ฯลฯ....[๑] ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะอาศัยซึ่งฆานะด้วย, ซึ่งกลิ่นทั้งหลายด้วย, จึงเกิดฆานวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; ....ฯลฯ.... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะอาศัยซึ่งชิวหาด้วย, ซึ่งรสทั้งหลายด้วย, จึงเกิดชิวหาวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; ....ฯลฯ.... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะอาศัยซึ่งกายะด้วย, ซึ่งโผฏฐัพพะทั้งหลายด้วย จึงเกิดกายวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;....ฯลฯ....ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

---

๑. คำที่ละไว้ด้วย...ฯลฯ... ตรงนี้และตอนต่อไป หมายความว่ามีเนื้อความเต็มเหมือนข้างบน เริ่มตั้งแต่คำว่า "เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา"; ไปจนกระทั่งถึงคำว่า "จึงเกิดขึ้นครบถ้วน" : ผู้อ่านพึงเติมให้เต็มเอาเอง.

เพราะอาศัยซึ่งมโนด้วย, ซึ่งธัมมารมณ์ทั้งหลายด้วย, จึงเกิดมโนวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

ปฏิจจสมุปบาทดับได้กลางสาย
(โดยไม่ต้องข้ามภพข้ามชาติ)[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า? (ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์นั้นคือ :–)

เพราะอาศัยซึ่งจักษุด้วย, ซึ่งรูปทั้งหลายด้วย, จึงเกิดจักขุวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. นี้คือ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์

๑. สูตรที่ ๓ โยคักเขมิวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬา. สํ. ๑๘/๑๐๗/๑๕๕, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

เพราะอาศัยซึ่งโสตะด้วย, ซึ่งเสียงทั้งหลายด้วย, จึงเกิดโสตวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; ...ฯลฯ...[๒] ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. นี้คือ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์.

เพราะอาศัยซึ่งฆานะด้วย, ซึ่งกลิ่นทั้งหลายด้วย, จึงเกิดฆานวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; ...ฯลฯ... ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. นี้คือ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์.

เพราะอาศัยซึ่งชิวหาด้วย, ซึ่งรสทั้งหลายด้วย, จึงเกิดชิวหาวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; ...ฯลฯ... ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. นี้คือ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์.

เพราะอาศัยซึ่งกายะด้วย, ซึ่งโผฏฐัพพะทั้งหลายด้วย, จึงเกิดกายวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะความจางคลายดับไปไม่

---

๒. คำที่ละไว้ด้วย ...ฯลฯ... ตรงนี้และต่อไป หมายความว่ามีเนื้อความเต็มเหมือนข้างบน เริ่มตั้งแต่คำว่า "เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ"; ...ไปจนถึงคำว่า..."จึงดับสิ้น : ".

สมาธิตั้งมั่นแล้วย่อมรู้ชัดซึ่งธรรม สี่.

การรู้ชัด ขันธ์ห้า (เมื่อจิตเป็นสมาธิ) โดยอาการ สี่๖.

การรู้ชัด(ด้วยสมาธิจิต)ซึ่งการเกิดดับของ-

-ขันธ์ ห้า

เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นเทียว, จึงมี**ความดับแห่งอุปาทาน**; ...ฯลฯ... ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. นี้คือ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์.

เพราะอาศัยซึ่งมโนด้วย, ซึ่งธัมมารมณ์ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**มโนวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือ**ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**. เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้น**นั่นเทียว, จึงมี**ความดับแห่งอุปาทาน**; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมี**ความดับแห่งภพ**; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมี**ความดับแห่งชาติ**; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล **ชรามรณะ** โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. นี้คือ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เหล่านี้แล คือความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์.

ปฏิจจฯ มีขึ้นเมื่อมีการเกิดแห่งธรรม หนึ่ง

นันทิเกิดเมื่อใด ก็มีปฏิจจสมุปบาทเมื่อนั้น[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! พวกเธอทั้งหลาย **จงเจริญสมาธิเถิด.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุผู้มีจิตเป็นสมาธิตั้งมั่นแล้ว **ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริง.** ก็ภิกษุนั้น ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริง ซึ่งอะไรเล่า ? ภิกษุนั้น ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริง ซึ่ง**ความเกิดขึ้น**

๑. สูตรที่ ๕ นกุลปิตุวรรค ขันธสังยุตต์ ขนฺธ. สํ. ๑๗/๑๗/๒๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

จิตเป็นสมาธิแล้ว มีผลเฉพาะโดยอัตโนมัติ หนึ่ง

นันทิในขันธ์ เกิดขึ้นเพราะเหตุแห่งอาการ สาม

ปัจจยาการ (ที่ตั้งต้นจาก ความเพลิน) สี่

ไวพจน์ (พิเศษ) แห่งอุปาทาน หนึ่ง ๑๒๘/๑๖๑ รวม

การเกิดแห่งกองทุกข์ คือ การเกิดแห่ง (อุปาทาน) ขันธ์ ห้า

และ**ความดับไป**แห่งรูป ...แห่งเวทนา ...แห่งสัญญา ...แห่งสังขารทั้งหลาย ...แห่งวิญญาณ.

การเกิดแห่งกองทุกข์ (ที่มีนันทิเป็นหลัก) มีปัจจยาการ สี่

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็การเกิดขึ้นแห่งรูป ...แห่งเวทนา ...แห่งสัญญา ...แห่งสังขารทั้งหลาย ...แห่งวิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อม**เพลิดเพลิน** ย่อม**พร่ำสรรเสริญ** ย่อม**เมาหมกอยู่.** ภิกษุนั้น ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพร่ำสรรเสริญ ย่อมเมาหมกอยู่ ซึ่งอะไรเล่า ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุนั้น ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพร่ำสรรเสริญ ย่อมเมาหมกอยู่ซึ่ง**รูป.** เมื่อภิกษุนั้น เพลิดเพลิน พร่ำสรรเสริญ เมาหมกอยู่ ซึ่งรูป, **นันทิ (ความเพลิน) ย่อมเกิดขึ้น. ความเพลินใด ในรูป, ความเพลินนั้นคือ อุปาทาน. เพราะอุปาทานของภิกษุนั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน** : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุนั้น ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพร่ำสรรเสริญ ย่อมเมาหมกอยู่ ซึ่ง**เวทนา.** ...ฯลฯ... ฯลฯ... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุนั้น ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพร่ำสรรเสริญ ย่อมเมาหมกอยู่ ซึ่ง**สัญญา.** ...ฯลฯ... ฯลฯ... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุนั้น ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพร่ำสรรเสริญ ย่อมเมาหมกอยู่ ซึ่ง**สังขาร**ทั้งหลาย. ...ฯลฯ... ฯลฯ... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุนั้น ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพร่ำสรรเสริญ ย่อมเมาหมกอยู่ ซึ่ง**วิญญาณ**. เมื่อภิกษุนั้น เพลิดเพลิน พร่ำสรรเสริญ เมาหมกอยู่ซึ่งวิญญาณ, **นันทิ ย่อมเกิดขึ้น. ความเพลินใด ในวิญญาณ, ความเพลินนั้นคืออุปาทาน เพราะอุปาทานของภิกษุนั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน** : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้คือ ความเกิดขึ้นแห่งรูป ...แห่งเวทนา ...แห่งสัญญา ...แห่งสังขาร ท. ...แห่งวิญญาณ.

นันทิดับเมื่อใด ปฏิจจสมุปบาทดับเมื่อนั้น[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็ความดับแห่งรูป...แห่งเวทนา...แห่งสัญญา...แห่งสังขารทั้งหลาย...แห่งวิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า ?

๑. สูตรที่ ๕ นกุลปิตุวรรค ขันธสังยุตต์ ขนฺธ. สํ. ๑๗/๑๙/๒๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

การดับแห่งกองทุกข์(ที่มีนันทิเป็นหลัก) มีปัจจยาการ สี่

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมไม่เพลิดเพลิน ย่อมไม่พร่ำสรรเสริญ ย่อมไม่เมาหมกอยู่. ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพลิดเพลิน ย่อมไม่พร่ำสรรเสริญ ย่อมไม่เมาหมกอยู่ ซึ่งอะไรเล่า ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพลิดเพลิน ย่อมไม่พร่ำสรรเสริญ ย่อมไม่เมาหมกอยู่ซึ่ง**รูป**. เมื่อภิกษุนั้น ไม่เพลิดเพลิน ไม่พร่ำสรรเสริญ ไม่เมาหมกอยู่ ซึ่งรูป, **นันทิ (ความเพลิน) ใด ในรูป, นันทินั้นย่อมดับไป เพราะความดับแห่งนันทิของภิกษุนั้น จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น** : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพลิดเพลิน ย่อมไม่พร่ำสรรเสริญ ย่อมไม่เมาหมกอยู่ ซึ่ง**เวทนา**. ...ฯลฯ...ฯลฯ... ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพลิดเพลิน ย่อมไม่พร่ำสรรเสริญ ย่อมไม่เมาหมกอยู่ ซึ่ง**สัญญา**. ...ฯลฯ...ฯลฯ... ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพลิดเพลิน ย่อมไม่พร่ำสรรเสริญ ย่อมไม่เมาหมกอยู่ ซึ่ง**สังขาร**ทั้งหลาย. ...ฯลฯ...ฯลฯ... ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ตรงกับแนวทฤษฎีการดับแห่ง(อุปาทาน)ขันธ์ ห้า

กรรมมีเหตุแห่งการเกิด สาม
(ฝ่ายอกุศล)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพลิดเพลิน ย่อมไม่พร่ำสรรเสริญ ย่อมไม่เมาหมกอยู่ **ซึ่งวิญญาณ** : เมื่อภิกษุนั้น ไม่เพลิดเพลิน ไม่พร่ำสรรเสริญ ไม่เมาหมกอยู่ ซึ่งวิญญาณ; **นันทิใด ในวิญญาณ, นันทินั้น ย่อมดับไป. เพราะความดับแห่งนันทิของภิกษุนั้น จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-อุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น** : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้คือ ความดับแห่งรูป . . . แห่งเวทนา . . . แห่งสัญญา . . . แห่งสังขารทั้งหลาย . . . แห่งวิญญาณ, ดังนี้ แล.

ในภาษาปฏิจจสมุปบาท
กรรมให้ผล ในอัตตภาพที่กระทำกรรม[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **เหตุ**ทั้งหลาย ๓ ประการเหล่านี้ มีอยู่ **เพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรม**ทั้งหลาย, สามประการเหล่าไหนเล่า ? สามประการคือ **โลภะ** เป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย, **โทสะ** เป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย, **โมหะ** เป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย.

๑. สูตรที่ ๔ เทวทูตวรรค ติก. อํ. ๒๐/๑๗๑/๔๗๓, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

กรรม มีชื่อตามกาละที่ให้ผล สาม

กรรม (ฝ่ายอกุศล) มีประเภท สาม

กรรมมีอาการเกิด ซึ่งมีโวหารนั้น สาม

กรรมให้ผลในอัตตภาพที่กระทำจำแนกโดยชนิด สาม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **กรรม**อันบุคคลกระทำแล้วด้วย**โลภะ** เกิดจากโลภะ มีโลภะเป็นเหตุ มีโลภะเป็นสมุทัย อันใด; กรรมอันนั้น ย่อม**ให้ผลในขันธ์ทั้งหลาย อันเป็นที่บังเกิดแห่งอัตตภาพของบุคคลนั้น**. กรรมนั้น ให้ผลในอัตตภาพใด เขาย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมนั้น **ในอัตตภาพนั้นเอง** ไม่ว่าจะ**เป็นไปอย่างในทิฏฐธรรม** หรือว่า **เป็นไปอย่างในอุปปัชชะ** หรือว่า **เป็นไปอย่างในอปรปริยายะ**[๑] ก็ตาม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **กรรม**อันบุคคลกระทำแล้วด้วย**โทสะ** เกิดจากโทสะ มีโทสะเป็นเหตุ มีโทสะเป็นสมุทัย อันใด; กรรมอันนั้น ย่อม**ให้ผลในขันธ์ทั้งหลาย อันเป็นที่บังเกิดแห่งอัตตภาพของบุคคลนั้น**. กรรมนั้น ให้ผลในอัตตภาพใด เขาย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมนั้น **ในอัตตภาพนั้นเอง** ไม่ว่าจะ**เป็นไปอย่างในทิฏฐธรรม** หรือว่า **เป็นไปอย่างในอุปปัชชะ** หรือว่า **เป็นไปอย่างในอปรปริยายะ** ก็ตาม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **กรรม**อันบุคคลกระทำแล้วด้วย**โมหะ** เกิดจากโมหะ มีโมหะเป็นเหตุ มีโมหะเป็นสมุทัย อันใด; กรรมอันนั้น ย่อม**ให้ผลในขันธ์ทั้งหลาย อันเป็นที่บังเกิดแห่งอัตตภาพของบุคคลนั้น**. กรรมนั้น ให้ผลในอัตตภาพใด เขาย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมนั้น **ในอัตตภาพนั้นเอง** ไม่ว่าจะ**เป็นไปอย่างในทิฏฐธรรม** หรือว่า **เป็นไปอย่างในอุปปัชชะ** หรือว่า **เนิ่นไปอย่างในอปรปริยายะ** ก็ตาม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เปรียบเหมือนเมล็ดพืชทั้งหลาย ที่ไม่แตกหัก ที่ไม่เน่า ที่ไม่ถูกทำลายด้วยลมและแดด เลือกเอาแต่เม็ดดี เก็บงำไว้ดี อันบุคคลหว่านไปแล้ว ในพื้นที่ซึ่งมีปริกรรมอันกระทำดีแล้ว ในเนื้อนาดี. อนึ่ง สายฝนก็ตกต้องตามฤดูกาล.

---

๑. ความหมายของคำอันมีความหมายสำคัญที่สุด ๓ คำนี้ ให้ดูที่หมายเหตุท้ายเรื่องของเรื่องนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมล็ดพืชทั้งหลายเหล่านั้น จะพึงถึงซึ่งความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ โดยแน่นอน, ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น คือ **กรรม**อันบุคคลกระทำแล้วด้วยโลภะ เกิดจากโลภะ มีโลภะเป็นเหตุ มีโลภะเป็นสมุทัย อันใด; กรรมอันนั้น ย่อมให้ผลในขันธ์ทั้งหลายอันเป็นที่บังเกิดแห่งอัตตภาพของบุคคลนั้น. กรรมนั้นให้ผลในอัตตภาพใด เขาย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมนั้น **ในอัตตภาพนั้นเอง** ไม่ว่าจะ**เป็นไปอย่างในทิฏฐธรรม** หรือว่า **เป็นไปอย่างในอุปปัชชะ** หรือว่า **เป็นไปอย่างในอปรปริยายะ** ก็ตาม. **กรรม**อันบุคคลกระทำแล้วด้วยโทสะ เกิดจากโทสะ มีโทสะเป็นเหตุ มีโทสะเป็นสมุทัย อันใด; กรรมอันนั้น ย่อมให้ผลในขันธ์ทั้งหลายอันเป็นที่บังเกิดแห่งอัตตภาพของบุคคลนั้น. กรรมนั้น ให้ผลในอัตตภาพใด เขาย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมนั้น **ในอัตตภาพนั้นเอง** ไม่ว่าจะ**เป็นไปอย่างในทิฏฐธรรม** หรือว่า **เป็นไปอย่างในอุปปัชชะ** หรือว่า **เป็นไปอย่างในอปรปริยายะ** ก็ตาม. **กรรม**อันบุคคลกระทำแล้วด้วยโมหะ เกิดจากโมหะ มีโมหะเป็นเหตุ มีโมหะเป็นสมุทัย อันใด; กรรมอันนั้น ย่อมให้ผลในขันธ์ทั้งหลายอันเป็นที่บังเกิดแห่งอัตตภาพของบุคคลนั้น. กรรมนั้น ให้ผลในอัตตภาพใด เขาย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมนั้น **ในอัตตภาพนั้นเอง** ไม่ว่าจะ**เป็นไปอย่างในทิฏฐธรรม** หรือว่า **เป็นไปอย่างในอุปปัชชะ** หรือว่า **เป็นไปอย่างในอปรปริยายะ** ก็ตาม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหตุทั้งหลาย ๓ ประการเหล่านี้แล เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย.

....

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหตุทั้งหลาย ๓ ประการ เหล่านี้ มีอยู่ เพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย. สามประการ เหล่าไหนเล่า? สามประการคือ **อโลภะ** เป็นเหตุ

กรรม(ฝ่ายกุศล) มีประเภท ๓ม

เพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย, **อโทสะ** เป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย, **อโมหะ** เป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย.

* ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **กรรมอันบุคคลกระทำแล้วด้วยอโลภะ** เกิดจากอโลภะ มีอโลภะเป็นเหตุ มีอโลภะเป็นสมุทัย อันใด ; **เพราะปราศจากโลภะเสียแล้ว**, ด้วยอาการอย่างนี้เอง กรรมอันนั้น ย่อมเป็นกรรมอันบุคคลนั้นละขาดแล้ว มีรากอันถอนขึ้นแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **กรรมอันบุคคลกระทำแล้วด้วยอโทสะ** เกิดจากอโทสะ มีอโทสะเป็นเหตุ มีอโทสะเป็นสมุทัย อันใด ; **เพราะปราศจากโทสะเสียแล้ว**, ด้วยอาการอย่างนี้เอง กรรมอันนั้น ย่อมเป็นกรรมอันบุคคลนั้นละขาดแล้ว มีรากอันถอนขึ้นแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **กรรมอันบุคคลกระทำแล้วด้วยอโมหะ** เกิดจากอโมหะ มีอโมหะเป็นเหตุ มีอโมหะเป็นสมุทัย อันใด ; **เพราะปราศจากโมหะเสียแล้ว**, ด้วยอาการอย่างนี้เอง กรรมอันนั้น ย่อมเป็นกรรมอันบุคคลนั้นละขาดแล้ว มีรากอันถอนขึ้นแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เปรียบเหมือนเมล็ดพืชทั้งหลาย ที่ไม่แตกหัก ที่ไม่เน่า ที่ไม่ถูกทำลายด้วยลมและแดด เลือกเอาแต่เม็ดดี เก็บงำไว้ดี. บุรุษพึงเผาเมล็ดพืช

เหล่านั้นด้วยไฟ ครั้นเผาด้วยไฟแล้ว พึงกระทำให้เป็นผงขี้เถ้า; ครั้นกระทำให้เป็นผงขี้เถ้าแล้ว พึงโปรยไปในกระแสลมอันพัดจัด หรือว่าพึงลอยไปในกระแสน้ำอันเชี่ยวในแม่น้ำ เมล็ดพืชทั้งหลายเหล่านั้นเป็นพืชมีมูลอันขาดแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา โดยแน่นอน นี้ฉันใด; ภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น กล่าวคือ**กรรม**อันบุคคลกระทำแล้วด้วยอโลภะ เกิดจากอโลภะ มีอโลภะเป็นเหตุ มีอโลภะเป็นสมุทัย อันใด; **เพราะปราศจากโลภะเสียแล้ว,** ด้วยอาการอย่างนี้เอง กรรมอันนั้นย่อมเป็นกรรมอันบุคคลนั้นละขาดแล้ว มีรากอันถอนขึ้นแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา. **กรรม**อันบุคคลกระทำแล้วด้วยอโทสะ เกิดจากอโทสะ มีอโทสะเป็นเหตุ มีอโทสะเป็นสมุทัย อันใด; **เพราะปราศจากโทสะเสียแล้ว,** ด้วยอาการอย่างนี้เอง **กรรม**อันนั้นย่อมเป็นกรรมอันบุคคลนั้นละขาดแล้ว มีรากอันถอนขึ้นแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา. **กรรม**อันบุคคลกระทำแล้วด้วยอโมหะ เกิดจากอโมหะ มีอโมหะเป็นเหตุ มีอโมหะเป็นสมุทัย อันใด; **เพราะปราศจากโมหะเสียแล้ว,** ด้วยอาการอย่างนี้เอง กรรมอันนั้น ย่อมเป็นกรรมอันบุคคลนั้นละขาดแล้ว มีรากอันถอนขึ้นแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา.

ภิกษุทั้งหลาย! เหตุทั้งหลาย ๓ ประการเหล่านี้แล เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย.

กรรมใด อันผู้กระทำเห็นอยู่ว่า เกิดแต่โลภะ เกิดแต่โทสะ
เกิดแต่โมหะ ก็ตาม; กระทำแล้ว น้อยก็ตาม มากก็ตาม;

ทุคติละได้เพราะรู้ประจักษ์ซึ่ง ธรรม สาม
กรรมให้ผลในอัตตภาพที่กระทำ จำแนกโดยชนิด สาม

กรรมนั้น อันบุคคลนั้นพึงเสวยผลในอัตตภาพนั้นนั่นเทียว : วัตถุ (พื้นที่)[๑] อื่น หามีไม่ ; เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้รู้ประจักษ์ ซึ่งโลภะ โทสะ และโมหะ กระทำวิชชาให้เกิดขึ้นอยู่ ; ย่อมละทุคติทั้งหลายทั้งปวงได้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า คำว่า "ทิฏฐธรรม", คำว่า "อุปปัชชะ", และคำว่า "อปรปริยายะ" (บาลีว่า ทิฏฺเฐว ธมฺเม อุปฺปชฺเช วา อปเร วา ปริยาเย); สามคำนี้ เรารู้จักกันทั่วไปโดยคำว่า "ทิฏฐธรรมเวทนียะ", "อุปปัชชเวทนียะ", และ "อปราปรเวทนียะ" : และถือเอาความหมายกันว่า อย่างแรกหมายถึงเวลาในชาตินี้ก่อนแต่ตาย, สองอย่างหลัง หมายถึงเวลาในชาติต่อ ๆ ไป หลังจากตายแล้ว. ส่วนในบาลีนี้ แสดงให้เห็นไปในทำนองว่า ทั้ง ๓ ชนิดนี้ ล้วนแต่เป็นไปในชีวิตนี้ หรือในอัตตภาพนี้ ตามความหมายของคำว่า "ชาติ" ในภาษาปฏิจจสมุปบาท : กล่าวคือเกิดอุปาทานหรือความทุกข์ครั้งหนึ่งก็ชาติหนึ่ง ซึ่งวันหนึ่งเพียงวันเดียว ก็มีได้หลายสิบชาติ; ดังนั้นคำว่า "ทิฏฐธรรม" หมายถึงให้ผลทันควัน, คำว่า "อุปปัชชะ" หมายถึงให้ผลในระยะถัดมา, และคำว่า "อปรปริยายะ" ก็หมายถึงเวลาที่ถัดมาอีก คือหลังจากการเกิดชาติที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ตามนัยะแห่งปฏิจจสมุปบาทในเวลาถัดมานั่นเอง แม้อาจจะติด ๆ กันไปในชั่วโมงนั้น หรือหลายวันต่อมา หรือหลายปีต่อมา ซึ่งเป็นระยะเวลาในอัตตภาพนี้นี่เอง; ไม่จำเป็นจะต้องหมายความถึงต่อเมื่อตายแล้วเหมือนดังที่เข้าใจกันก็ได้. เรื่องต่าง ๆ หลังจากตายแล้วยังไม่ต้องพูดถึง, เพราะว่าในอัตตภาพนี้อัตตภาพเดียว ก็ยังมีชาติให้เราทำกรรม และเสวยผลกรรมตั้งร้อยชาติ พันชาติ หมื่นชาติแสนชาติ ล้านชาติ อยู่แล้ว. ขอให้สังเกตความหมายของคำว่าชาติ ให้ตรงตามความหมายแห่งภาษาปฏิจจสมุปบาท หรือภาษาปรมัตถ์ดังกล่าวนี้ด้วย. ถึงแม้ในภาษาศีลธรรมที่ใช้ในการสอนศีลธรรม ที่กล่าวถึงการระลึกชาติจำนวนนับไม่ไหว ก็ยังอาจเล็งถึงชาติในความหมายนี้ได้อยู่นั่นเอง; ดังนั้น น่าจะเข้าใจความหมายของคำว่า "ชาติ" และความหมายของคำว่า "ทิฏฐธรรม" คำว่า "อุปปัชชเวทนียะ" และคำว่า "อปราปรเวทนียะ" ให้ถูกต้องตามพระพุทธประสงค์กันเสียที : สรุปแล้วมีความหมายว่า คำว่า "ทิฏฐธรรม" คือทันควัน, คำว่า "สัมปรายะ" (ซึ่งรวมทั้งอุปปัชชะและอปราประ) คือในเวลาถัดมา ซึ่งจะนานเท่าไรก็ได้.

๑. คำว่า "วัตถุ" ในที่นี้ หมายถึงพื้นที่ที่กรรมจะให้ผลแก่ผู้กระทำ ได้แก่ขันธ์ทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งอัตตภาพของบุคคลผู้ทำกรรมและเสวยกรรมนั่นเอง ไม่มีความหมายที่เล็งไปทางกาละหรือเวลา ว่าชาตินี้หรือชาติหน้า แต่ประการใด.

อนึ่ง พึงสังเกตให้เห็นว่า คำว่า อโลภะ อโทสะ อโมหะ นั้น มีความหมายต่างกันอยู่เป็น ๒ ระดับ : ระดับทั่วไป เป็นของผู้ยังไม่สิ้นอาสวะ เป็นเพียงสักว่าในขณะที่ทำกรรมนั้น ไม่มีโลภะ โทสะ โมหะ ปรากฏ แต่มีกุศลเจตสิกอย่างอื่นที่ตรงกันข้ามจาก โลภะ โทสะ โมหะ มาปรากฏแทน เช่นคนธรรมดาให้ทานด้วยอำนาจเมตตากรุณาเป็นต้น. ส่วน อโลภะ อโทสะ อโมหะ อีกความหมายหนึ่ง เป็นสภาพจิตของผู้สิ้นอาสวะแล้ว กรรมที่กระทำถึงการนับว่าไม่เป็นกรรม ไม่จำเป็นที่จะต้องมากล่าวว่าเป็นกุศลกรรม หรืออกุศลกรรมแต่อย่างใด. ข้อความแห่งพระบาลีนี้ คำว่า อโลภะ อโทสะ อโมหะ น่าจะหมายถึงนัยะอย่างหลังมากกว่า, ผู้ศึกษาพึงใคร่ครวญให้ดีเถิด.

เห็นปฏิจจสมุปบาท คือฉลาดในเรื่องกรรม[๑]

บุคคลเป็นพราหมณ์เพราะชาติ (กำเนิด) ก็หามิได้ ;
จะมิใช่พราหมณ์เพราะชาติก็หามิได้ :
บุคคลเป็นพราหมณ์เพราะกรรม ; ไม่เป็นพราหมณ์ก็เพราะกรรม.
บุคคลเป็นชาวนา ก็เพราะกรรม, เป็นศิลปิน ก็เพราะกรรม.
บุคคลเป็นพ่อค้า ก็เพราะกรรม, เป็นคนรับใช้ ก็เพราะกรรม.
บุคคลแม้เป็นโจร ก็เพราะกรรม, เป็นนักรบ ก็เพราะกรรม.
บุคคลเป็นปโรหิต ก็เพราะกรรม ; แม้เป็นพระราชา ก็เพราะกรรม.
บัณฑิตทั้งหลายย่อมเห็นซึ่งกรรมนั้น ตามที่เป็นจริงอย่างนี้
ชื่อว่าเป็น**ผู้เห็นซึ่งปฏิจจสมุปบาท เป็นผู้ฉลาดในเรื่องวิบากแห่งกรรม.**
โลก ย่อมเป็นไปตามกรรม หมู่สัตว์ ย่อมเป็นไปตามกรรม
สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นเครื่องรึงรัด เหมือนลิ่มสลักขันยึดรถที่กำลังแล่นไปอยู่.

---

๑. วาเสฏฐสูตร มหาวรรค สุ.ขุ. ๒๕/๔๕๗/๓๗๒, ตรัสแก่วาเสฏฐมาณพ ซึ่งมีภารทวาชมาณพพร้อยอยู่ด้วย ที่อิจฉานังคละไพรสณฑ์.

ธรรมทำความเป็นพราหมณ์ชั้นสูงสุด สี่
ความเป็นพราหมณ์ชั้นสูงสุดมีเพราะธรรม สี่
พรหมหรือสักกะของผู้รู้ ย่อมประกอบด้วยธรรม ห้า

สัตวโลกเป็นไปตามอำนาจแห่งธรรม หนึ่ง

เพราะการบำเพ็ญตบะ การประพฤติพรหมจรรย์ การสำรวม และเพราะการฝึกตน; นั่นแหละ บุคคลจึงเป็นพราหมณ์ นั่นแหละ ความเป็นพราหมณ์ชั้นสูงสุด; บุคคลผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยวิชชา ๓ เป็นผู้รำงับแล้ว มีภพใหม่สิ้นแล้ว มีอยู่; ดูก่อนวาเสฏฐะ! ท่านจงรู้บุคคลอย่างนี้ ว่าเป็นพรหม, เป็นสักกะ ของท่านผู้รู้ ท.

กระแสปฏิจจสมุปบาทหยุดได้เพราะธรรม สี่

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า แม้อาการที่กรรมให้ผลเพียงคู่เดียว ก็ยังตรัสเรียกว่าปฏิจจสมุปบาท. เมื่อเห็นปฏิจจสมุปบาท ก็คือเห็นอาการที่กรรมให้ผล. เมื่อถือตามพระพุทธภาษิตนี้ ก็เป็นอันว่าโลกหรือหมู่สัตว์เป็นไปตามอำนาจของปฏิจจสมุปบาท. กระแสแห่งปฏิจจสมุปบาทนั้น จะหยุดเสียได้ด้วยตบะ ด้วยพรหมจรรย์ด้วยสัญญมะ ด้วยทมะ; และผู้เป็นอย่างนั้น ชื่อว่าเป็นพระพรหม เป็นท้าวสักกะ ในความหมายของพระอริยเจ้าในศาสนานี้.

พรหมหรือสักกะคือผู้หยุดเสียได้ซึ่งกระแสแห่งธรรม หนึ่ง
นามรูปหยั่งลง(สู่ความมี) เพราะหลงอัสสาทะแห่งธรรม หนึ่ง

นามรูปหยั่งลง เพราะเห็นสัญโญชนิยธรรม

ปัจจยาการ เต็ม ๑๓๘/๑๔๐

โดยความเป็นอัสสาทะ[1]

สัญโญชนิยธรรม มีวิภาค ห้า
สัญโญชนิยธรรม มีวิภาค หก
สัญโญชนิยธรรม มีวิภาค หก

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติ **เห็นโดยความเป็นอัสสาทะ** (น่ายินดี) ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์ (สัญโญชนิยธรรม)[2] อยู่, **การหยั่งลงแห่งนามรูป ย่อมมี.** เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมี

๑. สูตรที่ ๘ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๐๘/๒๑๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.
๒. ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์ หรือสัญโญชนิยธรรมนั้นได้แก่ รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ, (ขนฺธ. สํ. ๑๗/๒๐๒/๓๐๘); ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ (สฬา. สํ. ๑๘/๑๑๐/๑๕๙); รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ, ธัมมารมณ์ (สฬา. สํ. ๑๘/๑๓๕/๑๘๙).

ปฏิจ.(ที่ตั้งต้นด้วยอัสสาทะ) มีปัจจยาการ เต็ม ๑๓๘/๑๔๐

นามรูปไม่หยั่งลง(สู่ความมี)เพราะเห็นอาทีนวะแห่งธรรม หนึ่ง

อุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เปรียบเหมือนต้นไม้ใหญ่ มีรากดิ่งลงไปเบื้องล่างด้วย มีรากแผ่ไปรอบ ๆ ด้วย รากทั้งหลายเหล่านั้น ล้วนแต่ดูดสิ่งโอชะขึ้นไปเบื้องบน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อเป็นอย่างนี้ ต้นไม้ใหญ่ซึ่งมีอาหารอย่างนั้น มีเครื่องหล่อเลี้ยงอย่างนั้น พึงตั้งอยู่ได้ ตลอดกาลยาวนาน, ข้อนี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติเห็นโดยความเป็นอัสสาทะ (น่ารักน่ายินดี) ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, การหยั่งลงแห่งนามรูป ย่อมมี. เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

นามรูปไม่หยั่งลง เพราะเห็นสัญโญชนิยธรรม โดยความเป็นอาทีนวะ[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติ**เห็นโดยความเป็นอาทีนวะ** (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, **การหยั่งลงแห่ง**

๑. สูตรที่ ๙ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๐๙/๒๑๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

นามรูป ย่อมไม่มี. เพราะความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสฬายตนะ ; เพราะมีความดับแห่งสฬายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ ; เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา ; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา ; เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน ; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เปรียบเหมือนต้นไม้ใหญ่ มีอยู่. ลำดับนั้น บุรุษพึงถือเอาจอบและตะกร้ามาแล้ว บุรุษนั้นพึงตัดต้นไม้นั้นที่โคน ; ครั้นตัดที่โคนแล้ว พึงขุด ; เซาะ ครั้นขุดเซาะแล้ว พึงรื้อขึ้นซึ่งรากทั้งหลาย แม้ที่สุดเพียงเท่าก้านแฝก. บุรุษนั้นตัดต้นไม้นั้นเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ ครั้นตัดเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่แล้ว พึงผ่า ; ครั้นผ่าแล้ว พึงกระทำให้เป็นซีก ๆ ; ครั้นกระทำให้เป็นซีก ๆ แล้ว พึงผึ่งให้แห้งในลมและแดด ; ครั้นผึ่งให้แห้งในลมและแดดแล้ว ย่อมเผาด้วยไฟ ; ครั้นเผาด้วยไฟแล้ว พึงกระทำให้เป็นขี้เถ้า ; ครั้นกระทำให้เป็นขี้เถ้าแล้ว ย่อมโปรยไปตามลมอันพัดจัด หรือว่าพึงให้ลอยไปในกระแสน้ำอันเชี่ยว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ด้วยการกระทำอย่างนี้แล ต้นไม้ใหญ่นั้นก็จะพึงเป็นต้นไม้มีรากอันขาดแล้ว เหมือนต้นตาลที่ถูกทำลายแล้วที่ขั้วแห่งยอด ถึงแล้วซึ่งความไม่มีไม่เป็น มีความไม่งอกอีกต่อไปเป็นธรรมดา, ข้อนี้ฉันใด ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติเห็นโดยความเป็นอาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, การหยั่งลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มี. เพราะความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสฬายตนะ ; เพราะมีความดับแห่งสฬายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ ; เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา ; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา ; เพราะมีความดับ

อาชีพต่ำสุดในบรรดาอาชีพทั้งหลาย หนึ่ง
ขอทานที่เป็นปุถุชนบุคคลมีลักษณะ เจ็ด
ความคิดที่ทำให้ออกบวชบริสุทธิ์ เป็นเหตุ สาม

แห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาติ นั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

ปฏิจจสมุปบาท ที่ตรัสระคนกับปัญจุปาทานขันธ์[๑]

เรื่องในนครกบิลพัสดุ์ : เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงขับภิกษุสงฆ์หมู่หนึ่งผู้ละโมบในลาภสักการะ ให้ออกไปพ้นแล้ว ภายหลังทรงรำพึงว่า เมื่อภิกษุเหล่านั้นมิได้เห็นพระศาสดาก็จะหมุนไปผิด เหมือนลูกโคไร้แม่ จึงน้อมพระทัยไปในทางที่จะว่ากล่าวตักเตือน ด้วยพระทัยอันอนุเคราะห์ ในลักษณะที่บาลีใช้สำนวนว่า สหัมบดีพรหมเข้ามาอ้อนวอนให้ทรงกระทำเช่นนั้น จึงทรงบันดาลด้วยอิทธาภิสังขารให้ภิกษุเหล่านั้นกล้าเข้ามาเฝ้าพระองค์ ทีละรูปสองรูป จนกระทั่งครบถ้วนแล้ว จึงตรัสพระพุทธพจน์นี้ :—

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อาชีพต่ำที่สุด ในบรรดาอาชีพทั้งหลาย คือการขอทาน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! คำสาปแช่งอย่างยิ่งในโลกนี้ คือคำสาปแช่งว่า "แกถือกระเบื้องในมือเที่ยวขอทานเถอะ" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! กุลบุตรทั้งหลาย เข้าถึงอาชีพนี้ เป็นผู้เป็นไปในอำนาจแห่งประโยชน์ เพราะอาศัยอำนาจแห่งประโยชน์, ไม่ใช่เป็นคนหนีราชภัยมา ไม่ใช่เป็นคนขอให้โจรปล่อยตัวไปบวช ไม่ใช่เป็นคนหนีหนี้ ไม่ใช่เป็นคนหนีภัย ไม่ใช่เป็นคนไร้อาชีพ, จึงบวช. อีกอย่างหนึ่ง กุลบุตรนั้นบวชแล้ว โดยที่คิดเช่นนี้ว่า เราทั้งหลายเป็นผู้ถูกหยั่งเอาแล้ว โดยชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส ทั้งหลายเป็นผู้อันความทุกข์หยั่งเอาแล้ว มีความทุกข์เป็นเบื้องหน้าแล้ว ทำไฉน การทำที่สุดแห่ง

---

๑. สูตรที่ ๘ ขัชชนียวรรค ขันธสังยุตต์ ขนฺธ. สํ. ๑๗/๑๑๓/๑๖๗. ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่นิโครธาราม เมืองกบิลพัสดุ์.

การบวชที่ไม่เป็นการบวชประกอบด้วยโทษ เก้า
คนบวชที่สูญเสียประโยชน์ ทุกฝ่าย สอง
ดุ้นฟืนอุปมาแก่คนบวชชั่ว ประกอบด้วยโทษ สอง

อกุสลวิตก มีวิภาค สาม

กองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ จะพึงปรากฏแก่เรา ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! แต่ว่ากุลบุตร **ผู้บวชแล้วอย่างนี้ กลับเป็นผู้มากไปด้วยอภิชฌา** มีราคะแก่กล้าในกามทั้งหลาย มีจิตพยาบาท มีความดำริแห่งใจเป็นไปในทางประทุษร้าย มีสติอันลืมหลงแล้ว ไม่มีสัมปชัญญะ มีจิตไม่ตั้งมั่นแล้ว มีจิตหมุนไปผิดแล้ว มีอินทรีย์อันตนไม่สำรวมแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือน**ดุ้นฟืนจากเชิงตะกอน**ที่เผาศพ ยังมีไฟติดอยู่ทั้งสองข้าง ตรงกลางก็เปื้อนอุจจาระ ย่อมใช้ประโยชน์เป็นไม้ในบ้านเรือนก็ไม่ได้ ย่อมใช้ประโยชน์เป็นไม้ในป่าก็ไม่ได้, ข้อนี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวบุคคลนี้ว่ามีอุปมาเช่นนั้น; คือ เป็นผู้เสื่อมจากโภคะแห่งคฤหัสถ์ ด้วย, ไม่ทำประโยชน์แห่งสมณะให้บริบูรณ์ ด้วย.

อกุสลวิตก ดับได้โดยฐานะใดหนึ่ง แห่งฐานะ สอง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **อกุศลวิตก** (ความตริตรึกอันเป็นอกุศล) ๓ อย่างเหล่านี้ มีอยู่; กล่าวคือ กามวิตก (ความตริตรึกในทางกาม), พยาปาทวิตก (ความตริตรึกในทางพยาบาท), วิหิงสาวิตก (ความตริตรึกในทางทำผู้อื่นให้ลำบากโดยไม่เจตนา). ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อกุศลวิตกทั้ง ๓ อย่างนี้ ย่อมดับไปโดยไม่เหลือ เมื่อบุคคล**มีจิตตั้งมั่นแล้วด้วยดี ในสติปัฏฐานทั้ง ๔**; หรือว่า เมื่อบุคคล**เจริญอยู่ซึ่งสมาธิอันหานิมิตมิได้.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ประโยชน์เพียงเท่านี้ก็พอแล้ว เพื่อการเจริญสมาธิอันหานิมิตมิได้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อนิมิตตสมาธิ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นสมาธิมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่.

สมาธิที่มีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่ หนึ่ง ธรรมที่สามารถดับอกุสลวิตกสาม หนึ่ง

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ทิฏฐิทั้งหลาย ๒ อย่างเหล่านี้** มีอยู่; กล่าวคือ *ภวทิฏฐิ* และ*วิภวทิฏฐิ*. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกรณีแห่งทิฏฐิทั้งสองอย่างนั้น อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อมพิจารณาด้วยอาการอย่างนี้ว่า "ในโลกนี้ มีสิ่งใดๆ บ้างไหมหนอ ที่เมื่อเรายึดถืออยู่ เราจักเป็นผู้หาโทษมิได้?" ดังนี้. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า

ทิฏฐิ มีวิภาค สอง
ระหว่างกลางแห่งมิจฉาทิฏฐิสอง ย่อมมีสัมมาทิฏฐิ หนึ่ง
สัมมาทิฏฐิหนึ่ง ย่อมมีในระหว่างแห่งมิจฉาทิฏฐิ สอง

ความเป็นผู้หาโทษมิได้ขึ้นอยู่กับสัมมาทิฏฐิต่อธรรม หนึ่ง.
สัมมาทิฏฐิเพื่อความเป็นผู้หาโทษมิได้ ขึ้นอยู่กับธรรม หนึ่ง.
ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ ห้า

"ในโลกนี้ ไม่มีสิ่งใดๆเลย ที่เมื่อเรายึดถืออยู่ เราจักเป็นผู้หาโทษมิได้" (นตฺถิ นุโข ตํ กิญฺจิ โลกสฺมึ ยมหํ อุปาทิยมาโน วชฺชวา อสฺสํ) ดังนี้. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า "เราเมื่อยึดถือ ก็ยึดถือซึ่ง**รูป**นั่นเอง ซึ่ง**เวทนา**นั่นเอง ซึ่ง**สัญญา**นั่นเอง ซึ่ง**สังขาร**ทั้งหลายนั่นเอง ซึ่ง**วิญญาณ**นั่นเอง. เพราะความยึดถือ (อุปาทาน) ของเรานั้นเป็นปัจจัย ก็จะพึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย ก็จะพึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย ก็จะพึงมี : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ พึงมี ด้วยอาการอย่างนี้".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เธอทั้งหลาย จะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร? รูป เที่ยงหรือไม่เที่ยง? *("ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!")* ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้น เป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? *("เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!")* ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือหนอที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่า "นั่นของเรา; นั่นเป็นเรา; นั่นเป็นตัวตนของเรา?" *("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!")*

(ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีการถามตอบด้วยข้อความอย่างเดียวกันทุกตัวอักษร กับในกรณีแห่งรูป ต่างกันแต่ชื่อแห่งขันธ์ แต่ละขันธ์ เท่านั้น.)

- ยถาภูตสัมมัปปัญญาในเบญจขันธ์ มีลักษณะ สาม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีตอนาคต และปัจจุบัน อันมีอยู่ในภายในหรือภายนอกก็ดี หยาบหรือละเอียดก็ดี เลวหรือประณีตก็ดี อยู่ห่างไกลหรืออยู่ใกล้ก็ดี **รูปทั้งหมดนั้น** อันเธอทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตรงตามที่เป็นจริง (ยถาภูตสัมมัปปัญญา) อย่างนี้ว่า "นั่นไม่ใช่เรา; นั่นไม่เป็นเรา; นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา;" ดังนี้. เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน อันมีอยู่ในภายในหรือภายนอกก็ดี หยาบหรือละเอียดก็ดี เลวหรือประณีตก็ดี อยู่ห่างไกลหรือใกล้ก็ดี **เวทนาทั้งหมดนั้น** อันเธอทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตรงตามที่เป็นจริง อย่างนี้ว่า "นั่นไม่ใช่เรา;

ขันธ์แต่ละขันธ์จำแนกโดยละเอียด สิบเอ็ด

เบญจขันธ์พิจารณาด้วยยถาภูตสัมมัปปัญญาโดยลักษณะ สาม

นั่นไม่เป็นเรา; นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา;" ดังนี้. สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน อันมีอยู่ในภายใน หรือภายนอกก็ดี หยาบหรือละเอียดก็ดี เลวหรือประณีตก็ดี อยู่ห่างไกลหรือใกล้ก็ดี **สัญญาทั้งหมดนั้น** อันเธอทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตรงตามที่เป็นจริง อย่างนี้ว่า "นั่นไม่ใช่เรา; นั่นไม่เป็นเรา; นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา"; ดังนี้. สังขารทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน อันมีอยู่ในภายใน หรือภายนอกก็ดี หยาบหรือละเอียดก็ดี เลวหรือประณีตก็ดี อยู่ห่างไกลหรือใกล้ก็ดี **สังขารทั้งหมดนั้น** อันเธอทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตรงตามที่เป็นจริง อย่างนี้ว่า "นั่นไม่ใช่เรา; นั่นไม่เป็นเรา; นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา"; ดังนี้. วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน อันมีอยู่ในภายใน หรือภายนอกก็ดี หยาบหรือละเอียดก็ดี เลวหรือประณีตก็ดี อยู่ห่างไกลหรือใกล้ก็ดี **วิญญาณทั้งหมดนั้น** อันเธอทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตรงตามที่เป็นจริง อย่างนี้ว่า "นั่นไม่ใช่เรา; นั่นไม่เป็นเรา; นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา" ดังนี้.

ภิกษุทั้งหลาย ! อริยสาวก ผู้ได้สดับแล้ว **เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่าย**แม้ในรูป แม้ในเวทนา แม้ในสัญญา แม้ในสังขารทั้งหลาย แม้ในวิญญาณ. อริยสาวกนั้น เมื่อเบื่อหน่าย ย่อม**คลายกำหนัด**; เพราะความคลายกำหนัด ย่อม**หลุดพ้น**; เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมี**ญาณหยั่งรู้**ว่าหลุดพ้นแล้ว. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า "ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์ อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีก," ดังนี้ แล.

หมวดที่สาม จบ

หมวด ๔

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาทเกิดได้เสมอ ในชีวิตประจำวันของคนเรา

This page is either intentionally left blank

or

missing from the original scan.

กฎอิทัปปัจจยตา : หัวใจปฏิจจสมุปบาท.

อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ

เมื่อสิ่งนี้ มี สิ่งนี้ ย่อมมี

อิมสฺสุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชติ

เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

อิมสฺมึ อสติ อิทํ น โหติ

เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้ ย่อมไม่มี

อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌติ

เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป.

(ม.ม. ๑๓/๓๕๕/๓๗๑, นิทาน สํ. ๑๖/๘๔/๑๕๔.)

ลำดับเรื่องเฉพาะหมวด

สำหรับปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์ หมวดที่ ๔

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาทเกิดได้เสมอ

ในชีวิตประจำวันของคนเรา

(มี ๑๒ เรื่อง)

มีเรื่อง : *ปฏิจจสมุปบาทจะมีได้แต่ทารกเฉพาะที่โตขึ้น ถึงขนาดรู้จักยึดถือในเวทนา — — ปัจจยาการแห่งเวทนาโดยละเอียด — — อายตนะคือจุดตั้งต้นของปฏิจจสมุปบาท — — การเกิดขึ้นแห่งไตรทวารขึ้นอยู่กับการเกิดขึ้นแห่งอวิชชาของปฏิจจสมุปบาท — — อวิชชาสัมผัสคือต้นเหตุอันแท้จริงของปฏิจจสมุปบาท — — นามรูปก้าวลง เมื่ออนุสัยก่อขึ้น — — ตัณหาเกิดขึ้นเมื่ออนุสัยก่อขึ้น — — ภพใหม่เกิดขึ้นเมื่ออนุสัยส่อขึ้น — — การหยั่งลงแห่งวิญญาณเกิดมีขึ้นเมื่อเห็นสัญโญชนิยธรรมโดยความเป็นอัสสาทะ — — การหยั่งลงแห่งวิญญาณไม่มีเพราะเห็นสัญโญชนิยธรรมโดยความเป็นอาทีนวะ — — การเกิดแห่งโลกคือการเกิดแห่งกระแสปฏิจจสมุปบาทที่เกิดขึ้นในใจคนทุกคราวไป — — การดับแห่งโลกคือการดับแห่งกระแสปฏิจจสมุปบาทที่ดับลงในใจคนทุกคราวไป.*

ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์

หมวดที่ ๔

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาทเกิดได้เสมอ
ในชีวิตประจำวันของคนเรา

ปฏิจจสมุปบาทจะมีได้แก่ทารก
เฉพาะที่โตขึ้นถึงขนาดรู้สึกยึดถือในเวทนา[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะการประจวบพร้อมแห่งปัจจัย ๓ ประการ ; การก้าวลงสู่ครรภ์ ของสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ย่อมมีขึ้น. ในกรณีนี้คือ แม้มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน แต่มารดาไม่มีระดู ทั้งคันธัพพะ (สัตว์ที่จะปฏิสนธิในครรภ์) ก็ยังมิได้เข้าไปตั้งอยู่เฉพาะแล้ว การก้าวลงสู่ครรภ์ของสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ก็ยังมีไม่ได้ก่อน. ในกรณีนี้

๑. มหาตัณหาสังขยสูตร มู.ม. ๑๒/๔๘๗/๔๕๒, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

พระคุณอันใหญ่หลวงของมารดาเลี้ยงในครรภ์ สอง
มารดาเลี้ยงลูกด้วยผลิตผลจากทรวงอก หนึ่ง
"โลหิต" มีความหมายพิเศษในอริยวินัย หนึ่ง

แม้มารดาบิดาอยู่ร่วมกันด้วย มารดาก็มีระดูด้วย แต่คันธัพพะยังไม่เข้าไปตั้งอยู่เฉพาะแล้ว การก้าวลงสู่ครรภ์ของสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ก็ยังมีไม่ได้ก่อน อยู่นั่นเอง. ภิกษุทั้งหลาย ! แต่ในกาลใด **มารดาบิดาอยู่ร่วมกันด้วย, มารดามีระดูด้วย, คันธัพพะเข้าไปตั้งอยู่เฉพาะแล้วด้วย** ; การก้าวลงสู่ครรภ์ของสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ย่อมมีเพราะการประจวบพร้อมแห่งปัจจัย ๓ ประการ ด้วยอาการอย่างนี้.

ภิกษุทั้งหลาย ! มารดาย่อมบริหารซึ่งสัตว์ผู้เกิดในครรภ์นั้น ด้วยท้อง, ตลอดเวลาเก้าเดือนบ้าง สิบเดือนบ้าง ; ด้วยความวิตกกังวลอันใหญ่หลวง เป็นภาระหนัก. ภิกษุทั้งหลาย ! มารดาย่อมคลอดซึ่งทารกนั้น โดยกาลอันล่วงไปเก้าเดือนบ้าง สิบเดือนบ้าง; ด้วยความวิตกกังวลอันใหญ่หลวง เป็นภาระหนัก, เลี้ยงแล้วซึ่งทารกอันเป็นผู้เกิดแล้วนั้น ด้วยโลหิตแห่งตน.

ภิกษุทั้งหลาย ! ใน**อริยวินัย** สิ่งที่เรียกว่า "โลหิต" นั้น หมายถึงน้ำนมแห่งมารดา.

ภิกษุทั้งหลาย ! กุมารนั้น อาศัยความเจริญและความเติบโตแห่งอินทรีย์ทั้งหลายแล้ว เล่นอยู่ด้วยของเล่นสำหรับทารก กล่าวคือ เล่นไถน้อย ๆ เล่นหม้อข้าวหม้อแกง เล่นของเล่นชื่อโมกขจิกะ[๑] เล่นกังหันลมน้อย ๆ เล่นตวงทรายด้วยใบไม้ เล่นรถน้อย ๆ เล่นธนูน้อย ๆ.

ภิกษุทั้งหลาย ! กุมารนั้น อาศัยความเจริญและความเติบโตแห่งอินทรีย์ทั้งหลายแล้ว เป็นผู้เอิบอิ่มเพรียบพร้อมด้วยกามคุณห้า ให้เขาบำเรออยู่ทางตา ด้วยรูป

๑. โมกขจิกะ เป็นของเล่นสำหรับเด็กชนิดหนึ่ง ที่หมุนได้ด้วยการบิดตอนบน.

กามคุณห้าชั้นบำเรอกุมาร ห้า

กุมารเริ่มรู้จักหวั่นไหวด้วยกามคุณโดยอาการ สอง
กุมารหลงใหลในเวทนาเฉพาะเหตุ หก
กุมารเกิดทุกข์ได้แม้โดยปัจจยาการ สี่

ทั้งหลาย; ทางหู ด้วยเสียงทั้งหลาย; ทางจมูก ด้วยกลิ่นทั้งหลาย; ทางลิ้น ด้วยรสทั้งหลาย; และทางกาย ด้วยสัมผัสทางผิวหนังทั้งหลาย; ล้วนแต่น่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ มีภาวะเป็นที่ตั้งแห่งความรัก เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยอยู่แห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด นำมาซึ่งความรัก.

กุมารฟังมีแม้วันที่ สอง
ซึ่งที่แม้กุมารก็ฟังมี สอง

กุมารนั้น ครั้นเห็นรูปด้วยตาแล้ว...; ได้ยินเสียงด้วยหูแล้ว...; รู้สึกกลิ่นด้วยจมูกแล้ว...; ลิ้มรสด้วยลิ้นแล้ว...; ถูกต้องสัมผัสทางผิวหนังด้วยผิวกายแล้ว...; รู้แจ้งธัมมารมณ์ด้วยใจแล้ว, ย่อม*กำหนัดยินดี* ในรูปและเสียงเป็นต้น อันมีลักษณะเป็นที่ตั้งแห่งความรัก; ย่อม*ขัดเคือง* ในรูปและเสียงเป็นต้น อันมีลักษณะเป็นที่ตั้งแห่งความชัง. กุมารนั้น ย่อม*มีจิตใจต่อยด้วยคุณธรรม;* อยู่โดย*ปราศจากสติอันเข้าไปตั้งไว้ในกาย*ด้วย; ย่อม*ไม่รู้ชัดตามที่เป็นจริง* ซึ่ง**เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ** อันเป็นที่ดับโดยไม่เหลือแห่งธรรมอันเป็นบาปอกุศลทั้งหลายด้วย.

กุมารนั้น เมื่อประกอบด้วยความยินดีและความยินร้ายอยู่เช่นนี้แล้ว เสวยอยู่ซึ่งเวทนาใดๆ เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ตาม เขาย่อมเพลิดเพลิน พร่ำสรรเสริญ เมาหมกอยู่ ซึ่งเวทนานั้นๆ, **เมื่อเป็นผู้เพลิดเพลิน พร่ำสรรเสริญ เมาหมกอยู่ ซึ่งเวทนานั้นๆ, นันทิ** (ความเพลินยินดีในความอยาก) **ย่อมบังเกิดขึ้น. นันทิใดเป็นไปในเวทนาทั้งหลาย, นันทินั้น คืออุปาทาน; เพราะอุปาทานของกุมารนั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ, เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ** โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ แล.

ไวพจน์(พิเศษ) ของ นันทิ หนึ่ง, ๑๒๘/๑๕๑

จุดความสำคัญเกี่ยวกับปัจฉิมการของกุมาร สี่
ปัจจัยแห่งเวทนา (โดยพิสดาร) ยี่สิบสอง
วิหารธรรมที่เน้นธรรมอันเป็นเครื่องหลีกซึ่ง หนึ่ง
ทำให้

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตใจความสำคัญที่สุดจากพระพุทธภาษิตนี้ไว้ ๒ ประการคือ เด็กโตพอที่จะรู้จักยึดมั่นในเวทนา จึงจะเกิดกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาท ด้วยอำนาจแห่งอวิชชา ในจิตใจเด็กนั้นได้, นี้อย่างหนึ่ง; อีกอย่างหนึ่ง ข้อความตอนท้าย แสดงให้เห็นชัดอยู่แล้วว่า สิ่งที่เรียกว่า ภพ ก็ดี, ชาติ ก็ดี, เพิ่งเกิดมีเมื่อตอนยึดมั่นในเวทนานั้น ๆ; หาใช่มีเมื่อเด็กคลอดจากท้องแม่ เหมือนดังที่เข้าใจกันอยู่ในภาษาคนธรรมดาพูดไม่. ดังนั้น คำพูดในภาษาปฏิจจสมุปบาทนี้ ตรัสไว้โดยภาษาธรรมแท้ : ภพ ชาติ มีทุกคราวที่ยึดมั่นในเวทนา. ชรามรณะ มีได้แม้แก่เด็ก ๆ เพราะมีความหมายในภาษาธรรมอีกนั่นเอง, ได้แก่ปัญหาหนักใจต่าง ๆ ที่เกิดมาจาก "ความหมาย" ของคำว่า "แก่ - ตาย" ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดทุกข์ใจได้จริง, เป็นความแก่ หรือความตายที่ถูกยึดถือ ให้มามีอำนาจเหนือจิตใจของเขา. เมื่อผู้ศึกษาเข้าใจความจริงอันลึกซึ้งนี้แล้ว การศึกษาเรื่องปฏิจจสมุปบาท ก็มีทางที่จะเป็นไปได้ง่ายขึ้น. ขอให้สนใจทบทวนเป็นพิเศษ.

ปัจจยาการแห่งเวทนา โดยละเอียด[๑]

(หลังจากที่ได้ทรงประทับอยู่ด้วยการหลีกเร้น เป็นเวลากึ่งเดือน เสด็จออกจากที่หลีกเร้นนั้นแล้ว ได้ตรัสว่า :–)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราได้อยู่แล้วโดยประเทศ[๒]แห่งวิหารธรรม อย่างเดียวกันกับวิหารธรรมที่เราเคยอยู่แล้วเมื่อตรัสรู้แล้วใหม่ ๆ. เมื่ออยู่โดยวิหารธรรมอย่างนี้ เราย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า :–

"เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือ**มิจฉาทิฏฐิ**บ้าง; – **สัมมาทิฏฐิ**บ้าง;
เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือ**มิจฉาสังกัปปะ**บ้าง; – **สัมมาสังกัปปะ**บ้าง;

๑. สูตรที่ ๑ วิหารวรรค มหาวาร. สํ. ๑๙/๑๖/๔๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน หลังจากที่ได้ประทับหลีกเร้นแล้วเป็นเวลากึ่งเดือน.

๒. คำว่า "ประเทศ" ในที่นี้ หมายถึงที่ตั้งแห่งความรู้สึกทางใจ เช่นเดียวกับแผ่นดินเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นอยู่ทางกาย. การที่คงไว้ในรูปศัพท์เดิมเช่นนี้ ก็เพื่อจะให้ผู้อ่านได้ทราบเงื่อนงำแห่งภาษาบาลี ซึ่งไม่ค่อยจะปรากฏในภาษาไทย.

เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือ**มิจฉาวาจา**บ้าง; – **สัมมาวาจา**บ้าง;

เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือ**มิจฉากัมมันตะ**บ้าง; – **สัมมากัมมันตะ**บ้าง;

เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือ**มิจฉาอาชีวะ**บ้าง; – **สัมมาอาชีวะ**บ้าง;

เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือ**มิจฉาวายามะ**บ้าง; – **สัมมาวายามะ**บ้าง;

เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือ**มิจฉาสติ**บ้าง; – **สัมมาสติ**บ้าง;

เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือ**มิจฉาสมาธิ**บ้าง; – **สัมมาสมาธิ**บ้าง;

เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือ**ฉันทะ**บ้าง;

เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือ**วิตก**บ้าง;

เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือ**สัญญา**บ้าง;

เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือ**ฉันทะ** **วิตก**และ**สัญญา**ที่ยังไม่เข้าไปสงบรำงับบ้าง;

เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือ**ฉันทะ** **วิตก**และ**สัญญา**ที่เข้าไปสงบ รำงับแล้วบ้าง;

เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือการ**บรรลุถึงฐานะ**ที่ได้พยายามเพื่อจะบรรลุถึงบ้าง" ดังนี้.

(อีกสูตรหนึ่ง๑ได้ตรัสโดยข้อความที่แปลกออกไปอีกบางประการว่า)

ภิกษุทั้งหลาย! เราได้อยู่แล้วโดยประเทศแห่งวิหารธรรม อย่างเดียวกันกับวิหารธรรมที่เราเคยอยู่แล้วเมื่อตรัสรู้แล้วใหม่ ๆ, เมื่ออยู่โดยวิหารธรรมอย่างนี้ เราย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า : –

---

๑. สูตรที่ ๒ วิหารวรรค มหาวาร. สํ. ๑๙/๑๗/๕๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน หลังจากที่ได้ประทับหลีกเร้นแล้วเป็นเวลา ๓ เดือน.

ปัจจัยแห่งเวทนา (โดยพิสดาร) สี่สิบเอ็ด

"เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจฉาทิฏฐิบ้าง; – ความเข้าไปสงบรำงับแห่งมิจฉาทิฏฐิบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือสัมมาทิฏฐิบ้าง; – ความเข้าไปสงบรำงับแห่งสัมมาทิฏฐิบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจฉาสังกัปปะบ้าง; – ความเข้าไปสงบรำงับแห่งมิจฉาสังกัปปะบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือสัมมาสังกัปปะบ้าง; – ความเข้าไปสงบรำงับแห่งสัมมาสังกัปปะบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจฉาวาจาบ้าง; – ความเข้าไปสงบรำงับแห่งมิจฉาวาจาบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือสัมมาวาจาบ้าง; – ความเข้าไปสงบรำงับแห่งสัมมาวาจาบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจฉากัมมันตะบ้าง; – ความเข้าไปสงบรำงับแห่งมิจฉากัมมันตะบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือสัมมากัมมันตะบ้าง; – ความเข้าไปสงบรำงับแห่งสัมมากัมมันตะบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจฉาอาชีวะบ้าง; – ความเข้าไปสงบรำงับแห่งมิจฉาอาชีวะบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือสัมมาอาชีวะบ้าง; – ความเข้าไปสงบรำงับแห่งสัมมาอาชีวะบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจฉาวายามะบ้าง; – ความเข้าไปสงบรำงับแห่งมิจฉาวายามะบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือสัมมาวายามะบ้าง; – ความเข้าไปสงบรำงับแห่งสัมมาวายามะบ้าง;

วิหารธรรมที่ทำความง่ายแก่การเกิดฌาน หนึ่ง

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจฉาสติบ้าง; – ความเข้าไปสงบรำงับแห่งมิจฉาสติบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือสัมมาสติบ้าง; – ความเข้าไปสงบรำงับแห่งสัมมาสติบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจฉาสมาธิบ้าง; – ความเข้าไปสงบรำงับแห่งมิจฉาสมาธิบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือสัมมาสมาธิบ้าง; – ความเข้าไปสงบรำงับแห่งสัมมาสมาธิบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือฉันทะบ้าง; – ความเข้าไปสงบรำงับแห่งฉันทะบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือวิตกบ้าง; – ความเข้าไปสงบรำงับแห่งวิตกบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือสัญญาบ้าง; – ความเข้าไปสงบรำงับแห่งสัญญาบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือฉันทะ วิตกและสัญญาที่ยังไม่เข้าไปสงบรำงับบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือฉันทะ วิตกและสัญญาที่เข้าไปสงบรำงับแล้วบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือการบรรลุถึงฐานะที่ได้พยายามเพื่อจะบรรลุถึงบ้าง" ดังนี้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า วิหารธรรมชนิดที่ทรงเคยอยู่ เมื่อตรัสรู้ใหม่ ๆ เป็นวิหารธรรมชนิดที่ทำความง่ายแก่การเกิดญาณ หรือความรู้ต่าง ๆ; ดังนั้นพระองค์จึงตรัสว่าได้รู้ชัดธรรมอันเกี่ยวกับเวทนาเหล่านี้ เมื่ออยู่ด้วยประเทศแห่งวิหารธรรมชนิดนั้น สำหรับคำว่าเวทนา (เวทยิตํ) ในพระบาลีนี้ จะ

สุขทุกข์ในภายในมีปัจจัย หนึ่ง
สุขทุกข์ในภายในเกิดขึ้นมาโดยอายตนะ หก
และ

ต้องมีความหมายกว้างกว่าความหมายของคำว่า "เวทนาที่มีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย" ที่พูดกันตามธรรมดา แต่หมายถึงความรู้สึกที่เป็นไปในลักษณะของความรู้หรือญาณ ในระดับใดระดับหนึ่งด้วยก็ได้; หรืออย่างน้อยที่สุดก็เหมือนกับความหมายของคำว่าเวทนาแห่งคำว่า "สัญญาเวทยิตนิโรธ" มากกว่า; หรืออีกอย่างหนึ่งก็เล็งถึงความหมายของคำว่าเวทนาซึ่งมาในประโยคที่ตรัสว่า "เรากล่าวอริยสัจสี่ สำหรับสัตว์ผู้มีเวทนาอยู่"; ดังนั้น จึงมีปัจจัยมากมายถึง ๒๒ หรือ ๔๑ ปัจจัย. ปัจจัยนั้น ๆ ทำให้เกิดเวทนาขึ้นมา จัดเป็นปัจจยาการหนึ่ง ๆ แห่งลักษณะของอิทัปปัจจยตา หรือปฏิจจสมุปบาทได้.

ธรรมเป็นจุดตั้งต้นของปฏิจจฯ หนึ่ง

อายตนะ คือจุดตั้งต้นของปฏิจจสมุปบาท[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อมือทั้งหลาย มีอยู่, การจับและการวาง ก็ปรากฏ; เมื่อเท้าทั้งหลาย มีอยู่, การก้าวไปและการถอยกลับ ก็ปรากฏ; เมื่อข้อแขนขาทั้งหลาย มีอยู่, การคู้เข้าและการเหยียดออก ก็ปรากฏ; เมื่อท้องไส้ มีอยู่, ความหิวและความระหาย ก็ปรากฏ; นี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อจักษุ มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อโสตะ มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อฆานะ มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อชิวหา มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะชิวหาสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อกายะ มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อมโน มีอยู่ สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย; ฉันนั้นเหมือนกัน.

(ต่อไปนี้ เป็นปฏิปักขนัย จากข้างบน)

๑. สูตรที่ ๙, ๑๐ สมุททวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬา. สํ. ๑๘/๒๑๔/๓๐๕, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

สุขทุกข์ในภายในไม่อาจเกิดเมื่อไม่มีทวาร และ หก

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อ**มือ**ทั้งหลาย ไม่มี, การจับและการวาง ก็ไม่ปรากฏ; เมื่อ**เท้า**ทั้งหลาย ไม่มี, การก้าวไปและการถอยกลับ ก็ไม่ปรากฏ; เมื่อ**ข้อแขนขา**ทั้งหลาย ไม่มี, การคู้เข้าและการเหยียดออก ก็ไม่ปรากฏ; เมื่อ**ท้องไส้** ไม่มี, ความหิวและความระหาย ก็ไม่ปรากฏ; นี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อจักษุ ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อโสตะ ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อฆานะ ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อชิวหา ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะชิวหาสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อกายะ ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อมโน ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย; ฉันนั้นเหมือนกัน.

....

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อ**มือ**ทั้งหลาย มี, การจับและการวาง ก็มี; เมื่อ**เท้า**ทั้งหลาย มี, การก้าวไปและการถอยกลับ ก็มี; เมื่อ**ข้อแขนขา**ทั้งหลาย มี, การคู้เข้าและการเหยียดออก ก็มี; เมื่อ**ท้องไส้** มี, ความหิวและความระหาย ก็มี; นี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อจักษุ มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อโสตะ มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อฆานะ มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อชิวหา มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะชิวหาสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อกาย มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อมโน มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย; ฉันนั้นเหมือนกัน.

(ต่อไปนี้ เป็นปฏิปักขนัย จากข้างบน)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อ**มือ**ทั้งหลาย ไม่มี, การจับและการวาง ก็ไม่มี; เมื่อ**เท้า**ทั้งหลาย ไม่มี, การก้าวไปและการถอยกลับ ก็ไม่มี; เมื่อ**ข้อแขนขา**ทั้งหลาย ไม่มี, การคู้เข้าและการเหยียดออก ก็ไม่มี; เมื่อ**ท้องไส้** ไม่มี, ความหิวและความระหาย ก็ไม่มี; นี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อจักษุ ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อโสตะ ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อฆานะ ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อชิวหาไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะชิวหาสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อกาย ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อมโน ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย; ฉันนั้นเหมือนกัน, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่าอายตนะมีจักษุเป็นต้น เป็นจุดตั้งต้นของการปรุงแต่งทุกชนิด; ในที่นี้ได้แก่การเกิดขึ้นของเวทนา ทั้งที่เป็นสุขและเป็นทุกข์. ถ้าไม่มีสติสัมปชัญญะในตอนนี้ ก็เป็นที่แน่นอนว่า จะเกิดตัณหาอุปาทานเป็นลำดับไป จนเกิดทุกข์ในที่สุด.

การเกิดขึ้นแห่งไตรทวาร ขึ้นอยู่กับการเกิดขึ้นแห่งอวิชชาของปฏิจจสมุปบาท[๑]

ถูกแล้ว ถูกแล้ว อานนท์! ตามที่สารีบุตรเมื่อตอบปัญหาในลักษณะนั้นเช่นนั้น,[๒] ชื่อว่าได้ตอบโดยชอบ. ดูก่อนอานนท์! **สุขและทุกข์นั้น** เรากล่าวว่า

๑. สูตรที่ ๔ ทสพลวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๔๖/๘๒, ตรัสแก่พระอานนท์ ที่เชตวัน.

๒. ตรัสกับพระอานนท์ที่ได้เล่าเรื่องที่พระสารีบุตรตอบคำถามของพระภูมิชะผู้มาถามว่า "มีสมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมอยู่สี่พวก : พวกหนึ่งพูดว่าสุขและทุกข์ตนทำเอาเอง, พวกหนึ่งว่าผู้อื่นทำให้, พวกหนึ่งว่าตนทำเองด้วยผู้อื่นทำให้ด้วย, อีกพวกหนึ่งว่าไม่ใช่ทำเองหรือใครทำให้ก็เกิดขึ้นได้; ในเรื่องนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างไร? และเมื่อจะกล่าว ควรกล่าวอย่างไร จึงจะตรงกับพุทธมติ?" ดังนี้; ซึ่งพระสารีบุตรได้ตอบอย่างเดียวกันกับที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสให้พระอานนท์ฟังนี้. เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสกับพระอานนท์ ดังนี้.

สุขและทุกข์(ชนิดไหนก็ตาม)อาศัยปัจจัย หนึ่ง.

ตรัสกล่าวตรงกับที่ทรงกล่าว มีอานิสงส์ สาม

สมณพราหมณ์ที่สอนเรื่องกรรม(เกี่ยวกับสุขทุกข์)มีพวก สี่.

สุขและทุกข์บัญญัติโดยลัทธิภายนอกก็ยังอาศัยปัจจัย หนึ่ง

เป็นเพียงสิ่งที่อาศัยปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วเกิดขึ้น (เรียกว่าปฏิจจสมุปปันน-ธรรม). สุขและทุกข์นั้นอาศัยปัจจัยอะไรเล่า? สุขและทุกข์นั้น **อาศัยปัจจัยคือ ผัสสะ**, ผู้กล่าวอย่างนี้แล ชื่อว่า กล่าวตรงตามที่เรากล่าว ไม่เป็นการกล่าวตู่เราด้วยคำไม่จริง; แต่เป็นการกล่าวโดยถูกต้อง และสหธรรมิกบางคนที่กล่าวตาม ก็จะไม่พลอยกลายเป็นผู้ควรถูกติไปด้วย.

ดูก่อนอานนท์! ในบรรดาสมณพราหมณ์ ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมทั้งสี่พวกนั้น : สมณพราหมณ์ ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด ย่อม*บัญญัติ***สุขและทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเอง**; แม้สุขและทุกข์ที่พวกเขาบัญญัตินั้น ก็ยังต้องอาศัยผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดมีได้; สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด ย่อม*บัญญัติ***สุขและทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ผู้อื่นทำให้**, แม้สุขและทุกข์ที่พวกเขาบัญญัตินั้น ก็ยังต้องอาศัยผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดมีได้; สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด ย่อม*บัญญัติ***สุขและทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเองด้วย ผู้อื่นทำให้ด้วย**, แม้สุขและทุกข์ที่พวกเขาบัญญัตินั้น ก็ยังต้องอาศัยผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดมีได้; ถึงแม้สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด ย่อม*บัญญัติ***สุขและทุกข์ ว่าไม่ใช่ทำเอง หรือใครทำให้ก็เกิดขึ้นได้** ก็ตาม, แม้สุขและทุกข์ที่พวกเขาบัญญัตินั้น ก็ยังต้องอาศัยผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดมีได้ อยู่นั่นเอง.

ดูก่อนอานนท์! ในบรรดาสมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมทั้งสี่พวกนั้น : สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด ย่อมบัญญัติสุขและทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเอง, สมณพราหมณ์พวกนั้นหนา เว้นผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อสุขและทุกข์นั้นได้ ดังนั้นหรือ : นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้; ถึงแม้สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด ย่อมบัญญัติสุขและทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ผู้อื่นทำให้ก็ตาม, สมณพราหมณ์

สุขและทุกข์ไม่มีทางรู้สึกได้ ถ้าเว้นธรรม หนึ่ง

ฐานะที่ไม่อาจจะมีได้(อฐานะ) สี่

สุขและทุกข์เกิดขึ้น เพราะสัญเจตนา สาม
สัญเจตนาเกิดขึ้นโดยทวาร สาม
อวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขาร สาม
สังขารปรุงแต่งสุขทุกข์โดยอาการ สี่

พวกนั้นหนา เว้นผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อสุขและทุกข์นั้นได้ ดังนั้นหรือ : นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้; ถึงแม้สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด ย่อมบัญญัติสุขและทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเองด้วย ผู้อื่นทำให้ด้วย ก็ตาม, สมณพราหมณ์พวกนั้นหนา เว้นผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อสุขและทุกข์นั้นได้ ดังนั้นหรือ : นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้; ถึงแม้สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด ย่อมบัญญัติสุขและทุกข์ ว่าไม่ใช่ทำเองหรือใครทำให้ก็เกิดขึ้นได้ ก็ตาม, สมณพราหมณ์พวกนั้นหนา เว้นผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อสุขและทุกข์นั้นได้ ดังนั้นหรือ : นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้.

ดูก่อนอานนท์! เมื่อ**กาย** (กายทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) ก็ตาม มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมบังเกิดขึ้น เพราะ**กายสัญเจตนา** (ความจงใจที่เป็นไปทางกาย) เป็นเหตุ.

ดูก่อนอานนท์! เมื่อ**วาจา** (วจีทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) ก็ตาม มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมบังเกิดขึ้น เพราะ**วจีสัญเจตนา** (ความจงใจที่เป็นไปทางวาจา) เป็นเหตุ.

ดูก่อนอานนท์! เมื่อ**มโน** (มโนทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) ก็ตาม มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมบังเกิดขึ้น เพราะ**มโนสัญเจตนา** (ความจงใจที่เป็นไปทางใจ) เป็นเหตุ.

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั่นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิด**กายสังขาร** (อำนาจที่ให้เกิดการเป็นไปทางกาย) ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น โดยตนเองบ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั่นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิด**กายสังขาร** ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดยอาศัยการกระตุ้นจากผู้อื่นบ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั่นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิด**กายสังขาร** ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดยรู้สึกตัวอยู่บ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั่นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิด**กายสังขาร** ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดยไม่รู้สึกตัวอยู่บ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั่นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิด**วจีสังขาร** (อำนาจที่ให้เกิดการเป็นไปทางวาจา) ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดยตนเองบ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั่นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิด**วจีสังขาร** ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดยอาศัยการกระตุ้นจากผู้อื่นบ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั่นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิด**วจีสังขาร** ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดยรู้สึกตัวอยู่บ้าง;

อวิชชาแยกแต่ละการปรุงแต่งสุขทุกข์โดยอาการ สิบสอง

ความดับแห่งอวิชชาทำให้ไม่มีปัจจัยแห่งสุขทุกข์ สี่

ปัจจัยแห่งสุขทุกข์สี่ไม่มีเพราะความดับแห่งธรรม หนึ่ง

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั่นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิด**วจีสังขาร** ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดย ไม่รู้สึกตัวอยู่บ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั่นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิด**มโนสังขาร** (อำนาจที่ให้เกิดการเป็นไปทางใจ) ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดยตนเองบ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั่นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิด**มโนสังขาร** ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดย อาศัยการกระตุ้นจากผู้อื่นบ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั่นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิด**มโนสังขาร** ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดย รู้สึกตัวอยู่บ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั่นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิด**มโนสังขาร** ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดย ไม่รู้สึกตัวอยู่บ้าง;

ดูก่อนอานนท์! **อวิชชา เป็นตัวการ ที่แทรกแซงแล้วในธรรมทั้งหลาย** เหล่านั้น.

ดูก่อนอานนท์! เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งอวิชชานั้นนั่นเทียว, **กาย** (กายทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) นั้น **ย่อมไม่มีเพื่อความเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์** อันเป็นภายในเกิดขึ้น.

สัญเจตนาตั้งอยู่ในฐานะแห่งธรรม สี่:
ธรรมเป็นจุดตั้งต้นอันแท้จริงของปฏิจจฯ หนึ่ง

ดูก่อนอานนท์ ! เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งอวิชชานั้นนั่นเทียว, **วาจา** (วจีทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) นั้น ย่อมไม่มีเพื่อความเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น.

ดูก่อนอานนท์ ! เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งอวิชชานั้นนั่นเทียว, **มโน** (มโนทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) นั้น ย่อมไม่มีเพื่อความเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น.

ดูก่อนอานนท์ ! เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งอวิชชานั้นนั่นเทียว, **สัญเจตนา** ในฐานะที่เป็น**เขต** (ที่เกิดที่งอกแห่งสุขและทุกข์ในภายใน) ก็ดี, ในฐานะที่เป็น**วัตถุ** (ที่ตั้งที่อาศัยแห่งสุขและทุกข์ในภายใน) ก็ดี, ในฐานะที่เป็น**อายตนะ** (บ่อบ่อเกิด...) —

ดูก่อนอานนท์ ! เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งอวิชชานั้นนั่นเทียว, **สัญเจตนา** ในฐานะที่เป็น**เขต** (ที่เกิดที่งอกแห่งสุขและทุกข์ในภายใน) ก็ดี, ในฐานะที่เป็น**วัตถุ** (ที่ตั้งที่อาศัยแห่งสุขและทุกข์ในภายใน) ก็ดี, ในฐานะที่เป็น**อายตนะ** (บ่อเกิดโดยตรงแห่งสุขและทุกข์ในภายใน) ก็ดี, ในฐานะที่เป็น**อธิกรณะ** (เครื่องมือกระทำให้เกิดสุขและทุกข์ในภายใน) ก็ดี, ย่อมไม่มีเพื่อความเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, ดังนี้ แล.

อวิชชาสัมผัส คือต้นเหตุอันแท้จริงของปฏิจจสมุปบาท[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เมื่อลำคัญเห็น, ย่อมลำคัญเห็นซึ่ง**อัตตา**, (คน) มีอย่างต่าง ๆ : สมณพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมด ย่อม

๑. สูตรที่ ๕ อัตตทีปวรรค ขันธสังยุตต์ ขนฺธ. สํ. ๑๗/๕๗/๙๔. ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือว่าอัตตามี ๒ ประเภท สิบ.
อุปาทานขันธ์ มีวิภาค ห้า

การตามเห็นขันธ์ห้าเป็นอัตตา มีอาการ ยี่สิบ

สำคัญเห็นซึ่ง**อุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ อย่าง**บ้าง, หรือว่า ย่อมสำคัญเห็นซึ่ง**อุปาทานขันธ์ขันธ์ใด ขันธ์หนึ่ง** ในบรรดาปัญจุปาทานขันธ์เหล่านั้นบ้าง (ว่าเป็นอัตตา).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **อุปาทานขันธ์ทั้ง ๕** เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในโลกนี้ ปุถุชนผู้มิได้สดับแล้ว ไม่เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า, ไม่เห็นสัปบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของสัปบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัปบุรุษ : (๑) เขาย่อมสำคัญเห็นซึ่ง**รูป** โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีรูปบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งรูปในตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนในรูปบ้าง; (๒) เขาย่อมสำคัญเห็นซึ่ง**เวทนา** โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีเวทนาบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งเวทนาในตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนในเวทนาบ้าง; (๓) เขาย่อมสำคัญเห็นซึ่ง**สัญญา** โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีสัญญาบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งสัญญาในตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนในสัญญาบ้าง; (๔) เขาย่อมสำคัญเห็นซึ่ง**สังขารทั้งหลาย** โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีสังขารบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งสังขารทั้งหลายในตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนในสังขารทั้งหลายบ้าง; (๕) เขาย่อมสำคัญเห็นซึ่ง**วิญญาณ** โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีวิญญาณบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งวิญญาณในตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนในวิญญาณบ้าง.

เป็นอันว่า **การสำคัญเห็น**ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนี้ ย่อมมีด้วย, **การถึงทับจับฉวย** (อธิคตํ) ของภิกษุนั้นว่า *"เรามีอยู่"*, ดังนี้ ก็มีด้วย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **เมื่อภิกษุนั้น ถึงทับจับฉวย**ว่า *"เรามีอยู่ (อสฺมีติ)"* ดังนี้แล้ว ลำดับนั้น **การก้าวลงแห่งอินทรีย์**ทั้งหลาย ๕ ประการ ย่อมมีขึ้น; ได้แก่ อินทรีย์คือตา อินทรีย์คือหู อินทรีย์คือจมูก อินทรีย์คือลิ้น อินทรีย์คือกาย.

การเห็น รูป เป็นอัตตา มีอาการ สี่
" เวทนา " "
" สัญญา " "
" สังขาร " "
" วิญญาณ " "
รวมเป็นยี่สิบ

อินทรีย์ มีวิภาค ห้า
อุปาทานขันธ์มีวิภาค [โดยอาการ] ยี่สิบ
เหตุของการก้าวลงแห่งอินทรีย์ห้า หนึ่ง

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **มโน** มีอยู่, **ธรรมทั้งหลาย** มีอยู่, **อวิชชาธาตุ** มีอยู่.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อปุถุชนผู้ไม่ได้สดับแล้ว เป็น**ผู้อันเวทนาอันเกิดจากอวิชชาสัมผัสถูกต้องแล้ว, ความถึงทับจับฉวย** ว่า "*เรามีอยู่* (อสฺมีติ)" ดังนี้บ้าง ย่อมมีแก่เขา; ว่า "*นี้เป็นเรา* (อยมหมสฺมีติ)" ดังนี้บ้าง ย่อมมีแก่เขา; ว่า "*เราจักมี* (*ภวิสฺสํอิติ*)" ดังนี้บ้าง ย่อมมีแก่เขา; ว่า "*เราจักไม่มี* (น *ภวิสฺสํอิติ*)" ดังนี้บ้าง ย่อมมีแก่เขา; ว่า "*เราจักเป็นสัตว์มีรูป* (รูปี *ภวิสฺสํอิติ*)" ดังนี้บ้าง ย่อมมีแก่เขา; ว่า "*เราจักเป็นสัตว์ไม่มีรูป* (อรูปี *ภวิสฺสํอิติ*)" ดังนี้บ้าง ย่อมมีแก่เขา; ว่า "*เราจักเป็นสัตว์มีสัญญา* (สญฺญี *ภวิสฺสํอิติ*)" ดังนี้บ้าง ย่อมมีแก่เขา; ว่า "*เราจักเป็นสัตว์ไม่มีสัญญา* (อสญฺญี *ภวิสฺสํอิติ*)" ดังนี้บ้าง ย่อมมีแก่เขา; ว่า "*เราจักเป็นสัตว์มีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่* (เนวสญฺญีนาสญฺญี *ภวิสฺสํอิติ*)" ดังนี้บ้าง ย่อมมีแก่เขา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อินทรีย์ ทั้งหลาย ๕ ประการ ย่อมตั้งอยู่ ในการถึงทับจับฉวยเหล่านั้นนั่นเทียว. แต่ว่า ใน**กรณีที่อวิชชา เป็นสิ่งที่อริยสาวกผู้ได้สดับย่อมละเสียได้**, วิชชาย่อมเกิดขึ้น. เพราะการเกิดขึ้นแห่งวิชชา โดยการสำรอกไม่เหลือแห่งอวิชชา ของอริยสาวกนั้น ความถึงทับจับฉวยว่า "*เรามีอยู่*" ดังนี้ก็ดี ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น; ว่า "*นี้เป็นเรา*" ดังนี้ก็ดี ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น; ว่า "*เราจักมี*" ดังนี้ก็ดี ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น; ว่า "*เราจักไม่มี*" ดังนี้ก็ดี ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น; ว่า "*เราจักเป็นสัตว์มีรูป*" ดังนี้ก็ดี ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น; ว่า "*เราจักเป็นสัตว์ไม่มีรูป*" ดังนี้ก็ดี ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น; ว่า "*เราจักเป็นสัตว์มีสัญญา*" ดังนี้ก็ดี ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น; ว่า "*เราจักเป็นสัตว์ไม่มีสัญญา*" ดังนี้ก็ดี ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น; ว่า "*เราจักเป็นสัตว์มีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่*" ดังนี้ก็ดี ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น, ดังนี้ แล.

อารมณ์เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ มีขึ้นเพื่อจิต มีอาการ สาม

ปฏิจจฯ ตั้งต้นด้วย เจตน-ปกัปปน-อนุสย-แห่งจิต มีปัจจยาการ สิบ.

นามรูปก้าวลง เมื่อมีการต่อซึ่งแห่งธรรม หนึ่ง.

อารมณ์เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ มีขึ้นเพื่อจิต มีอาการ แม้ หนึ่ง

นามรูปก้าวลง เมื่ออนุสัยก่อขึ้น[๑]

ปฏิจจฯ ตั้งต้นด้วย อนุสยะแห่งจิต ก็มีปัจจยาการ สิบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ถ้าบุคคลย่อม **คิด** (เจเตติ) ถึงสิ่งใดอยู่, ย่อม **ดำริ** (ปกปฺเปติ) ถึงสิ่งใดอยู่, และย่อม **มีจิตบั่กลงไป** (อนุเสติ) ในสิ่งใดอยู่; สิ่งนั้น ย่อมเป็น**อารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ**. เมื่ออารมณ์ มีอยู่, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมมี; เมื่อวิญญาณนั้น ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญงอกงามแล้ว, การก้าวลงแห่งนามรูป ย่อมมี. เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ถ้าบุคคลย่อม**ไม่คิด**ถึงสิ่งใด, ย่อม**ไม่ดำริ**ถึงสิ่งใด, **แต่เขายังมีใจฝังลงไป** (คือมีอนุสัย) ในสิ่งใดอยู่; สิ่งนั้น **ก็ยังเป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ**. เมื่ออารมณ์ มีอยู่, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมมี; เมื่อวิญญาณนั้น ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญงอกงามแล้ว, การก้าวลงแห่งนามรูป ย่อมมี. เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-

๑. สูตรที่ ๙ กฬารขัตติยวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๗๔/๑๔๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ปัจจยาการ (สมุทยวาร-ฝ่ายเกิด) สิบ

อารมณ์เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณมีไม่ได้ เมื่อจิตไม่มีอาหาร สาม ปัจจยาการ (นิโรธวาร-พิเศษ) สิบ.

โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ถ้าว่า บุคคลย่อม**ไม่คิด**ถึงสิ่งใดด้วย, ย่อม**ไม่ดำริ**ถึงสิ่งใดด้วย, และทั้งย่อม**ไม่มีใจฝังลงไป** (คือไม่มีอนุสัย) ในสิ่งใดด้วย, ในกาลใด; ในกาลนั้น สิ่งนั้น ย่อม**ไม่เป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ**ได้เลย. เมื่ออารมณ์ไม่มี, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมไม่มี; เมื่อวิญญาณนั้น ไม่ตั้งขึ้นเฉพาะไม่เจริญงอกงามแล้ว, การก้าวลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มี. เพราะความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสฬายตนะ; เพราะมีความดับแห่งสฬายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ; เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา; เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

ตัณหาเกิดขึ้น เมื่อมีการก่อขึ้นแห่งธรรม หนึ่ง.

ปฏิจจฯ ตั้งต้นด้วยเจตนา-ปกัปปนา-อนุสย-แห่งจิต มีปัจจยาการ ห้า

ตัณหาเกิดขึ้น เมื่ออนุสัยก่อขึ้น[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าบุคคลย่อมคิด (เจเตติ) ถึงสิ่งใดอยู่, ย่อมดำริ (ปกปเปติ) ถึงสิ่งใดอยู่, และย่อมมีใจฝังลงไป (อนุเสติ) ในสิ่งใดอยู่; สิ่งนั้น ย่อม

๑. สูตรที่ ๑๐ กฬารขัตติยวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๙๐/๑๔๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

นติ(ตัณหา) มีเมื่อมีการตั้งขึ้นของความแห่งธรรม หนึ่ง
ปฏิจจฯ(แห่งอาคติคติ) มีปัจจยาการ ห้า

เป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ. เมื่ออารมณ์ มีอยู่, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมมี; เมื่อวิญญาณนั้น ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญงอกงามแล้ว, **เครื่องนำไปสู่ภพใหม่ (นติ = ตัณหา) ย่อมมี**; เมื่อเครื่องนำไปสู่ภพใหม่ มี, การมาการไป (อาคติคติ) ย่อมมี; เมื่อการมาการไป มี, การเคลื่อนและการบังเกิด (จุติ + อุปปาตะ) ย่อมมี; เมื่อการเคลื่อนและการบังเกิด มี, ชาติชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วนต่อไป : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ปฏิจจฯแม้ตั้งต้นด้วยอนุสยะ(การปักใจ) เพียงอย่างเดียว ก็มีปัจจยาการ หก.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าบุคคลย่อมไม่คิดถึงสิ่งใด, ย่อมไม่ดำริถึงสิ่งใด, แต่เขายังมีใจปักลงไปในสิ่งใดอยู่ ; สิ่งนั้น ย่อมเป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ. เมื่ออารมณ์ มีอยู่, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมมี ; เมื่อวิญญาณนั้น ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญงอกงามแล้ว, **เครื่องนำไปสู่ภพใหม่ (นติ = ตัณหา) ย่อมมี;** เมื่อเครื่องนำไปสู่ภพใหม่ มี, การมาการไป (อาคติคติ) ย่อมมี; เมื่อการมาการไป มี, การเคลื่อนและการบังเกิด (จุติ + อุปปาตะ) ย่อมมี ; เมื่อการเคลื่อนและการบังเกิด มี, ชาติชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วนต่อไป : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ถ้าว่า บุคคลย่อมไม่คิดถึงสิ่งใดด้วย, ย่อมไม่ดำริถึงสิ่งใดด้วย, และทั้งย่อมไม่มีใจฝังลงไป (คือไม่มีอนุสัย) ในสิ่งใดด้วย, ในกาลใด; ในกาลนั้น สิ่งนั้น ย่อมไม่เป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณได้เลย. เมื่ออารมณ์ ไม่มี, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมไม่มี; เมื่อวิญญาณนั้น ไม่ตั้งขึ้นเฉพาะ ไม่เจริญงอกงามแล้ว, **เครื่องนำไปสู่ภพใหม่ (นติ = ตัณหา) ย่อมไม่มี;** เมื่อเครื่องนำไปสู่ภพใหม่ ไม่มี, การมาการไป (อาคติคติ) ย่อมไม่มี ; เมื่อการมาการไป ไม่มี,

ภพใหม่เกิดขึ้นเพื่อมีการต่อขึ้นแห่งธรรม หนึ่ง
ปฏิจจฯ (แห่งภพใหม่) มีปัจจยาการ สาม

การเคลื่อนและการบังเกิด (จุติ + อุปปาตะ) ย่อมไม่มี; เมื่อการเคลื่อนและการบังเกิดไม่มี, ชาติชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลายต่อไป จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

ปฏิจจฯ ตั้งต้นด้วย เจตนา-ปกัปปนา-อนุสัย-แห่งจิต มีปัจจยาการ สาม

ภพใหม่เกิดขึ้น เมื่ออนุสัยก่อขึ้น[1]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าบุคคลย่อม**คิด** (เจเตติ) ถึงสิ่งใดอยู่, ย่อม**ดำริ** (ปกปฺเปติ) ถึงสิ่งใดอยู่, และย่อม**มีจิตฝังลงไป** (อนุเสติ) ในสิ่งใดอยู่;[2] สิ่งนั้น ย่อมเป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ. เมื่ออารมณ์ มีอยู่, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมมี; เมื่อวิญญาณนั้น ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญงอกงามแล้ว, **ความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป ย่อมมี**; เมื่อความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป มี, ชาติชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วนต่อไป : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ปฏิจจฯ แม้ตั้งต้นด้วยอนุสยะอย่างเดียว ก็มีปัจจยาการ สาม

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าบุคคลย่อมไม่คิด (โน เจเตติ) ถึงสิ่งใด, ย่อมไม่ดำริ (โน ปกปฺเปติ) ถึงสิ่งใด, แต่เขายัง**มีใจฝังลงไป** (อนุเสติ) ในสิ่งใดอยู่; สิ่งนั้น

๑. สูตรที่ ๙ กฬารขัตติยวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.สํ. ๑๖/๗๔/๑๔๕, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายที่เชตวัน.
๒. คำว่า "มีจิตฝังลงไปในสิ่งใด" ถอดศัพท์ออกมาจากคำว่า อนุเสติ ซึ่งแปลว่านอนตาม กล่าวคือ อาการแห่งอนุสัยตามหลักบาลี ฉฉักกสูตร อุปริ. ม. ๑๔/๕๑๗/๘๒๒, ซึ่งมีอยู่ว่าเมื่อเสวยสุขเวทนา แล้วเพลิดเพลินสันติก็ก่อราคานุสัย; เมื่อเสวยทุกขเวทนา แล้วเศร้าโศกเสียใจร่ำไร ก็ก่อปฏิฆานุสัย; เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา แล้วหลงไม่รู้ตามเป็นจริง ก็ก่ออวิชชานุสัย. ข้อนี้หมายความว่า เมื่อจิตกระทำอาการ "อนุเสติ" ในสิ่งใด ย่อมหมายถึงการก่ออนุสัยในสิ่งนั้น ตามชื่อแห่งอนุสัยนั้น ๆ จึงสามารถก่อภพใหม่ได้; ไม่เหมือนกับคำว่า เจเตติ หรือ ปกปฺเปติ : ตามลำพังความคิดและความดำริล้วน ๆ ย่อมไม่อาจจะก่อภพใหม่ เว้นไว้แต่จะเป็นไปรุนแรงถึงขนาดจิตฝังตัวลงไปในอารมณ์ใด จึงจะมีวิญญาณที่สามารถก่อภพใหม่ได้. — *คำอธิบายของผู้รวบรวม.*

คำ 'อนุเสติ' ในเวทนาสาม, ก่อให้เกิดอนุสัย สาม

วิญญาณหยั่งลง (สังคมมี) เพราะเห็นอัสสาทะ แห่งธรรม หนึ่ง
ปฏิจจฯ (ที่ตั้งต้น ด้วยอัสสาทะ) มีปัจจยทาน ริบ

ย่อมเป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ. เมื่ออารมณ์ มีอยู่, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมมี; เมื่อวิญญาณนั้น ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญงอกงามแล้ว, **ความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป ย่อมมี;** เมื่อความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป มี, ชาติชรามรณะโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นครบถ้วนต่อไป : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็ถ้าว่า บุคคลย่อมไม่คิดถึงสิ่งใดด้วย, ย่อมไม่ดำริถึงสิ่งใดด้วย, และทั้งย่อม**ไม่มีใจฝั่งลงไป** (โน อนุเสติ) ในสิ่งใดด้วย, ในกาลใด; ในกาลนั้น สิ่งนั้น ย่อมไม่เป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณได้เลย. เมื่ออารมณ์ไม่มี, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมไม่มี; เมื่อวิญญาณนั้น ไม่ตั้งขึ้นเฉพาะ ไม่เจริญงอกงามแล้ว, **ความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี;** เมื่อความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป ไม่มี, ชาติชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลายต่อไป จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

การหยั่งลงแห่งวิญญาณเกิดมีขึ้น เมื่อเห็นสัญโญชนิยธรรมโดยความเป็นอัสสาทะ[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติ**เห็นโดยความเป็นอัสสาทะ** (น่ารักน่ายินดี) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์[๒]อยู่, **การหยั่งลงแห่งวิญญาณ ย่อมมี.** เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป; เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี

๑. สูตรที่ ๙ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๐๙/๒๒๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

๒. ดูธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์ (สัญโญชนิยธรรม) ในหมวดที่ ๓ แห่งหัวข้อว่า *"นามรูปหยั่งลงเพราะเห็นสัญโญชนิยธรรมโดยความเป็นอัสสาทะ".*

วิญญาณไม่หยั่งลง(สู่ภพใหม่) เพราะเห็นอาทีนวะแห่งธรรม หนึ่ง

เวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนต้นไม้ใหญ่ มีรากดิ่งลงไปเบื้องล่างด้วย มีรากแผ่ไปรอบ ๆ ด้วย รากทั้งหลายเหล่านั้น ล้วนแต่ดูดดึงโอชะขึ้นไปเบื้องบน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อเป็นอย่างนี้ ต้นไม้ใหญ่ซึ่งมีอาหารอย่างนั้น มีเครื่องหล่อเลี้ยงอย่างนั้น พึงตั้งอยู่ได้ตลอดกาลยาวนาน, ข้อนี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติเห็นโดยความเป็นอัสสาทะ (น่ารักน่ายินดี) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, การหยั่งลงแห่งวิญญาณย่อมมี. เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป; เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

การหยั่งลงแห่งวิญญาณไม่มี
เพราะเห็นสัญโญชนิยธรรมโดยความเป็นอาทีนวะ[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติ**เห็นโดยความเป็นอาทีนวะ** (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, **การหยั่งลงแห่ง**

๑. สูตรที่ ๙ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๑๐/๒๒๒, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

วิญญาณ ย่อมไม่มี. เพราะความดับแห่งวิญญาณ จึงมีความดับแห่งนามรูป; เพราะมีความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสฬายตนะ; เพราะมีความดับแห่งสฬายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ; เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา; เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เปรียบเหมือนต้นไม้ใหญ่ มีอยู่. ลำดับนั้น บุรุษพึงถือเอาจอบและตะกร้ามาแล้ว บุรุษนั้นพึงตัดต้นไม้นั้นที่โคน ครั้นตัดที่โคนแล้ว พึงขุดเซาะ; ครั้นขุดเซาะแล้ว พึงรื้อขึ้นซึ่งรากทั้งหลาย แม้ที่สุดเพียงเท่าก้านแฝก. บุรุษนั้น ตัดต้นไม้นั้นเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ ครั้นตัดเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่แล้ว พึงผ่า; ครั้นผ่าแล้ว พึงกระทำให้เป็นซีก ๆ; ครั้นกระทำให้เป็นซีก ๆ แล้ว พึงผึ่งให้แห้งในลมและแดด; ครั้นผึ่งให้แห้งในลมและแดดแล้ว ย่อมเผาด้วยไฟ; ครั้นเผาด้วยไฟแล้ว พึงกระทำให้เป็นขี้เถ้า; ครั้นกระทำให้เป็นขี้เถ้าแล้ว ย่อมโปรยไปตามลมอันพัดจัด หรือว่าพึงให้ลอยไปในกระแสน้ำอันเชี่ยว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ด้วยการกระทำอย่างนี้แล ต้นไม้ใหญ่นั้น ก็จะพึงเป็นต้นไม้มีรากอันขาดแล้ว เหมือนต้นตาลที่ถูกทำลายแล้วที่ขั้วแห่งยอด ถึงแล้วซึ่งความไม่มีไม่เป็น มีความไม่งอกอีกต่อไปเป็นธรรมดา, ข้อนี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติเห็นโดยความเป็นอาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, การหยั่งลงแห่งวิญญาณ ย่อมไม่มี. เพราะความดับแห่งวิญญาณ จึงมีความดับแห่งนามรูป; เพราะมีความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสฬายตนะ; เพราะมีความดับแห่งสฬายตนะ จึงมีความดับ

การเกิดแห่งโลก คือการเกิดแห่งกระแสธรรม หนึ่ง
โลกเกิดขึ้นในใจคน เพราะกระแสแห่งธรรม หนึ่ง

แห่งผัสสะ; เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา; เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

การเกิดแห่งโลก มีทาง มา โดยอายตนะ หก

การเกิดแห่งโลก คือการเกิดแห่งกระแสปฏิจจสมุปบาท ที่เกิดขึ้นในใจคน ทุคลราวไป[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็การเกิดขึ้น (สมุทโย) แห่งโลก เป็นอย่างไรเล่า? (การเกิดขึ้นแห่งโลก เป็นอย่างนี้คือ :–)

เพราะอาศัยซึ่ง**จักษุ**ด้วย, ซึ่ง**รูป**ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**จักษุวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จักษุ + รูป + จักษุวิญญาณ) นั่นคือ**ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมี**อุปาทาน**; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมี**ภพ**; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมี**ชาติ**; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, **ชรามรณะ** โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : **นี้ คือการเกิดขึ้นแห่งโลก.**

๑. สูตรที่ ๔ โยคักเขมิวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬา. สํ. ๑๘/๑๐๘/๑๕๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

ปฏิจ.(แห่งการเกิดขึ้นของโลก) มีปัจจยาการ ๗
ปวัตตการ เจ็ด

เพราะอาศัยซึ่ง**โสตะ**ด้วย, ซึ่ง**เสียง**ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**โสตวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (โสตะ + เสียง + โสตวิญญาณ) นั่นคือ**ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**; ...ฯลฯ... เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, **ชรามรณะ** โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : **นี้ คือการเกิดขึ้นแห่งโลก.**

เพราะอาศัยซึ่ง**ฆานะ**ด้วย, ซึ่ง**กลิ่น**ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**ฆานวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ฆานะ + กลิ่น + ฆานวิญญาณ) นั่นคือ**ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**; ...ฯลฯ... เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, **ชรามรณะ** โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : **นี้ คือการเกิดขึ้นแห่งโลก.**

เพราะอาศัยซึ่ง**ชิวหา**ด้วย, ซึ่ง**รส**ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**ชิวหาวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ชิวหา + รส + ชิวหาวิญญาณ) นั่นคือ**ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**; ...ฯลฯ... เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, **ชรามรณะ** โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : **นี้ คือการเกิดขึ้นแห่งโลก.**

เพราะอาศัยซึ่ง**กาย**ด้วย, ซึ่ง**โผฏฐัพพะ**ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**กายวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โผฏฐัพพะ + กายวิญญาณ) นั่นคือ**ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**; ...ฯลฯ... เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, **ชรามรณะ** โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : **นี้ คือการเกิดขึ้นแห่งโลก.**

การดับแห่งโลก คือการดับแห่งธรรม หนึ่ง

เพราะอาศัยซึ่ง**ใจ**ด้วย, ซึ่ง**ธัมมารมณ์**ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**มโนวิญญาณ** ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (มโน + ธัมมารมณ์ + มโนวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ** ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา** ; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา** ; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมี**อุปาทาน** ; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมี**ภพ** ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมี**ชาติ** ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, **ชรามรณะ** โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : **นี้ คือการเกิดขึ้นแห่งโลก.**

การดับแห่งโลกโดยทางอายตนะ หก

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เหล่านี้แล คือการเกิดขึ้นแห่งโลก.

โลกดับในใจคน เพราะดับกระแสแห่งธรรม หนึ่ง

การดับแห่งโลก คือการดับแห่งกระแสปฏิจจสมุปบาท ที่ดับลงในใจคน ทุกคราวไป[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็การดับลง (อตฺถงฺคโม) แห่งโลก เป็นอย่างไรเล่า ? (การดับลงแห่งโลก เป็นอย่างนี้คือ :–)

เพราะอาศัยซึ่ง**จักษุ**ด้วย, ซึ่ง**รูป**ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**จักขุวิญญาณ** ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จักษุ + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ**ผัสสะ** ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา** ; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**. เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ,** จึงมีความดับ

๑. สูตรที่ ๔ โลกกัขมิวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬา. สํ. ๑๘/๑๐๐/๑๖๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

อุปาทานดับ เพราะความจางคลายไปไม่เหลือ แห่งธรรม หนึ่ง

แห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. **นี้ คือการดับลงแห่งโลก.**

เพราะอาศัยซึ่ง**โสตะ**ด้วย, ซึ่ง**เสียง**ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**โสตวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (โสตะ + เสียง + โสตวิญญาณ) นั่นคือ**ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมี เวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**. เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ**, จึงมีความดับอุปาทาน; ...ฯลฯ... **นี้ คือการดับลงแห่งโลก.**

เพราะอาศัยซึ่ง**ฆานะ**ด้วย, ซึ่ง**กลิ่น**ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**ฆานวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ฆานะ + กลิ่น + ฆานวิญญาณ) นั่นคือ**ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**. เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ**, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; ...ฯลฯ... **นี้ คือการดับลงแห่งโลก.**

เพราะอาศัยซึ่ง**ชิวหา**ด้วย, ซึ่ง**รส**ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**ชิวหาวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ชิวหา + รส + ชิวหาวิญญาณ) นั่นคือ**ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**. เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ**, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; ...ฯลฯ... **นี้ คือการดับลงแห่งโลก.**

เพราะอาศัยซึ่ง**กาย**ด้วย, ซึ่ง**โผฏฐัพพะ**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**กายวิญญาณ**, การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โผฏฐัพพะ + กายวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ;** เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา;** เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา** เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ,** จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; ...ฯลฯ... **นี้ คือการดับลงแห่งโลก.**

เพราะอาศัยซึ่ง**มโน**ด้วย, ซึ่ง**ธัมมารมณ์**ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**มโนวิญญาณ**, การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (มโน + ธัมมารมณ์ + มโนวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ;** เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา.** เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา.** เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ,** จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. **นี้ คือการดับลงแห่งโลก.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้แล คือการดับลงแห่งโลก.

หมวดที่สี่ จบ

This page is either intentionally left blank

or

missing from the original scan.

หมวด ๕

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาท ซึ่งแสดงการเกิดดับ
แห่งกิเลสและความทุกข์

This page is either intentionally left blank

or

missing from the original scan.

กฎอิทัปปัจจยตา : หัวใจปฏิจจสมุปบาท.

อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ

เมื่อสิ่งนี้ มี สิ่งนี้ ย่อมมี

อิมสฺสุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชติ

เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

อิมสฺมึ อสติ อิทํ น โหติ

เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้ ย่อมไม่มี

อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌติ

เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป.

(ม.ม. ๑๓/๓๕๕/๓๗๑, นิทาน. สํ. ๑๖/๘๔/๑๕๕,)

ลำดับเรื่องเฉพาะหมวด

สำหรับปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์ หมวดที่ ๕

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาทซึ่งแสดงการเกิดดับ
แห่งกิเลสและความทุกข์

(มี ๑๕ เรื่อง)

มีเรื่อง : *ทรงแสดงอัตตวาทุปาทานในลักษณะแห่งปฏิจจสมุปบาท — — เวทนาในปฏิจจสมุปบาทให้เกิดอนุสัยสาม — — ปฏิจจสมุปบาทแห่งการเกิดสังขาร ๔ ประเภท — — การดับตัณหาเสียได้ก่อนแต่จะเกิดอุปาทาน — — การสิ้นกรรมตามแบบของปฏิจจสมุปบาท — — อายตนะยังไม่ทำหน้าที่ปัญจุปาทานขันธ์ก็ยังไม่เกิด — — ปัญจุปาทานขันธ์เพิ่งจะมีเมื่อเกิดเวทนาในปฏิจจสมุปบาท — — การเกิดแห่งโลกคือการเกิดแห่งปฏิจจสมุปบาท — — ทุกข์เกิดเพราะเห็นอุปาทานิยธรรมโดยความเป็นอัสสาทะ — — ทุกข์เกิด เพราะเห็นสัญโญชนิยธรรมโดยความเป็นอัสสาทะ — — แดนเกิดดับแห่งทุกข์ - โรค - ชรามรณะ — — การดับแห่งโลกคือการดับแห่งปฏิจจสมุปบาท — — ปฏิจจสมุปบาทที่ตรัสอย่างเข้าใจง่ายที่สุด — — ทุกข์ดับเพราะเห็นอุปาทานิยธรรมโดยความเป็นอาทีนวะ — — ทุกข์ดับเพราะเห็นสัญโญชนิยธรรมโดยความเป็นอาทีนวะ.*

ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์

หมวดที่ ๕

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาทซึ่งแสดงการเกิดดับ
แห่งกิเลสและความทุกข์

ทรงแสดงอัตตวาทุปาทานในลักษณะแห่งปฏิจจสมุปบาท
(ในธรรมวินัยนี้ มีการบัญญัติอุปาทานสี่ โดยสมบูรณ์)[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อุปาทานทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. สี่อย่างเหล่าไหนเล่า ? สี่อย่างคือ **กามุปาทาน** **ทิฏฐุปาทาน** **สีลัพพัตตุปาทาน** **อัตตวาทุปาทาน.**

๑. จูฬสีหนาทสูตร มู.ม. ๑๒/๑๓๒, ๑๓๔/๑๕๖, ๑๕๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน มีการเปรียบเทียบความสมบูรณ์ และไม่สมบูรณ์ ระหว่างธรรมวินัยนี้กับลัทธิภายนอก ทั้งในการบัญญัติธรรมและการประพฤติธรรม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สมณพราหมณ์บางพวก ปฏิญาณตัวว่า เป็นผู้กล่าวความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวง ปฏิญญาอยู่ ; แต่สมณพราหมณ์เหล่านั้น หาได้บัญญัติความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวงโดยชอบไม่ กล่าวคือ **บัญญัติอยู่แต่ความรอบรู้ซึ่งกามุปาทาน** หาบัญญัติความรอบรู้ซึ่งทิฏฐุปาทาน ซึ่งสีลัพพัตุปาทาน ซึ่งอัตตวาทุปาทานไม่. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า ? ข้อนั้นเพราะสมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่รู้ซึ่งฐานะ (อุปาทาน) ทั้งสามเหล่านี้ ตามที่เป็นจริง ....

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สมณพราหมณ์บางพวก ปฏิญาณตัวว่า เป็นผู้กล่าวความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวง ปฏิญญาอยู่ ; แต่สมณพราหมณ์เหล่านั้น หาได้บัญญัติความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวงโดยชอบไม่ กล่าวคือ **บัญญัติอยู่แต่ความรอบรู้ซึ่งกามุปาทาน ซึ่งทิฏฐุปาทาน** ...ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สมณพราหมณ์บางพวก ปฏิญาณตัวว่า เป็นผู้กล่าวความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวง ปฏิญญาอยู่ ; แต่สมณพราหมณ์เหล่านั้น หาได้บัญญัติความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวงโดยชอบไม่ กล่าวคือ **บัญญัติอยู่แต่ความรอบรู้ซึ่งกามุปาทาน ซึ่งทิฏฐุปาทาน ซึ่งสีลัพพัตุปาทาน** ... ฯลฯ ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ในธรรมวินัย (อันมีการบัญญัติอุปาทานไม่ครบถ้วนทั้ง ๔ ประการ) เห็นปานนี้, ความเลื่อมใสในพระศาสดาก็ดี, ความเลื่อมใสในธรรมก็ดี, การกระทำให้บริบูรณ์ในศีลก็ดี, ความเป็นที่รักที่พอใจกันในหมู่สหธัมมิกก็ดี, เหล่านี้ เราตถาคตกล่าวว่า **ไม่เป็นไปโดยชอบ.** ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ข้อนั้น เพราะเหตุว่า ความเลื่อมใสเป็นต้น นั้น เป็นไปใน**ธรรมวินัยอันบุคคลกล่าวไว้ชั่วแล้ว**, **อันบุคคลให้รู้ทั่วถึงอย่างชั่วแล้ว**, **ไม่เป็นธรรมนำ**

ธรรมวินัยที่เป็นไปโดยชอบ มีลักษณะ ๖
อุปาทานที่บัญญัติโดยพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (ต้องมี ๔) สี่

สัตว์ออกจากทุกข์, ไม่เป็นไปเพื่อความสงบรำงับ, มิใช่เป็นธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าประกาศแล้ว.

ความเป็นไปโดยชอบ (ในธรรมวินัย) มีลักษณะ สี่

....

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้กล่าวความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวง ปฏิญญาอยู่; ย่อมบัญญัติความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวงโดยชอบ **คือย่อมบัญญัติความรอบรู้ซึ่งกามุปาทาน ซึ่งทิฏฐุปาทาน ซึ่งสีลัพพัตตุปาทาน ซึ่งอัตตวาทุปาทาน.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในธรรมวินัย (ที่มีการบัญญัติอุปาทานครบทั้ง ๔ ประการ) เห็นปานนี้, ความเลื่อมใสในพระศาสดาก็ดี ความเลื่อมใสในพระธรรมก็ดี การกระทำให้บริบูรณ์ในศีลก็ดี ความเป็นที่รักที่พอใจกันในหมู่สหธัมมิกก็ดี, เหล่านี้ เราตถาคตกล่าวว่า **เป็นไปโดยชอบ.** ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า ความเลื่อมใสเป็นต้นนั้น เป็นสิ่งที่เป็นไปใน**ธรรมวินัย อันเรากล่าวดีแล้ว, อันเราให้รู้ทั่วถึงแล้ว, เป็นธรรมนำสัตว์ออกจากทุกข์, เป็นไปพร้อมเพื่อความสงบรำงับ, เป็นธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าประกาศแล้ว.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ก็อุปาทาน ๔ อย่างเหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด** (นิทาน)? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด (สมุทย)? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด (ชาติก)? มีอะไรเป็นแดนเกิด (ปภว)? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปาทาน ๔ อย่างเหล่านี้ **มีตัณหาเป็นเหตุให้เกิด** มีตัณหาเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีตัณหาเป็นเครื่องกำเนิด มีตัณหาเป็นแดนเกิด.

การเกิดแห่งอุปาทาน มีปัจจยาการ แปด

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ก็ตัณหานี้เล่า นี้อะไรเป็นเหตุให้เกิด?** มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด ? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด ? มีอะไรเป็นแดนเกิด ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ตัณหา **มีเวทนาเป็นเหตุให้เกิด** มีเวทนาเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีเวทนาเป็นเครื่องกำเนิด มีเวทนาเป็นแดนเกิด.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ก็เวทนานี้เล่า นี้อะไรเป็นเหตุให้เกิด?** มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด ? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด ? มีอะไรเป็นแดนเกิด ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เวทนา **มีผัสสะเป็นเหตุให้เกิด** มีผัสสะเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีผัสสะเป็นเครื่องกำเนิด มีผัสสะเป็นแดนเกิด.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ก็ผัสสะนี้เล่า นี้อะไรเป็นเหตุให้เกิด?** มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด ? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด ? มีอะไรเป็นแดนเกิด ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ผัสสะ **มีสฬายตนะเป็นเหตุให้เกิด** มีสฬายตนะเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีสฬายตนะเป็นเครื่องกำเนิด มีสฬายตนะเป็นแดนเกิด.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ก็สฬายตนะนี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด?** มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด ? มีอะไรเป็นแดนเกิด ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สฬายตนะ **มีนามรูปเป็นเหตุให้เกิด** มีนามรูปเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีนามรูปเป็นเครื่องกำเนิด มีนามรูปเป็นแดนเกิด.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ก็นามรูปนี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด?** มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด ? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด ? มีอะไรเป็นแดนเกิด ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นามรูป **มีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิด** มีวิญญาณเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีวิญญาณเป็นเครื่องกำเนิด มีวิญญาณเป็นแดนเกิด.

เหตุแห่งความไม่สะดุ้ง หนึ่ง . ทรงละอุปาทานข้อที่สี่ มีอานิสงส์(ผลดี) สาม

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ก็วิญญาณนี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด ?** มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด ? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด ? มีอะไรเป็นแดนเกิด ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! วิญญาณ **มีสังขารเป็นเหตุให้เกิด** มีสังขารเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีสังขารเป็นเครื่องกำเนิด มีสังขารเป็นแดนเกิด.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ก็สังขารทั้งหลายเหล่านี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด ?** มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด ? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด ? มีอะไรเป็นแดนเกิด ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สังขารทั้งหลาย **มีอวิชชาเป็นเหตุให้เกิด** มีอวิชชาเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีอวิชชาเป็นเครื่องกำเนิด มีอวิชชาเป็นแดนเกิด.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ในกาลใดแล อวิชชาเป็นสิ่งที่ภิกษุละได้แล้ว** วิชชาเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว ; ในกาลนั้น ภิกษุนั้น ย่อมไม่ยึดมั่นซึ่งกามุปาทาน, ย่อมไม่ยึดมั่นซึ่งทิฏฐุปาทาน, ย่อมไม่ยึดมั่นซึ่งสีลัพพัตุปาทาน ; ย่อมไม่ยึดมั่นซึ่งอัตตวาทุปาทาน ; (ทั้งนี้) เพราะการสำรอกเสียได้หมดซึ่งอวิชชา, เพราะการเกิดขึ้นแห่งวิชชา : **เมื่อไม่ยึดมั่น (คือไม่มีอุปาทาน) อยู่, ย่อมไม่สะดุ้ง ; เมื่อไม่สะดุ้ง, ย่อมปรินิพพานเฉพาะตนนั่นเทียว.**[๑] เธอนั้นย่อมรู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราได้อยู่จบแล้ว, กิจที่ต้องทำได้ทำสำเร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีก" ดังนี้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาจงสังเกต จนเห็นลึกลงไปถึงว่า การไม่ปรินิพพานเฉพาะตนนั้น เพราะยังมีกิเลสที่เป็นเหตุให้สะดุ้ง, กล่าวคืออุปาทานข้อที่ ๔ โดยเฉพาะนั่นเอง ; และการละอุปาทานข้อที่ ๔ นี้ ยังมีความสำคัญในส่วนที่จะทำหมู่คณะ

---

๑. คำนี้ บาลีว่า ปจฺจตฺตญฺเญว ปรินิพฺพายติ ; อรรถกถา (ปปัญจสูทนี ภาค ๒ หน้า ๒๕) อธิบายว่า ย่อมปรินิพพาน ด้วยกิเลสปรินิพพาน ด้วยตนเองนั่นเทียว.

อุปาทานสี่ละได้เพราะทรงละไปและเกิดขึ้นแห่งธรรมคู่ สอง
(คือการดับแห่งอุปาทานสี่)
การปรินิพพานเฉพาะตน มีปัจจัยการ สาม
การไม่ปรินิพพานเฉพาะตน เพราะเหตุแห่งธรรม หนึ่ง

ให้เรียบร้อย, มีสรณาคมน์ดังนั้น; และทำในพุทธศาสนาแปลกไปจากศาสนาอื่น ที่บัญญัติอุปาทานไว้เพียง ๓ อย่าง; ดังนั้น หลักปฏิจจสมุปบาทในพุทธศาสนา จึงมีความสำคัญ*เป็นพิเศษ* ในข้อที่ทำให้รู้จักและละเสียได้ ซึ่งอุปาทานโดยสมบูรณ์จริงๆ; และมีความสำคัญที่ต้องสังเกตว่า แม้จะกล่าวเพียงครึ่งท่อน คือตั้งแต่อุปาทานขึ้นไป, ก็สมบูรณ์; หรือเป็นปฏิจจสมุปบาท ที่สมบูรณ์ทั้งสายอยู่นั่นเอง, เพราะจะละอุปาทาน, หรือละอวิชชา, ทุกสิ่งก็ดับหมดเท่ากัน: เพราะการละอุปาทานนั้น ละได้ด้วยการละอวิชชา นั่นเอง.

เวทนาในปฏิจจสมุปบาท ให้เกิดอนุสัยสาม[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! (๑) เพราะอาศัย**ตา**ด้วย **รูป**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**จักขุวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิด**เวทนา** อันเป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขบ้าง.

บุคคลนั้น **เมื่อสุขเวทนาถูกต้องอยู่** ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพร่ำสรรเสริญ เมาหมกอยู่; **อนุสัยคือราคะ** ย่อมตามนอน (เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น (กสฺส ราคานุสโย อนุเสติ);

เมื่อทุกขเวทนาถูกต้องอยู่ เขาย่อมเศร้าโศก ย่อมระทมใจ ย่อมคร่ำครวญ ย่อมตีอกร่ำไห้ ย่อมถึงความหลงใหลอยู่; **อนุสัยคือปฏิฆะ** ย่อมตามนอน (เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น;

๑. ฉฉักกสูตร อุปริ. ม. ๑๔/๕๑๖/๘๒๒, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

อาการที่มีต่ออทุกขมสุขเวทนา ที่ทำอวิชชานุสัยให้นอนตาม หนึ่ง
ลักษณะแห่งการไม่รู้อทุกขมสุขเวทนาตามที่เป็นจริง ห้า

เมื่อเวทนาอันไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขถูกต้องอยู่ เขาย่อมไม่รู้ตามเป็นจริง ซึ่งเหตุให้เกิดเวทนานั้นด้วย ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนานั้นด้วย ซึ่งอัสสาทะ (รสอร่อย) ของเวทนานั้นด้วย ซึ่งอาทีนวะ (โทษ) ของเวทนานั้นด้วย ซึ่งนิสสรณะ (อุบายเครื่องออกพ้นไป) ของเวทนานั้นด้วย ; **อนุสัยคืออวิชชา** ย่อมตามนอน (เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น.

การทำที่สุดทุกข์ในทิฏฐธรรมไม่ได้เพราะเหตุ สาม

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลนั้นหนอ ยัง**ละราคานุสัย**อันเกิดจากสุขเวทนาไม่ได้ ; ยัง**บรรเทาปฏิฆานุสัย**อันเกิดจากทุกขเวทนาไม่ได้ ; ยัง**ถอนอวิชชานุสัย**อันเกิดจากอทุกขมสุขเวทนาไม่ได้ ; เมื่อยังละอวิชชาไม่ได้ และยังทำวิชชาให้เกิดขึ้นไม่ได้แล้ว, เขาจักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น ; **ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จักมีได้.**

ความจริงแห่งคำกริยา [เกี่ยวกับการทำลายอนุสัย] สาม

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! (๒) เพราะอาศัย**หู**ด้วย **เสียง**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**โสตวิญญาณ** ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (หู + เสียง + โสตวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ** ; (ข้อความตอนต่อไปนี้ เหมือนข้อความที่มีอยู่ในข้อ (๑) อันว่าด้วยรูป เรื่อยไปทั้ง ๔ ย่อหน้า จนถึงตอนท้ายข้อ ที่ว่า) ...ฯลฯ...ฯลฯ... จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น ; **ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จักมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! (๓) เพราะอาศัย**จมูก**ด้วย **กลิ่น**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**ฆานวิญญาณ** ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ** ; (ข้อความตอนต่อไปนี้ เหมือนข้อความที่มีอยู่ในข้อ (๑) อันว่าด้วยรูป เรื่อยไปทั้ง ๔ ย่อหน้า จนถึงตอนท้ายข้อ ที่ว่า) ...ฯลฯ...ฯลฯ... จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น ; **ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จักมีได้.**

อฐานะหก (แห่งการดับทุกข์ในทิฏฐธรรม) เพราะเหตุ สาม

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! (๔) เพราะอาศัย**ลิ้น**ด้วย **รส**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**ชิวหาวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ลิ้น + รส + ชิวหาวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; (ข้อความตอนต่อไปนี้ เหมือนข้อความที่มีอยู่ในข้อ (๑) อันว่าด้วยรูป เรื่อยไปทั้ง ๔ ย่อหน้า จนถึงตอนท้ายข้อ ที่ว่า) ....ฯลฯ....ฯลฯ.... จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จักมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! (๕) เพราะอาศัย**กาย**ด้วย **โผฏฐัพพะ**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**กายวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โผฏฐัพพะ + กายวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; (ข้อความตอนต่อไปนี้ เหมือนข้อความที่มีอยู่ในข้อ (๑) อันว่าด้วยรูป เรื่อยไปทั้ง ๔ ย่อหน้า จนถึงตอนท้ายข้อ ที่ว่า) ....ฯลฯ....ฯลฯ.... จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จักมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! (๖) เพราะอาศัย**ใจ**ด้วย **ธัมมารมณ์**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **มโนวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ + ธัมมารมณ์ + มโนวิญญาณ) นั่นคือ**ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิด**เวทนา** อันเป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขบ้าง.

บุคคลนั้น **เมื่อสุขเวทนาถูกต้องอยู่** ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพร่ำสรรเสริญ เมาหมกอยู่; **อนุสัยคือราคะ** ย่อมตามนอน (เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น;

เมื่อทุกขเวทนาถูกต้องอยู่ เขาย่อมเศร้าโศก ย่อมระทมใจ ย่อมคร่ำครวญ ย่อมตีอกร่ำไห้ ย่อมถึงความหลงใหลอยู่; **อนุสัยคือปฏิฆะ** ย่อมตามนอน (เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น;

คำที่ใช้(เกี่ยวกับตรัสทำลายอนุสัย)คำเดียวใช้ได้แก่อนุสัย สาม.

เมื่อเวทนาอันไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขถูกต้องอยู่ เขาย่อมไม่รู้ตามเป็นจริง ซึ่งเหตุให้เกิดเวทนานั้นด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนานั้นด้วย, ซึ่งอัสสาทะ (รสอร่อย) ของเวทนานั้นด้วย, ซึ่งอาทีนวะ (โทษ) ของเวทนานั้นด้วย, ซึ่งนิสสรณะ (อุบายเครื่องออกพ้นไป) ของเวทนานั้นด้วย; **อนุสัยคืออวิชชา** ย่อมตามนอน (เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลนั้นหนอ ยัง**ละราคานุสัย**อันเกิดจากสุขเวทนาไม่ได้; ยัง**บรรเทาปฏิฆานุสัย**อันเกิดจากทุกขเวทนาไม่ได้; **ยังถอนอวิชชานุสัย**อันเกิดจากอทุกขมสุขเวทนาไม่ได้; เมื่อยังละอวิชชาไม่ได้ และยังทำวิชชาให้เกิดขึ้นไม่ได้แล้ว, เขาจักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จักมีได้.**

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า เราเคยเข้าใจและสอนกันอยู่ในเวลานี้ว่า อนุสัยนั้นคือตะกอน นอนอยู่ในสันดานตลอดเวลา พอได้อารมณ์ก็ฟุ้งออกมาเป็นกิเลส โลภะ โทสะ โมหะ แล้วกลับไปนอนรออยู่ต่อไปอีก จนกว่าจะได้อารมณ์อันใหม่อีก (ในลักษณะอาการของสัสสตทิฏฐิ) เช่นนี้ ดูไม่ตรงตามพระพุทธภาษิตในสูตรนี้ ซึ่งตรัสว่า เมื่อเสวยเวทนาใด จึงเกิดอนุสัยขึ้นตามนอน (คือเพิ่มความเคยชินในการที่จะเกิดกิเลสชื่อนั้น ๆ แก่บุคคลนั้น); และทรงระบุชัดว่าปุถุชนธรรมดา ถ้าเสวยสุขเวทนา จะเพิ่ม ราคานุสัย (แก่กิเลสประเภทโลภะทุกชนิด); เมื่อเสวยทุกขเวทนา จะเพิ่มปฏิฆานุสัย (แก่กิเลสประเภทโทสะทุกชนิด); เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา จะเพิ่มอวิชชานุสัย (แก่กิเลสประเภทโมหะทุกชนิด); ข้อนี้หมายความว่า จะเพิ่มความเคยชินหรือความง่ายดาย ในการที่จะเกิดกิเลสชื่อนั้น ๆ ยิ่งขึ้นทุกทีนั่นเอง. และพึงสังเกตเป็นพิเศษอีกอย่างหนึ่งด้วย ว่าสำหรับราคานุสัย ทรงใช้คำว่า "ละ", ปฏิฆานุสัย ใช้คำว่า "บรรเทา", อวิชชานุสัย ใช้คำว่า "ถอน" ไม่พูดคลุมเครือ เหมือนที่เราพูดกันเพ้อ ๆ ไป จนถึงกับจัดอนุสัยไว้ในฐานะเป็นสิ่งตายตัว ไม่มีการเกิดดับ เมื่อเสวยหรือหยุดเสวยเวทนา. แต่อย่างไรก็ตาม ในบางกรณีที่มีการกล่าว อย่างรวม ๆ ด้วยภาษาธรรมดา ๆ, ก็ได้ตรัสด้วยคำ "ละ" [ปหาตพฺโพ, ปหีโน] รวมกันทั้ง ๓ อนุสัยก็มี เช่นบาลี สฬา. สํ. ๑๘/๒๕๔/๓๖๓ : ๑๘/๒๖๒/๓๗๗-๙; และ ๑๘/๒๖๕/๓๘๕.

ปฏิจจสมุปบาทแห่งการเกิดสังขาร ๔ ประเภท[๑]

(สังขารชนิดที่ หนึ่ง : ทิฏฐิปรารภขันธ์ห้า)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็เมื่อบุคคลรู้อยู่อย่างไร เห็นอยู่อย่างไร อาสวะทั้งหลายจึงสิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างขั้น ?

[กรณีแห่งรูปขันธ์]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ในกรณีนี้ ปุถุชนผู้มิได้สดับแล้ว ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า, ไม่ได้เห็นสัปบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของสัปบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัปบุรุษ **ย่อมสำคัญเห็นซึ่งรูป โดยความเป็นตน.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! การสำคัญเห็นซึ่งรูปโดยความเป็นตนนั้น, อันใดแล ; การสำคัญเห็นอันนั้น เป็นสังขาร.[๒] ก็สังขารนั้น มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด ? เป็นเครื่องก่อให้เกิด ? เป็นเครื่องกำเนิด ? เป็นแดนเกิด ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากตัณหา ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ปุถุชนผู้มิได้สดับ ผู้อันเวทนาที่เกิดแต่**อวิชชาสัมผัส**ถูกต้องแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ด้วยเหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ตัณหานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้เวทนานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัย

---

๑. สูตรที่ ๙ ขัชชนิยวรรค ขันธสังยุตต์ ขนฺธ. สํ. ๑๗/๑๑๖/๑๗๔, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่ภัททสาลมูล ป่าปาลิเลยยกะ.

๒. คำว่า "สังขาร" ในกรณีนี้ หมายถึงความคิดผิดเห็นผิด ที่ปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้น, เช่นเกิดจากการไม่ได้สดับริยธรรมของพระอเจ้า เป็นต้น ; ที่เรียกว่า "สังขาร" ก็เพราะเหตุเป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งนั้นเอง.

อาสวะสิ้นไปโดยรอบเดียว เมื่อรู้เห็นสังขารสี่โดยอาการ ยี่สิบสาม

เกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้อวิชชานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อบุคคลรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลาย ย่อมสิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างขั้น.

ปุถุชนผู้มิได้สดับแล้ว จะไม่สำคัญเห็นซึ่งรูปโดยความเป็นตนก็จริง แต่ว่าเขา**ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีรูป**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! การสำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีรูปนั้น, อันใดแล ; การสำคัญเห็นอันนั้น เป็นสังขาร. ก็สังขารนั้นมีอะไรเป็นเหตุให้เกิด ? เป็นเครื่องก่อให้เกิด ? เป็นเครื่องกำเนิด ? เป็นแดนเกิด ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากตัณหา ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ปุถุชนผู้มิได้สดับ ผู้อันเวทนาที่เกิดแต่**อวิชชาสัมผัส**ถูกต้องแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ด้วยเหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ตัณหานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้เวทนานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้อวิชชานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อบุคคลรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลาย ย่อมสิ้นไปโดยลำดับไม่มีระหว่างขั้น.

ปุถุชนผู้มิได้สดับแล้ว จะไม่สำคัญเห็นซึ่งรูปโดยความเป็นตน ไม่สำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีรูปก็จริงแล แต่ว่าเขา**ย่อมสำคัญเห็นซึ่งรูปในตน**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! การสำคัญเห็นซึ่งรูปในตนนั้น, อันใดแล ; การสำคัญเห็นอันนั้น เป็นสังขาร. ก็สังขารนั้น มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด ? เป็นเครื่องก่อให้เกิด ? เป็นเครื่องกำเนิด ? เป็นแดนเกิด ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากตัณหา ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ปุถุชนผู้มิได้

สดับ ผู้อันเวทนาที่เกิดแต่**อวิชชาสัมผัส** ถูกต้องแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยเหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ตัณหานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้เวทนานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้อวิชชานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบุคคลรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลาย ย่อมสิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างขั้น.

ปุถุชนผู้มิได้สดับแล้ว จะไม่สำคัญเห็นซึ่งรูปโดยความเป็นตน ไม่สำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีรูป ไม่สำคัญเห็นซึ่งรูปในตน ก็จริงแล แต่ว่าเขา**ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนในรูป.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! การสำคัญเห็นซึ่งตนในรูปนั้น, อันใดแล; การสำคัญเห็นอันนั้น เป็นสังขาร. ก็สังขารนั้น มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? เป็นเครื่องก่อให้เกิด? เป็นเครื่องกำเนิด? เป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากตัณหา ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ปุถุชนผู้มิได้สดับ ผู้อันเวทนาที่เกิดแต่**อวิชชาสัมผัส**ถูกต้องแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยเหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ตัณหานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้เวทนานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้อวิชชานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบุคคลรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลาย ย่อมสิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างขั้น.

ขันธ์(แต่ละขันธ์) มีอาการอันจะพึงเห็นผิด สี่
อัตตานุทิฏฐิมีวิภาค ยี่สิบ.

[กรณีแห่งเวทนา – สัญญา – สังขาร – วิญญาณขันธ์.]

(ครั้นตรัสข้อความในกรณีแห่งรูปขันธ์จบลงดังนี้แล้ว ได้ตรัสข้อความที่สืบเนื่องกันต่อไปว่า แม้ปุถุชนนั้นจะไม่สำคัญเห็นรูปขันธ์โดยอาการทั้ง ๔ ก็ตาม เขาก็จะสำคัญเห็นอาการทั้ง ๔ นั้น ในเวทนาขันธ์...สัญญาขันธ์...สังขารขันธ์...วิญญาณ-ขันธ์...ไล่กันไปตามลำดับ ๆ ๆ โดยทำนองเดียวกันทุกตัวอักษรกับในกรณีแห่งรูปขันธ์.

ในขันธ์แต่ละขันธ์ มีอาการอันจะพึงเห็นผิดถึง ๔ อาการ คือเห็นขันธ์โดยความเป็นตน ๑, เห็นตนว่ามีขันธ์ ๑, เห็นขันธ์ในตน ๑, เห็นตนในขันธ์ ๑. เมื่ออาการทั้งสี่นี้เป็นไปในขันธ์ทั้ง ๕ จึงรวมกันเป็น ๒๐ อาการ. ทั้ง ๒๐ อาการนี้ รวมกันแล้วจัดเป็นสังขารหมวดที่หนึ่ง.

ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่า ปฏิจจสมุปบาททั้งสายรวมอยู่ในประโยคสั้นประโยคเดียวว่า "สังขารเกิดมาจากตัณหาอันเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ถูกต้องด้วยเวทนาอันเกิดจากอวิชชาสัมผัส" ผู้ศึกษาพึงทราบได้เองว่า อวิชชามีอยู่ในขณะแห่งการสัมผัสซึ่งทำให้เกิดสังขาร วิญญาณ นามรูป อายตนะ ครบถ้วนอยู่ในสัมผัสนั้น; ครั้นเวทนาให้เกิดตัณหาแล้ว ก็มีการปรุงแต่งสืบต่อไปจนเกิดทุกข์. คำว่าสังขารในกรณีนี้ หมายถึงปฏิจจสมุปบาททุกอาการก็ได้ เพราะมีความหมายเพียงแต่ว่า เป็นอาการของการปรุงแต่งโดยลักษณะแห่งอิทัปปัจจยตา โดยตลอดสายแห่งปฏิจจสมุปบาท นั่นเอง.

สังขารประเภทที่ ๑ นี้ แจกโดยละเอียด จะเป็นสังขาร ๒๐ ชนิด, คือแจกตามขันธ์ห้า, แต่ละขันธ์ มี ๔ อาการ คือ เห็นขันธ์โดยความเป็นตน ๑, เห็นตนว่ามีขันธ์ ๑, เห็นขันธ์ในตน ๑, เห็นตนในขันธ์ ๑, รวมเป็น ๒๐ ชนิด แห่งสังขาร.

สังขาร (ที่มีความหมายพิเศษ) ชนิดที่ สอง มีอาการแห่งสัสสตทิฏฐิ หนึ่ง

สูตรนี้ มุ่งหมาย จะแสดงความสิ้นอาสวะ, แต่ได้แสดงลักษณะแห่งสังขารชนิดที่เป็นอกุศล อย่างละเอียดแปลกออกไป เป็นความรู้พิเศษกว่าทุกแห่งสำหรับคำว่าสังขาร, จึงนำมาใส่ไว้ในกลุ่มอันว่าด้วยการเกิดกิเลส แทนที่จะใส่ในหมวดปฏิบัติเพื่อดับทุกข์.) – **ผู้รวบรวน.**

(สังขารชนิดที่ สอง : สัสสตทิฏฐิ)

ปุถุชนผู้มิได้สดับแล้ว จะไม่สำคัญเห็นซึ่งรูป, ซึ่งเวทนา, ซึ่งสัญญา, ซึ่งสังขาร, ซึ่งวิญญาณ, โดยความเป็นตน; ไม่สำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีรูป, ว่ามีเวทนา, ว่ามีสัญญา, ว่ามีสังขาร, ว่ามีวิญญาณ; ไม่สำคัญเห็นซึ่งรูป, ซึ่งเวทนา, ซึ่งสัญญา, ซึ่งสังขาร, ซึ่งวิญญาณ, ในตน; ไม่สำคัญเห็นซึ่งตน ในรูป, ในเวทนา, ในสัญญา; ในสังขาร, ในวิญญาณ; ก็จริงแล, แต่ทว่าเขา**ยังเป็นผู้มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า "อัตตา (ตน) ก็อันนั้น โลกก็อันนั้น" เรานั้น ครั้นละไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยง** (นิจฺโจ) **ยั่งยืน** (ธุโว) **เที่ยงแท้** (สสฺสโต) **มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา** (อวิปริณามธมฺโม). ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ทิฏฐิดังกล่าวนี้, อันใดแล; ทิฏฐิอันนั้น ชื่อว่าสัสสตทิฏฐิ. สัสสตทิฏฐินั้น เป็นสังขาร. ก็สังขารนั้น มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากตัณหา ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ปุถุชนผู้มิได้สดับ ผู้อันเวทนาที่เกิดแต่**อวิชชาสัมผัส** ถูกต้องแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยเหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ตัณหานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้เวทนานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้อวิชชานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว.

สังขาร(ที่มีความหมายพิเศษ) ชนิดที่สาม มีอาการแห่งอุจเฉททิฏฐิ หนึ่ง

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบุคคลรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลาย ย่อมสิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างขั้น.

หมายเหตุผู้รวบรวม : สังขารหมวดที่สองนี้ มีลักษณะเป็นปฏิจจสมุปบาท โดยนัยะอันเดียวกันกับสังขารหมวดที่หนึ่ง คือสรุปความลงเป็นว่า "สังขารเกิดมาจากตัณหาอันเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ถูกต้องด้วยเวทนาอันเกิดจากอวิชชาสัมผัส".

(สังขารชนิดที่ สาม : อุจเฉททิฏฐิ)

ปุถุชนผู้มิได้สดับแล้ว จะไม่สำคัญเห็นซึ่งรูป, ซึ่งเวทนา, ซึ่งสัญญา, ซึ่งสังขาร, ซึ่งวิญญาณ, โดยความเป็นตน; ไม่สำคัญเห็นซึ่งตน ว่ามีรูป, ว่ามีเวทนา, ว่ามีสัญญา, ว่ามีสังขาร, ว่ามีวิญญาณ; ไม่สำคัญเห็นซึ่งรูป, ซึ่งเวทนา, ซึ่งสัญญา, ซึ่งสังขาร, ซึ่งวิญญาณ, ในตน; ไม่สำคัญเห็นซึ่งตน ในรูป, ในเวทนา, ในสัญญา, ในสังขาร, ในวิญญาณ; ทั้งเป็นผู้ไม่มีทิฏฐิว่า "อัตตา (ตน) ก็อันนั้น โลกก็อันนั้น เรานั้น ครั้นละไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน เที่ยงแท้ มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา" ดังนี้; ก็จริงแล แต่ทว่า เขา**ยังเป็นผู้มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า "เราไม่พึงมีด้วย; ของเราไม่พึงมี ด้วย; เราจักไม่มีด้วย; ของเราจักไม่มีด้วย**"; ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ทิฏฐิดังกล่าวนี้, อันใดแล; ทิฏฐิอันนั้น ชื่อว่าอุจเฉททิฏฐิ. อุจเฉททิฏฐินั้นเป็นสังขาร. ก็สังขารนั้น มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากตัณหา ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ปุถุชนผู้มิได้สดับ ผู้อันเวทนาที่เกิดแต่**อวิชชาสัมผัส**ถูกต้องแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยเหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ตัณหานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้เวทนานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้อวิชชานั้นก็ไม่เที่ยง

สังขาร(ที่มีความหมายพิเศษ) ชนิดที่สี่ มีอาการแห่งอวิชชาอีกนัยหนึ่ง.

เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อบุคคลรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลาย ย่อมสิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างขั้น.

หมายเหตุผู้รวบรวม : สังขารหมวดที่สามนี้ มีลักษณะเป็นปฏิจจสมุปบาท โดยนัยะอันเดียวกันกับสังขารหมวดที่หนึ่ง คือสรุปความลงเป็นว่า "สังขารเกิดมาจากตัณหาอันเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ถูกต้องด้วยเวทนาอันเกิดจากอวิชชาสัมผัส".

(สังขารชนิดที่ สี่ : สังเลในพระสัทธรรม)

ปุถุชนผู้มีได้สดับแล้ว จะไม่สำคัญเห็นซึ่งรูป, ซึ่งเวทนา, ซึ่งสัญญา, ซึ่งสังขาร, ซึ่งวิญญาณ, โดยความเป็นตน ; ไม่สำคัญเห็นซึ่งตน ว่ามีรูป, ว่ามีเวทนา, ว่ามีสัญญา, ว่ามีสังขาร, ว่ามีวิญญาณ, ไม่สำคัญเห็นซึ่งรูป, ซึ่งเวทนา, ซึ่งสัญญา ซึ่งสังขาร, ซึ่งวิญญาณ, ในตน ; ไม่สำคัญเห็นซึ่งตน ในรูป, ในเวทนา, ในสัญญา, ในสังขาร, ในวิญญาณ ; เป็นผู้ไม่มีทิฏฐิว่า "อัตตาก็อันนั้น โลกก็อันนั้น เรานั้นครั้นละไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน เที่ยงแท้ มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา" ดังนี้ ; ทั้งเป็นผู้ไม่มีทิฏฐิว่า "เราไม่พึงมีด้วย ของเราไม่พึงมีด้วย เราจักไม่มีด้วย ของเราจักไม่มีด้วย" ดังนี้ ; ก็จริงแล แต่ว่าเขา**ยังเป็นผู้มีความสงสัย** (กงฺขี) **มีความสังเล** (วิจิกิจฺฉี) **ไม่ถึงความมั่นใจในพระสัทธรรม** (อนิฏฺฐงฺคโต สทฺธมฺเม). ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ความเป็นผู้มีความสงสัย มีความสังเล ไม่ถึงความมั่นใจ ในพระสัทธรรมนั้น, อันใดแล ; อันนั้น เป็นสังขาร. สังขารนั้น มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากตัณหา ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ปุถุชนผู้มิได้สดับ ผู้อันเวทนาที่เกิดแต่**อวิชชาสัมผัส**ถูกต้องแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ด้วยเหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ตัณหานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัย

ปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้เวทนานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้อวิชชานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบุคคลรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลาย ย่อมสิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างขั้น, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : สังขารหมวดที่สี่นี้ มีลักษณะเป็นปฏิจจสมุปบาทโดยนัยอันเดียวกันกับสังขารหมวดที่หนึ่ง คือสรุปความลงเป็นว่า "สังขารเกิดมาจากตัณหาอันเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ถูกต้องด้วยเวทนาอันเกิดจากอวิชชาสัมผัส".

การดับตัณหาเสียได้ก่อนแต่จะเกิดอุปาทาน[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง ซึ่งความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งทุกข์ แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลาย จงฟังความข้อนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระพุทธดำรัสแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสถ้อยคำเหล่านี้ว่า :—

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า?

(๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยตาด้วย รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิด**จักขุวิญญาณ** : การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ

๑. สูตรที่ ๓ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๘๖–๘๗/๑๖๑, ๑๖๓, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**. เพราะ **ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นแหละ,** จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. **นี้คือ ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งทุกข์.**

(๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยหูด้วย เสียงทั้งหลายด้วย จึงเกิด**โสตวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (หู + เสียง + โสตวิญญาณ) นั่นคือ**ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**. เพราะ **ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นแหละ,** จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. **นี้คือ ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งทุกข์.**

(๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยจมูกด้วย กลิ่นทั้งหลายด้วย จึงเกิด**ฆานวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาณ) นั่นคือ**ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**. เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นแหละ,** จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ

โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. **นี้คือ ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งทุกข์.**

(๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยลิ้นด้วย รสทั้งหลายด้วย จึงเกิด **ชิวหาวิญญาณ** ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ลิ้น + รส + ชิวหาวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ** ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**. เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นแหละ,** จึงมีความดับแห่งอุปาทาน ; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. **นี้คือ ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งทุกข์.**

(๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยกายด้วย โผฏฐัพพะทั้งหลายด้วย จึงเกิด**กายวิญญาณ** ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (กาย + โผฏฐัพพะ + กายวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ** ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**. เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นแหละ,** จึงมีความดับแห่งอุปาทาน ; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. **นี้คือ ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งทุกข์.**

(๕) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยใจด้วย ธัมมารมณ์ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**มโนวิญญาณ** ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ใจ + ธัมมารมณ์ +

การสนทนาของสัตบุรุษต้องประกอบด้วยลักษณะ สาม.
สมารัมภะ มีวิภาค สาม.

มโนวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา.** เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นแหละ,** จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. **นี้คือ ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งทุกข์.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้แล คือความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งทุกข์.

อาสวะเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย สี่

การสนกรรม ตามแบบของปฏิจจสมุปบาท[๑]

ดูก่อนวัปปะ! ถ้าท่านจะพึงยินยอมข้อที่ควรยินยอม และคัดค้านข้อที่ควรคัดค้าน ต่อเรา. อนึ่ง ท่านไม่รู้ความแห่งภาษิตของเราข้อใด ท่านพึงซักถามเราในข้อนั้น ให้ยิ่งขึ้นไปว่า ข้อนี้เป็นอย่างไร เนื้อความแห่งภาษิตข้อนี้ เป็นอย่างไรเล่าท่านผู้เจริญ! ดังนี้แล้วไซร้ การสนทนาระหว่างเราทั้งสอง ก็จะพึงมีได้.

ครั้นวัปปศากยะ ได้ตกลงยินยอมในข้อนั้นแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสข้อความดังต่อไปนี้:—

ดูก่อนวัปปะ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร? คือ **อาสวะทั้งหลายเหล่าใดเกิดขึ้นเพราะกายสมารัมภะเป็นปัจจัย แล้วทำความลับแล้งเร่าร้อน;**

๑. สูตรที่ ๕ มหาวรรค จตุกฺก. อํ. ๒๑/๒๖๗/๑๙๕, ตรัสแก่วัปปศากยะ ที่นิโครธาราม.

อาสวะไม่มี เพราะความไม่มีแห่งปัจจัย สี่
ความไม่มีอาสวะมีผล(พิเศษเกี่ยวกับกรรม) สอง
ปฏิปทา(ธรรม)เป็นเครื่องสิ้นกรรม มีลักษณะ หก.

การกระทำความสิ้นกรรม มีลักษณะ สอง.

เมื่อบุคคลเว้นขาดแล้วจากกายสมารัมภะ, อาสวะทั้งหลาย อันทำความคับแค้นเร่าร้อนเหล่านั้น ย่อมไม่มี : บุคคลนั้น ย่อมไม่กระทำซึ่งกรรมใหม่ด้วย และย่อมกระทำกรรมเก่าที่ถูกต้องแล้ว ๆ ให้สิ้นไปด้วย. ปฏิปทาเป็นเครื่องสิ้นกรรมอย่างนี้ เป็นธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงเห็นเอง ไม่รู้จักเก่า ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกกันมาดู พึงน้อมเข้ามาในตน เป็นธรรมที่ผู้รู้ทั้งหลายพึงรู้ได้เฉพาะตน. ดูก่อนวัปปะ ! อาสวะทั้งหลาย อันเป็นไปเพื่อทุกขเวทนา จะพึงไหลไปตามบุรุษ ในกาลต่อไปเบื้องหน้า เนื่องมาแต่ฐานะใดเป็นเหตุ ท่านย่อมรู้ซึ่งฐานะนั้นหรือไม่ ? *("ข้อนั้นหามิได้พระเจ้าข้า !")*

ดูก่อนวัปปะ ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร ? คือ **อาสวะทั้งหลายเหล่าใด เกิดขึ้นเพราะวจีสมารัมภะเป็นปัจจัย แล้วทำความคับแค้นเร่าร้อน ; เมื่อบุคคลเว้นขาดแล้วจากวจีสมารัมภะ, อาสวะทั้งหลาย อันทำความคับแค้นเร่าร้อนเหล่านั้น ย่อมไม่มี : บุคคลนั้น ย่อมไม่กระทำซึ่งกรรมใหม่ด้วย และย่อมกระทำกรรมเก่าที่ถูกต้องแล้ว ๆ ให้สิ้นไปด้วย.** ปฏิปทาเป็นเครื่องสิ้นกรรมอย่างนี้ เป็นธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงเห็นเอง ไม่รู้จักเก่า ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกกันมาดู พึงน้อมเข้ามาในตน เป็นธรรมอันผู้รู้ทั้งหลายพึงรู้ได้เฉพาะตน. ดูก่อนวัปปะ ! อาสวะทั้งหลาย อันเป็นไปเพื่อทุกขเวทนา จะพึงไหลไปตามบุรุษ ในกาลต่อไปเบื้องหน้า เนื่องมาแต่ฐานะใดเป็นเหตุ ท่านย่อมรู้ซึ่งฐานะนั้นหรือไม่ ? *("ข้อนั้น หามิได้พระเจ้าข้า !")*

ดูก่อนวัปปะ ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร ? คือ **อาสวะทั้งหลายเหล่าใดเกิดขึ้นเพราะมโนสมารัมภะเป็นปัจจัย แล้วทำความคับแค้นเร่าร้อน ; เมื่อบุคคลเว้นขาดแล้วจากมโนสมารัมภะ, อาสวะทั้งหลาย อันทำความคับแค้นเร่าร้อนเหล่านั้น ย่อมไม่มี : บุคคลนั้น ย่อมไม่กระทำซึ่งกรรมใหม่ด้วย และย่อม**

กระทำกรรมเก่าที่ถูกต้องแล้ว ๆ ให้สิ้นไปด้วย. ปฏิปทาเป็นเครื่องสิ้นกรรมอย่างนี้ เป็นธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงเห็นเอง ไม่รู้จักเก่า ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกกันมาดู พึงน้อมเข้ามาในตน เป็นธรรมที่ผู้รู้ทั้งหลายพึงรู้ได้เฉพาะตน. ดูก่อนวัปปะ! อาสวะทั้งหลาย อันเป็นไปเพื่อทุกขเวทนา จะพึงไหลไปตามบุรุษในกาลต่อไปเบื้องหน้า เนื่องมาแต่ฐานะใดเป็นเหตุ ท่านย่อมรู้ซึ่งฐานะนั้นหรือไม่? *("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!")*

ดูก่อนวัปปะ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร? คือ **อาสวะทั้งหลายเหล่าใด เกิดขึ้นเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย แล้วทำความคับแค้นเร่าร้อน; เพราะการเกิดขึ้นแห่งวิชชา เพราะความสำรอกออกเสียได้หมดซึ่งอวิชชา, อาสวะทั้งหลายอันทำความคับแค้นเร่าร้อนเหล่านั้น ย่อมไม่มี : บุคคลนั้น ย่อมไม่กระทำซึ่งกรรมใหม่ด้วย และย่อมกระทำกรรมเก่าที่ถูกต้องแล้ว ๆ ให้สิ้นไปด้วย.** ปฏิปทาเป็นเครื่องสิ้นกรรมอย่างนี้ เป็นธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงเห็นเอง ไม่รู้จักเก่า ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกกันมาดู พึงน้อมเข้ามาในตน เป็นธรรมที่ผู้รู้ทั้งหลายพึงรู้ได้เฉพาะตน. ดูก่อนวัปปะ! อาสวะทั้งหลาย อันเป็นไปเพื่อทุกขเวทนา จะพึงไหลไปตามบุรุษในกาลต่อไปเบื้องหน้า เนื่องมาแต่ฐานะใดเป็นเหตุ ท่านย่อมรู้ซึ่งฐานะนั้นหรือไม่? *("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!")*

สตตวิหารธรรม มีวิภาค หก

ดูก่อนวัปปะ! เมื่อภิกษุมีจิตหลุดพ้นโดยชอบอย่างนี้แล้ว **สตตวิหารธรรม**[๑] **ทั้งหลาย ๖ ประการ ก็เป็นอันว่าภิกษุนั้นถึงทับแล้ว :** ภิกษุนั้นเห็นรูปด้วยจักษุแล้ว

๑. สตตวิหารธรรม ในที่นี้ หมายความว่า มีสติสัมปชัญญะติดต่อกันไป ในการสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่เกิดยินดียินร้ายขึ้นมาได้ อย่างติดต่อกัน ไม่มีเวลาเผลอ. เมื่อมีสติควบคุมสิ่งทั้ง ๖ นี้ไว้ได้ อย่างติดต่อกันเช่นนี้ การเป็นอยู่อย่างนี้ ก็เรียกได้ว่า "สตตวิหารธรรม ๖ ประการ".

ตรงกับสตตวิหารธรรม มีลักษณะ สี่

ผลทั้งหกสสตวิหารธรรม มีผล(พิเศษ) สาม
เวทนา(ทั้งปวง)ซึ่งเป็นไปถึงที่สุด มีระดับ สอง
เวทนา เย็นสนิทในอัตตภาพนี้จนกระทั่งสิ้นชีวิต หนึ่ง

ไม่เป็นผู้ดีใจ ไม่เป็นผู้เสียใจ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่: ฟังเสียงด้วยโสตะแล้ว....; รู้สึกกลิ่นด้วยฆานะแล้ว....; ลิ้มรสด้วยชิวหาแล้ว....; ถูกต้องสัมผัสผิวหนังด้วยผิวกายแล้ว....; รู้สึกธัมมารมณ์ด้วยมโนแล้ว **ไม่เป็นผู้ดีใจ ไม่เป็นผู้เสียใจ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่.** ภิกษุนั้น เมื่อเสวยซึ่ง**เวทนามีกายเป็นที่สุดรอบอยู่** ย่อมรู้ชัดว่า เราเสวยซึ่งเวทนามีกายเป็นที่สุดรอบอยู่; เมื่อเสวยซึ่ง**เวทนามีชีวิตเป็นที่สุดรอบ**อยู่ ย่อมรู้ชัดว่า เราเสวยซึ่งเวทนามีชีวิตเป็นที่สุดรอบอยู่; เธอย่อมรู้ชัดว่า "**เวทนาทั้งหลายทั้งปวง อันเราไม่เพลิดเพลินแล้ว จักเป็นของเย็นในอัตตภาพนี้นั่นเทียว จนกระทั่งถึงที่สุดรอบแห่งชีวิต เพราะการแตกทำลายแห่งกาย**" ดังนี้.

ดูก่อนวัปปะ! เปรียบเหมือนเงาย่อมปรากฏเพราะอาศัยเสาสดมภ์ (ถูณะ). ลำดับนั้น บุรุษถือเอามาซึ่งจอบและตะกร้า เขาตัดซึ่งเสานั้นที่โคน ครั้นตัดที่โคนแล้ว พึงขุด ครั้นขุดแล้ว พึงรื้อซึ่งรากทั้งหลาย ไม่ให้เหลือแม้ที่สุดสักแต่ว่าเท่าต้นแฝก. บุรุษนั้น พึงตัดซึ่งเสานั้นให้เป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ ครั้นตัดซึ่งเสานั้นให้เป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่แล้ว พึงผ่า; ครั้นผ่าแล้ว พึงจักให้เป็นซีกเล็ก ๆ; ครั้นจักให้เป็นซีกเล็ก ๆ แล้ว พึงผึ่งให้แห้งในลมและแดด; ครั้นผึ่งให้แห้งในลมและแดดแล้ว พึงเผาด้วยไฟ; ครั้นเผาด้วยไฟแล้ว พึงทำให้เป็นผงเถ้าถ่าน; ครั้นทำให้เป็นผงเถ้าถ่านแล้ว พึงโปรยไปในกระแสลมอันพัดจัด หรือว่าพึงให้ลอยไปในกระแสอันเชี่ยวแห่งแม่น้ำ. ดูก่อนวัปปะ! เงาอันใด ที่อาศัยเสาสดมภ์ เงาอันนั้นย่อมถึงซึ่งความมีมูลเหตุอันขาดแล้ว ถูกกระทำเหมือนตาลมีขั้วยอดอันด้วน กระทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่บังเกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา, นี้ฉันใด;

ดูก่อนวัปปะ! ข้อนี้ก็ฉันนั้น กล่าวคือ เมื่อภิกษุมีจิตหลุดพ้นโดยชอบอย่างนี้แล้ว สตตวิหารธรรมทั้งหลาย ๖ ประการ ก็เป็นอันว่าภิกษุนั้นถึงทับแล้ว : ภิกษุนั้น ๒๓

การคบหาผู้อ่อนด้วยปัญญา มีโทษ สอง
การประกาศธรรมของพระพุทธเจ้ามีผลเปรียบด้วยอุปมา สี่
ตรัสสิ้นกรรมแท้จริง มีในกระแสปฏิจจฯฝ่ายนิโรธวาร หนึ่ง

เห็นรูปด้วยจักษุแล้วไม่เป็นผู้ดีใจ ไม่เป็นผู้เสียใจ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่; ฟังเสียงด้วยโสตะแล้ว....; รู้สึกกลิ่นด้วยฆานะแล้ว....; ลิ้มรสด้วยชิวหาแล้ว....; ถูกต้องสัมผัสผิวหนังด้วยผิวกายแล้ว....; รู้สึกธัมมารมณ์ด้วยมโนแล้ว ไม่เป็นผู้ดีใจ ไม่เป็นผู้เสียใจ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่. ภิกษุนั้น เมื่อเสวยซึ่งเวทนามีกายเป็นที่สุดรอบอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า เราเสวยซึ่งเวทนา มีกายเป็นที่สุดรอบอยู่; เมื่อเสวยซึ่งเวทนามีชีวิตเป็นที่สุดรอบอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า เราเสวยซึ่งเวทนา มีชีวิตเป็นที่สุดรอบอยู่; เธอย่อมรู้ชัดว่า "เวทนาทั้งหลายทั้งปวง อันเราไม่เพลิดเพลินแล้ว จักเป็นของเย็นในอัตตภาพนี้นั่นเทียว จนกระทั่งถึงที่สุดรอบแห่งชีวิต เพราะการแตกทำลายแห่งกาย" ดังนี้.

ครั้นเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว วัปปศากยะผู้เป็นสาวกแห่งนิครนถ์ ได้กราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เปรียบเหมือนบุรุษผู้ต้องการกำไร พึงเลี้ยงลูกม้าไว้ขาย เขาไม่ได้กำไรด้วย เป็นผู้มีส่วนแห่งความลำบากเดือดร้อนอย่างยิ่งด้วย, นี้ฉันใด; ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้อนี้ก็ฉันนั้น คือ ข้าพระองค์ผู้ต้องการด้วยประโยชน์ ได้เข้าไปคบหาซึ่งนิครนถ์ทั้งหลายผู้อ่อนด้วยปัญญา. ข้าพระองค์นั้น ไม่ได้กำไรด้วย เป็นผู้มีส่วนแห่งความลำบากเดือดร้อนอย่างยิ่งด้วย. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป ข้าพระองค์ขอโปรยเสียซึ่งความเลื่อมใสในนิครนถ์ทั้งหลายผู้อ่อนด้วยปัญญา ในกระแสลมอันพัดจัด หรือว่าลอยเสียซึ่งความเลื่อมใสนั้น ในกระแสอันเชี่ยวแห่งแม่น้ำ. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! วิเศษนัก พระเจ้าข้า. วิเศษนัก พระเจ้าข้า. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เปรียบเหมือนบุคคลหงายของที่คว่ำอยู่ หรือว่าเปิดของที่ปิดอยู่ หรือว่าบอกหนทางให้แก่บุคคลผู้หลงทาง หรือว่าจุดประทีปอันโพลงขึ้น ด้วยน้ำมัน ไว้ในที่มืด ด้วยความหวังว่า ผู้มีจักษุทั้งหลาย จักได้เห็นรูปทั้งหลาย ฉันใด; ธรรมอันพระผู้มีพระภาคประกาศแล้ว โดยปริยายเป็นเอนก ก็ฉันนั้น. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ขอถึงซึ่งพระผู้มีพระภาคด้วย ซึ่งพระธรรมด้วย ซึ่งพระสงฆ์ด้วย ว่าเป็นสรณะ. ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า จงทรงถือว่า ข้าพระองค์เป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะแล้ว จำเดิมแต่วันนี้เป็นต้นไป จนตลอดชีวิต, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า การสิ้นกรรมที่แท้จริงนั้น เป็นการสิ้นไปในกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาท คือเมื่อไม่มีกาย – วจี – มโนสมารัมภะ หรืออวิชชาอันเป็นเหตุให้เกิดอาสวะ อันเป็นอาการที่เห็นได้ รู้สึกได้ ด้วยตนเอง ในทิฏฐธรรมนี้ โดยเฉพาะในขณะที่ความคับแค้นเร่าร้อนระงับลง เมื่อนอกเสียได้ซึ่งกายสมารัมภะเป็นต้น แม้เพียงในปฏิจจสมุปบาท สายหนึ่งๆ เรียกว่าเป็นการสิ้นกรรมไปคราวหนึ่ง

อวกาศส่วนที่ถูกกั้นออกมา เป็น รูป(กาย) โดยสิ่ง สี่
วิญญาณยังไม่ปรากฏ เพราะความไม่สมบูรณ์แห่งธรรม สาม

ได้. เมื่อปฏิจจสมุปบาท ไม่อาจจะเกิดขึ้นได้อีก ก็เป็นการสิ้นกรรมที่ถาวร; ไม่ควรจะหมายถึงเรื่องอะไร ๆ หลังจากตายแล้วเพียงอย่างเดียว, แต่หมายความว่า เมื่อจิตไม่มีการปรุงแต่งเป็นอุปาทาน หรือเป็นภพขึ้นมาได้แล้ว กรรมใหม่ก็เป็นอันไม่กระทำ กรรมเก่าก็เป็นอันสิ้นสุดไป เพราะไม่มีสิ่งที่เรียกว่า ภพ หรือ ชาติ ในปัจจุบันนี้ ที่จะเป็นแดนให้กรรมทำหน้าที่ให้ผล จึงถือว่าสิ้นกรรม ในกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาท นั่นเอง.

สมันนาหารจิต เกิด เพราะการอาศัยกัน แห่งอายตนะ ส๖๖

อายตนะยังไม่ทำหน้าที่
ปัญจุปาทานขันธ์ ก็ยังไม่เกิด[๑]

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนอวกาศถูกแวดล้อมปิดกั้นไว้แล้ว (ส่วนหนึ่ง) โดยอาศัยไม้ด้วย เถาวัลย์ด้วย ดินเหนียวด้วย หญ้าด้วย ย่อมถึงซึ่งการนับว่า **"เรือน"** *ดังนี้ ฉันใด; ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! อวกาศถูกแวดล้อมปิดกั้นไว้แล้ว (ส่วนหนึ่ง) โดยอาศัยกระดูกด้วย เอ็นด้วย เนื้อด้วย หนังด้วย ย่อมถึงซึ่งการนับว่า* **"รูป (กาย)"** *ดังนี้; ฉันนั้น.*

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! แม้หากว่า, **จักขุ** *(ตา) อันเป็นอายตนะภายใน เป็นของไม่แตกทำลาย, และรูปทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก ก็ยังไม่มาสู่คลอง (แห่งจักษุ), ทั้งสมันนาหารจิต[๒]* อันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ก็ไม่มี,*

๑. มหาหัตถิปโทปมสูตร มู.ม. ๑๒/๓๕๘/๓๔๖, พระสารีบุตรกล่าวแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน. ข้อความนี้มิใช่พุทธภาษิต เพราะเป็นคำพระสารีบุตร; แต่สามารถอธิบายพระพุทธภาษิตได้ดี, จึงยกมาใส่ประกอบในฐานะเป็นอภิธรรมแท้.

๒. สมันนาหารจิต คือจิตที่ละภวังค์ขึ้นมากำหนดอารมณ์ที่มากระทบทางทวารนั้น ๆ มีอวิชชา, หรือความปราศจากสติ, หรือปราศจากวิชชาในวิมุตติ, ประกอบอยู่.

* ว่ามีรายละเอียดใน อวก.วัมมาสวสูตร

วิญญาณปรากฏ เพราะ ความสมบูรณ์แห่งธรรม สาม
ปัญจุปาทานขันธ์ยังไม่เกิด เพราะยังไม่มีการทำหน้าที่สมบูรณ์แห่งธรรม (สมันนาหารจิต) หนึ่ง
ปัญจุปาทานขันธ์เกิด เพราะมีการทำหน้าที่สมบูรณ์แห่งธรรม (สมันนาหารจิต) หนึ่ง

แล้วไซร้ ; ความปรากฏแห่งส่วนของวิญญาณ อันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น **ก็ยังจะไม่มีก่อน.**

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! แม้หากว่า, จักษุอันเป็นอายตนะภายในเป็นของไม่แตกทำลาย, และรูปทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก ก็มาสู่คลอง (แห่งจักษุ) ; แต่ว่าสมันนาหารจิต อันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ยังไม่มีแล้วไซร้ ; ความปรากฏแห่งส่วนของวิญญาณอันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น **ก็ยังจะไม่มีอยู่นั่นเอง.**

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ก็แต่ว่า ในกาลใดแล **จักษุอันเป็นอายตนะภายในนั้น***เทียว เป็นของไม่แตกทำลาย, และ***รูปทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก** *ก็มาสู่คลอง (แห่งจักษุ),* **ทั้งสมันนาหารจิตอันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น** *ก็มีด้วย, แล้วไซร้ ; เมื่อเป็นดังนี้* **ความปรากฏแห่งส่วนของวิญญาณ อันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ย่อมมี** *ในกาลนั้น.*

*รูปใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, รูปนั้น ย่อมถึงซึ่งการสงเคราะห์ใน***รูปุปาทานขันธ์** ; *เวทนาใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, เวทนานั้น ย่อมถึงซึ่งการสงเคราะห์ใน* **เวทนุปาทานขันธ์** ; *สัญญาใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, สัญญานั้น ย่อมถึงซึ่งการสงเคราะห์ใน* **สัญญุปาทานขันธ์** ; *สังขารทั้งหลายเหล่าใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, สังขารทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมถึงซึ่งการสงเคราะห์ใน* **สังขารุปาทานขันธ์** ; *วิญญาณใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, วิญญาณนั้น ย่อมถึงซึ่งการสงเคราะห์ใน* **วิญญาณุปาทานขันธ์.**

ภิกษุย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ได้ยินว่า การลงเคราะห์ การประชุมพร้อม การรวมหมู่กัน แห่ง **อุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ เหล่านี้** *ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้.*

ก็แล คำนี้ เป็นคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแล้วว่า "**ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท, ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ; ผู้ใดเห็นธรรม, ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจจสมุปบาท**" *ดังนี้. ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า ปฏิจจสมุปปันนธรรม กล่าวคือปัญจุปาทานขันธ์ทั้งหลาย.*

ธรรมใด เป็นความเพลิน เป็นความอาลัย เป็นความติดตาม เป็นความสยบมัวเมาในอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย ๕ ประการเหล่านี้ ; ธรรมนั้น ชื่อว่า **ทุกขสมุทัย** *(เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์),*

ธรรมใด เป็นความนำออกซึ่งฉันทราคะ เป็นความละขาดซึ่งฉันทราคะในอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย ๕ ประการเหล่านี้ ; ธรรมนั้น ชื่อว่า **ทุกขนิโรธ** *(ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์) ดังนี้.*

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ด้วยการปฏิบัติมีประมาณเพียงเท่านี้แล คำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่าเป็นสิ่งที่ภิกษุประพฤติกระทำให้มากแล้ว.

....

(จบข้อความอันเกี่ยวกับอายตนะที่หนึ่ง คือตากับรูปดังนี้แล้ว ต่อไปนี้ เป็นข้อความที่เกี่ยวกับอายตนะที่สองเป็นลำดับไป จนถึงอายตนะที่หก ซึ่งในที่นี้จะละไว้ด้วย... ฯลฯ... สำหรับอายตนะที่สองถึงอายตนะที่ห้า, แล้วจะใส่ข้อความเต็มสำหรับอายตนะที่หก อีกครั้งหนึ่ง. ขอให้สังเกตจนเข้าใจได้ตามนี้).

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! แม้หากว่า, **โสต** *(หู) อันเป็นอายตนะภายใน เป็นของไม่แตกทำลาย, และเสียงทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก ก็ยังไม่มาสู่คลอง (แห่งโสต), ...ฯลฯ...ฯลฯ...ฯลฯ... ภิกษุประพฤติกระทำให้มากแล้ว.*

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! แม้หากว่า, **ฆาน** *(จมูก) อันเป็นอายตนะภายใน เป็นของไม่แตกทำลาย, และกลิ่นทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก ก็ยังไม่มาสู่คลอง (แห่งฆาน), ...ฯลฯ...ฯลฯ...ฯลฯ... ภิกษุประพฤติกระทำให้มากแล้ว.*

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! แม้หากว่า, **ชิวหา** *(ลิ้น) อันเป็นอายตนะภายใน เป็นของไม่แตกทำลาย, และรสทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก ก็ยังไม่มาสู่คลอง (แห่งชิวหา), ...ฯลฯ...ฯลฯ...ฯลฯ... ภิกษุประพฤติกระทำให้มากแล้ว.*

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! แม้หากว่า, **กาย** *อันเป็นอายตนะภายในเป็นของไม่แตกทำลาย, และโผฏฐัพพะทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก ก็ยังไม่มาสู่คลอง (แห่งกาย), ...ฯลฯ...ฯลฯ...ฯลฯ... ภิกษุประพฤติกระทำให้มากแล้ว.*

....

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! แม้หากว่า, **มโน** *(ใจ) อันเป็นอายตนะภายใน เป็นของไม่แตกทำลาย, และธัมมารมณ์ทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก*

ก็ยังไม่มาสู่คลอง (แห่งมโน), ทั้งสมันนาหารจิตอันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ก็ไม่มี, แล้วไซร้; ความปรากฏแห่งส่วนของวิญญาณอันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น **ก็ยังจะไม่มีก่อน.**

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! แม้ถ้าว่า, มโนอันเป็นอายตนะภายในเป็นของไม่แตกทำลาย, และธัมมารมณ์ทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก ก็มาสู่คลอง (แห่งมโน); แต่ว่าสมันนาหารจิตอันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ยังไม่มี แล้วไซร้; ความปรากฏแห่งส่วนของวิญญาณอันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น **ก็ยังจะไม่มีอยู่นั่นเอง.**

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ก็แต่ว่า ในกาลใดแล **มโนอันเป็นอายตนะภายใน***นั่นเทียว เป็นของไม่แตกทำลาย, และ***ธัมมารมณ์ทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก** *ก็มาสู่คลอง (แห่งมโน), ทั้ง***สมันนาหารจิตอันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น** *ก็มีด้วย, แล้วไซร้; เมื่อเป็นดังนี้* **ความปรากฏแห่งส่วนของวิญญาณอันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ย่อมมี** *ในกาลนั้น.*

*รูปใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, รูปนั้น ย่อมถึงซึ่งการสงเคราะห์ใน***รูปูปาทานขันธ์**: *เวทนาใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, เวทนานั้น ย่อมถึงซึ่งการสงเคราะห์ใน***เวทนูปาทานขันธ์**; *สัญญาใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, สัญญานั้น ย่อมถึงซึ่งการสงเคราะห์ใน***สัญญูปาทานขันธ์**; *สังขารทั้งหลายเหล่าใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, สังขารทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมถึงซึ่งการสงเคราะห์ใน* **สังขารูปาทานขันธ์**: *วิญญาณใด*

(ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, วิญญาณนั้น ย่อมถึงซึ่งการสงเคราะห์ใน **วิญญาณูปาทานขันธ์.**

*ภิกษุย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ได้ยินว่าการสงเคราะห์ การประชุมพร้อม การรวมหมู่กัน แห่ง***อุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ เหล่านี้** *ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้.*

ก็แล คำนี้ เป็นคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแล้วว่า **"ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท, ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม; ผู้ใดเห็นธรรม, ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจจสมุปบาท"** *ดังนี้. ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า ปฏิจจสมุปปันนธรรม; กล่าวคือปัญจุปาทานขันธ์ทั้งหลาย.*

ธรรมใด เป็นความเพลิน เป็นความอาลัย เป็นความติดตาม เป็นความสยบมัวเมาในอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย ๕ ประการ เหล่านี้; ธรรมนั้น ชื่อว่า **ทุกขสมุทัย** *(เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์);*

ธรรมใด เป็นความนำออกซึ่งฉันทราคะ เป็นความละขาดซึ่งฉันทะราคะ ในอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย ๕ ประการ เหล่านี้; ธรรมนั้น ชื่อว่า **ทุกขนิโรธ** *(ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์) ดังนี้.*

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ด้วยการปฏิบัติมีประมาณเพียงเท่านี้แล คำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่าเป็นสิ่งที่ภิกษุประพฤติกระทำได้มากแล้ว, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า คำกล่าวของพระสารีบุตรเหล่านี้ แสดงให้เห็นว่า วิญญาณ, หรือปัญจุปาทานขันธ์ เกิดขึ้นได้อย่างไร และเมื่อไร; และที่สำคัญที่สุดก็คือว่า การเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ หรือปัญจุปาทานขันธ์ ใน

การเห็นธรรมที่เป็นการเห็นตถาคตคือเห็นปฏิจจฯ หนึ่ง
ปฏิจจฯตั้งต้นเมื่อมีการทำหน้าที่ทางอายตนะแห่งธรรม หนึ่ง
ความเจริญถึงที่สุดแห่งตัณหา ทำมาซึ่งอาการแห่งความทุกข์โดยคู่ สาม

ลักษณะเช่นที่กล่าวในสูตรนี้ นั่นแหละคือการเกิดขึ้นของปฏิจจสมุปบาทโดยตรง, กล่าวให้เจาะจงกว่านั้นอีก ก็คือ เมื่อสมันหาหารจิตเกิดขึ้น ทางอายตนะใดอายตนะหนึ่งนั่นเอง. การเห็นการเกิดดับอย่างนี้ คือเห็นปฏิจจสมุปบาท หรือทุกขสมุทัย และทุกขนิโรธ, โดยพฤตินัย ก็คือเห็นอริยสัจสี่ โดยแท้จริง ด้วยปัญญาจักษุ หรือญาณภูตสัมมัปปัญญา, จึงมีค่าเท่ากับเห็นธรรม หรือเห็นตถาคต.

ใจความสำคัญของเรื่องอยู่ที่ว่า ปฏิจจสมุปบาททั้งสิ้น เมื่อสมันหาหารจิตทำหน้าที่ทางอายตนะ; ขอให้กำหนดไว้ เป็นหลักสำคัญ เกี่ยวกับเรื่องปฏิจจสมุปบาทสืบไป.

ฐานที่ตั้งแห่งความกำหนัด มีวิภาค ห้า
ความไม่รู้ตามเป็นจริงในสิ่งใดย่อมกำหนัดในสิ่งนั้น ห้า

ปัญจุปาทานขันธ์เพิ่งจะมี
เมื่อเกิดเวทนาในปฏิจจสมุปบาท[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**จักษุ** ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**รูป**ทั้งหลาย ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**จักษุวิญญาณ** ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**จักษุสัมผัส** ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**เวทนา** อันเกิดขึ้นเพราะจักษุสัมผัสเป็นปัจจัย อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ตาม ตามที่เป็นจริง แล้ว; เขาย่อม**กำหนัด**ในจักษุ, กำหนัดในรูปทั้งหลาย, กำหนัดในจักษุวิญญาณ, กำหนัดในจักษุสัมผัส, และกำหนัดในเวทนาอันเกิดขึ้นเพราะจักษุสัมผัสเป็นปัจจัย อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ตาม. **เมื่อบุคคลนั้นกำหนัดแล้ว ติดพันแล้ว ลุ่มหลงแล้ว จ้องมองต่ออัสสาทะอยู่, ปัญจุปาทานขันธ์ทั้งหลาย ย่อมถึงซึ่งความก่อเกิดต่อไป**; และตัณหาของเขาอันเป็นเครื่องนำไปสู่ภพใหม่ อันประกอบอยู่ด้วยความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิน เป็นเครื่องทำให้เพลินอย่างยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ นั้นย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา; ความ**กระวนกระวาย**

๑. สฬายตนวิภังคสูตร อุปริ.ม. ๑๔/๕๒๑/๘๒๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ความก่อเกิดแห่งปัญจุปาทานขันธ์มีลำดับแห่งอาการ ซึ่ง
ตัณหาทำหน้าที่ถึงสุดเมื่อมีการก่อเกิดแห่งธรรม หนึ่ง (อุปาทานขันธ์)
ความกระวนกระวายมีวิภาค สอง
(ทรถะ)

ความแผดเผา(สนฺตาป) มีวิภาค ๒๑๖
ความเร่าร้อน (ปริฬาห) มีวิภาค ๒๑๖
ความทุกข์ (อีกมิติหนึ่ง) มีวิภาค ๒๑๖

(ทรถ) แม้ทางกาย ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา, ความกระวนกระวาย แม้ทางจิตย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา; ความ**แผดเผา** (สนฺตาป) แม้ทางกาย ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา, ความแผดเผา แม้ทางจิต ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา; ความ**เร่าร้อน** (ปริฬาห) แม้ทางกาย ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา, ความเร่าร้อน แม้ทางจิต ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา. บุคคลนั้น ย่อม**เสวยซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ด้วย, ซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ด้วย.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**โสตะ** ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**เสียง**ทั้งหลาย ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**โสตวิญญาณ** ตามที่เป็นจริง, ...ฯลฯ...ฯลฯ... บุคคลนั้น ย่อม**เสวยซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ด้วย, ซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ด้วย.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**ฆานะ** ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**กลิ่น**ทั้งหลาย ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**ฆานวิญญาณ** ตามที่เป็นจริง, ...ฯลฯ...ฯลฯ... บุคคลนั้น ย่อม**เสวยซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ด้วย, ซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ด้วย**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**ชิวหา** ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**รส**ทั้งหลาย ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**ชิวหาวิญญาณ** ตามที่เป็นจริง, ...ฯลฯ....ฯลฯ.... บุคคลนั้น ย่อม**เสวยซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ด้วย, ซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ด้วย.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**กาย** ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**โผฏฐัพพะ**ทั้งหลาย ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**กายวิญญาณ**

ตามที่เป็นจริง, ...ฯลฯ...ฯลฯ... บุคคลนั้น ย่อม**เสวยซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ด้วย, ซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ด้วย.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**มโน** ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**ธัมมารมณ์**ทั้งหลาย ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**มโนวิญญาณ** ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**มโนสัมผัส** ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่ง**เวทนา**อันเกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ตาม ตามที่เป็นจริง แล้ว; เขาย่อม**กำหนัด**ในมโน, กำหนัดในธัมมารมณ์ทั้งหลาย, กำหนัดในมโนสัมผัส, และกำหนัดในเวทนาอันเกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ตาม. **เมื่อบุคคลนั้นกำหนัดแล้ว ติดพันแล้ว ลุ่มหลงแล้ว จ้องมองต่ออัสสาทะอยู่, ปัญจุปาทานขันธ์ทั้งหลาย ย่อมถึงซึ่งความก่อเกิดต่อไป ;** และ**ตัณหา**ของเขาอันเป็นเครื่องนำไปสู่ภพใหม่ อันประกอบอยู่ด้วยความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิน เป็นเครื่องทำให้เพลินอย่างยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ นั้นย่อมเจริญถึงที่สุดแก่เขา; ความ**กระวนกระวาย** (ทรถ) แม้ทางกาย ย่อมเจริญถึงที่สุดแก่เขา, ความกระวนกระวาย แม้ทางจิต ย่อมเจริญถึงที่สุดแก่เขา; ความ**แผดเผา** (สนฺตาป) แม้ทางกาย ย่อมเจริญถึงที่สุดแก่เขา, ความแผดเผา แม้ทางจิต ย่อมเจริญถึงที่สุดแก่เขา, ความ**เร่าร้อน** (ปริฬาห) แม้ทางกาย ย่อมเจริญถึงที่สุดแก่เขา, ความเร่าร้อน แม้ทางจิต ย่อมเจริญถึงที่สุดแก่เขา. บุคคลนั้น ย่อม**เสวยซึ่งความทุกข์อันเป็นทางกาย ด้วย, ซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ด้วย.**

การเกิดแห่งโลก คือการเกิดแห่งธรรม (ในภายใน) หนึ่ง

การเกิดแห่งโลก คือการเกิดแห่งปฏิจจสมุปบาท[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราจักแสดง **ซึ่งความก่อขึ้นแห่งโลก** แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลาย จงฟังความข้อนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระพุทธดำรัสแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสถ้อยคำเหล่านี้ว่า :—

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ก็ความก่อขึ้นแห่งโลก เป็นอย่างไรเล่า ?**

(๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยตาด้วย รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิดจักขุวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ, เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : **นี้คือ ความก่อขึ้นแห่งโลก.**

(๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยหูด้วย เสียงทั้งหลายด้วย จึงเกิดโสตวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (หู + เสียง + โสตวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; ... ฯลฯ ...

---

๑. สูตรที่ ๔ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๙๗/๑๖๔, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

(๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยจมูกด้วย กลิ่นทั้งหลายด้วย จึงเกิดฆานวิญญาณ ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ ; ...ฯลฯ...

(๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยลิ้นด้วย รสทั้งหลายด้วย จึงเกิดชิวหาวิญญาณ ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ลิ้น + รส + ชิวหาวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ ; ...ฯลฯ...

(๕) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยกายด้วย โผฏฐัพพะทั้งหลายด้วย จึงเกิดกายวิญญาณ ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โผฏฐัพพะ + กายวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ , ...ฯลฯ...

(๖) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยใจด้วย ธัมมารมณ์ทั้งหลายด้วย จึงเกิดมโนวิญญาณ ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ + ธัมมารมณ์ + มโนวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : **นี้คือ ความก่อขึ้นแห่งโลก.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เหล่านี้แล คือ ความก่อขึ้นแห่งโลก.

ทุกข์เกิด (อีกนัยหนึ่ง) เพราะหลงอัสสาทะแห่งธรรมหนึ่ง
ตัณหาเจริญทั่วถึงเพราะหลงอัสสาทะแห่ง (อุปาทานิย) ธรรม หนึ่ง.
ปัจจยาการ (แห่งปฏิจจ [illegible]) หน้า ๒๑๘/๒๑๙

ทุกข์เกิด เพราะเห็นอุปาทานิยธรรม
โดยความเป็นอัสสาทะ[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติ **เห็นโดยความเป็นอัสสาทะ** (น่ารักน่ายินดี) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน (อุปาทานิยธรรม)[๒] อยู่, ตัณหาย่อมเจริญอย่างทั่วถึง. เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เปรียบเหมือนไฟกองใหญ่ พึงลุกโพลงด้วยไม้สิบเล่มเกวียนบ้าง ยี่สิบเล่มเกวียนบ้าง สามสิบเล่มเกวียนบ้าง สี่สิบเล่มเกวียนบ้าง. บุรุษพึงเติมหญ้าแห้งบ้าง มูลโคแห้งบ้าง ไม้แห้งบ้าง ลงไปในกองไฟนั้น ตลอดเวลาที่ควรเติมอยู่เป็นระยะ ๆ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ด้วยอาการอย่างนี้แล ไฟกองใหญ่ซึ่งมีเครื่องหล่อเลี้ยงอย่างนั้น มีเชื้อเพลิงอย่างนั้น ก็จะพึงลุกโพลงตลอดกาลยาวนาน, ข้อนี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติเห็นโดยความเป็นอัสสาทะ (น่ารักน่ายินดี) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานอยู่, ตัณหาย่อมเจริญอย่างทั่วถึง ฉันนั้นเหมือนกัน. เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ

๑. สูตรที่ ๒ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๐๒/๑๙๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.
๒. ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน หรืออุปาทานิยธรรม คือรูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ (ขนฺธ. สํ. ๑๗/๒๐๒/๓๐๙); ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ (สฬา. สํ. ๑๘/๑๑๐/๑๖๐); รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ, ธัมมารมณ์ (สฬา. สํ. ๑๘/๑๓๖/๑๙๐).

อุปาทานิยธรรม มีอัสสาทะ หน้า
อุปาทานิยธรรม มีอัสสาทะ หก
" " มีอัสสาทะ (อีกนัยหนึ่ง) หก

ทุกข์เกิด(อีกนัยหนึ่ง) เพราะหลงอัสสาทะแห่งธรรม หนึ่ง
ตัณหาเจริญทั่วถึงเพราะหลงอัสสาทะแห่ง(สัญโญชนิย)ธรรม หนึ่ง
ปัจจยาการ(แห่งปฏิจจฯ เนื่องสัญโญชนิยะ) มี หน้า ๒๑๙/๒๓๓

โลกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (คือสูตรที่ ๕ แห่งทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๐๕/๒๐๖) แสดงข้อธรรมข้อเดียวกันกับสูตรข้างบนนี้ ต่างกันแต่อุปมา : แทนที่จะอุปมาด้วยไฟกองใหญ่มีเชื้อเพลิงมาก ดังในสูตรข้างบนนี้ แต่ทรงอุปมาด้วยต้นไม้ใหญ่ มีรากมั่นคง เหมือนอุปมาในหัวข้อว่า *"จิตสัตว์ยุ่งเป็นปม เพราะไม่เห็นแจ้งปฏิจจสมุปบาท"*.

อนึ่ง ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (สูตรที่ ๖ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๐๖/๒๑๐) มีใจความเหมือนสูตรข้างบนนี้ทุกประการ ผิดกันแต่ว่าทรงเริ่มต้นสูตรด้วยคำอุปมา แล้วจึงกล่าวถึงข้อธรรมซึ่งเป็นตัวอุปไมย.

ทุกข์เกิด เพราะเห็นสัญโญชนิยธรรม โดยความเป็นอัสสาทะ[๑]

ภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติ**เห็นโดยความเป็นอัสสาทะ** (น่ารักน่ายินดี) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์[๒]อยู่ ตัณหาย่อมเจริญอย่างทั่วถึง. เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน : เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

๑. สูตรที่ ๓ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๐๓/๒๐๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน

๒. คือธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์ (สัญโญชนิยธรรม) ในหมวดที่ ๓ แห่งหัวข้อว่า *"นามรูปหยั่งลงเพราะเห็นสัญโญชนิยธรรมโดยความเป็นอัสสาทะ"*.

แดนเกิดดับแห่งทุกข์ จำแนกโดยธรรมสี่หมวด สิบ
แดนเกิดดับแห่งทุกข์ จำแนกโดยข้อธรรมเรียงลำดับ หัวข้อสิบเก้า
การก่อขึ้นแห่งวัฏฏธรรม (สิบหมวด) ประกอบอาการ สี่

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนประทีปน้ำมัน พึงลุกอยู่ได้เพราะอาศัยซึ่งน้ำมันด้วย ซึ่งไส้ด้วย; บุรุษพึงเติมน้ำมัน พึงเปลี่ยนไส้ให้ใหม่อยู่ ตลอดเวลาที่ควรเติมที่ควรเปลี่ยน อยู่ทุกระยะ ๆ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยการกระทำอย่างนี้แล ประทีปน้ำมัน ซึ่งมีเครื่องหล่อเลี้ยงอย่างนั้น มีเชื้อเพลิงอย่างนั้น ก็จะพึงลุกโพลง ตลอดกาลยาวนาน, ข้อนี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติเห็นโดยความเป็นอัสสาทะ (น่ารักน่ายินดี) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, ตัณหาย่อมเจริญอย่างทั่วถึง ฉันนั้นเหมือนกัน. เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (คือสูตรที่ ๔ แห่งทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๐๔/๒๐๔) มีข้อความเหมือนสูตรข้างบนนี้ทุกประการ ผิดกันแต่ว่าทรงเริ่มต้นสูตรด้วยคำอุปมาก่อน แล้วจึงกล่าวถึงข้อธรรมซึ่งเป็นตัวอุปไมย.

อนึ่ง ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (สูตรที่ ๗ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๐๗/๒๑๒) แสดงข้อธรรมอย่างเดียวกันกับสูตรข้างบนนี้ ต่างกันแต่อุปมา : แทนที่จะอุปมาด้วยประทีปน้ำมันดังในสูตรข้างบนนี้ แต่ทรงอุปมาด้วยต้นไม้ยังอ่อนอยู่ มีผู้คอยพรวนดิน รดน้ำ ใส่ปุ๋ย จึงเจริญเติบโต.

แดนเกิดดับแห่งทุกข์ – โรค – ชรามรณะ[๑]

(สูตรที่ หนึ่ง : อายตนะภายใน หก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **การเกิดขึ้น** (อุปฺปาโท) การตั้งอยู่ (ฐิติ) การเกิดโดยยิ่ง (อภินิพฺพตฺติ) การปรากฏ (ปาตุภาโว) **แห่งจักษุ**, อันใด; อันนั้น เป็น**การเกิดขึ้นแห่ง**

๑. สูตรทั้งสิบสูตร แห่งอุปปาทสังยุตต์ ขนฺธ. สํ. ๑๗/๒๘๓–๒๘๗/๔๗๙–๔๙๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

การเกิดดับแห่งธรรมอื่นไม่มี, นอกจากแห่งธรรม สาม
การก่อขึ้นแห่งทุกข์ประกอบด้วยอาการ สี่

การดับลงแห่งทุกข์ประกอบด้วยอาการ สาม
การดับลงแห่งสังขารธรรม(สิบหมวด ประกอบด้วยอาการ สาม

ทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรค (สิ่งซึ่งมีปรกติเสียบแทง) ทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! และ**การดับไม่เหลือ** (นิโรโธ) การเข้าไปสงบระงับ (วูปสโม) การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ (อตฺถงฺคโม) **แห่งจักษุ**, อันใด; อันนั้น เป็น**ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์**, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งจักษุ เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่ออายตนะแต่ละอย่าง ๆ เท่านั้น. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า จักษุ โสตะ เป็นต้นเหล่านี้ ดับไปได้โดยที่คนไม่ต้องตาย; ดังนั้น คำว่าจักษุเป็นต้นนั้น มิได้หมายถึงดวงตา ตามปรกติ แต่หมายถึงดวงตาที่ทำหน้าที่ของตา แล้วหยุดไปครั้งหนึ่ง ๆ เรียกว่าจักษุเกิดขึ้น จักษุดับไป โดยที่คนไม่ต้องเกิดใหม่หรือตายลงโดยร่างกาย; และยังจะเห็นได้ชัดต่อไปอีกว่า ข้อที่ว่า การตั้งอยู่แห่งจักษุ เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลายนั้น หมายถึงความเสียดแทงของกิเลสที่เกิดขึ้นจากการที่ตาเห็นรูป; และการปรากฏแห่งจักษุ คือการปรากฏแห่งชราและมรณะนั้น หมายความว่า การเห็นทางตา ทำให้ปัญหาอันเกิดแต่ชราและมรณะปรากฏขึ้น ในขณะนั้นนั่นเอง. ทั้งหมดนี้ มีอาการแห่งปฏิจจสมุปบาทซ่อนอยู่ในนั้นครบทุกอาการ นับตั้งแต่อวิชชาไปจนถึงกองทุกข์ทั้งสิ้น. ตัวอย่าง เช่น ตาเกิดเป็นตาขึ้นมา เพราะการเห็นรูปแล้วเกิดจักษุวิญญาณ อันทำให้เกิดการสัมผัสด้วยอำนาจแห่งอวิชชา (อวิชชาสัมผัส) ซึ่งย่อมเป็นการปรุงแต่ง (สังขาร) อยู่ในตัวมันเองทุกระยะ จึงได้มีเวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชราและความทุกข์ ทุกครั้งที่มีการกระทบทางอายตนะเช่นนี้.)

(สูตรที่ สอง : อายตนะภายนอก หก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **การเกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏ**แห่งรูปทั้งหลาย**, อันใด; อันนั้น เป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! และ**การดับไม่เหลือ** การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ **แห่งรูปทั้งหลาย**, อันใด; อันนั้น เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งรูป เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งเสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธัมมารมณ์ ก็เป็นอย่างนั้น เหมือนกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่ออายตนะแต่ละอย่าง ๆ เท่านั้น. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า รูป เสียง เป็นต้น เหล่านี้ เกิดดับอยู่ทุกคราวที่ตาเห็นรูป, หูได้ยินเสียง เป็นต้น ทุกคราวไป. เสร็จกิจครั้งหนึ่ง เรียกว่าดับไปครั้งหนึ่ง. เพราะทำงานร่วมกันกับอายตนะภายใน จึงมีการเกิดดับพร้อมกัน เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ให้ตั้งอยู่แห่งโรค ให้ชราและมรณะปรากฏ หรือให้มีการดับไปแห่งสิ่งเหล่านั้น ในลักษณะอย่างเดียวกันกับที่กล่าวแล้วในสูตรที่หนึ่ง.)

(สูตรที่ สาม : วิญญาณ หก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **การเกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏแห่ง**จักขุวิญญาณ**, อันใด; อันนั้น เป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! และ**การดับ**ไม่เหลือ การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่ง**จักขุวิญญาณ**, อันใด; อันนั้น เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งจักขุวิญญาณ เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของวิญญาณไปตามชื่อของทวารอันเป็นที่เกิดของวิญญาณนั้น ๆ. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่าวิญญาณ เกิดมาจากการกระทบระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก จนเกิดสัมผัสและเวทนาเป็นต้น จึงเกิดทุกข์ในที่สุด; ดังนั้น จึงถือว่าวิญญาณนั้น ๆ ก็เป็นเหตุให้เกิดทุกข์เป็นต้น อย่างเดียวกันกับอายตนะนั่นเอง.)

(สูตรที่ สี่ : ผัสสะ หก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **การเกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏแห่ง**จักขุสัมผัส**, อันใด; อันนั้น เป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! และ**การดับ**ไม่เหลือ การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่ง**จักขุสัมผัส**, อันใด ; อันนั้น เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งจักขุสัมผัส เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งโสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อสัมผัสไปตามชื่อของทวารนั้น ๆ. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ผัสสะเกิดมาจากการประจวบพร้อมของสิ่งทั้งสาม คือ อายตนะภายใน, อายตนะภายนอก, และวิญญาณ, เป็นผลให้เกิดเวทนา ตัณหาเป็นต้น จนเกิดทุกข์และเป็นที่ตั้งแห่งโรคเป็นต้น โดยนัยะอย่างเดียวกันกับที่กล่าวแล้วในท้ายสูตรที่หนึ่ง.)

(สูตรที่ ห้า : เวทนา หก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **การเกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏแห่ง**จักขุสัมผัสสชาเวทนา**, อันใด ; อันนั้น เป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! และ**การดับ**ไม่เหลือ การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่ง**จักขุสัมผัสสชาเวทนา**, อันใด ; อันนั้น เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งจักขุสัมผัสสชาเวทนา เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งโสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อเวทนาไปตามชื่อของทวารนั้น ๆ. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า เวทนาเป็นผลเกิดมาจากผัสสะ แล้วให้เกิดตัณหา อุปาทาน ต่อไปจนถึงกองทุกข์ ซึ่งเป็นที่ตั้งที่ดับแห่งโรคเป็นต้น โดยทำนองเดียวกัน.)

(สูตรที่ หก : สัญญา หก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **การเกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏแห่ง**รูปสัญญา**, อันใด ; อันนั้น เป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ภิกษุทั้งหลาย ! และ**การดับ**ไม่เหลือ การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่ง**รูปสัญญา**, อันใด; อันนั้น เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งรูปสัญญา เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งสัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธัมมสัญญา ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อแห่งสัญญาไปตามชื่อของอารมณ์นั้น ๆ. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ความสำคัญว่ารูป, ว่าเสียง, เป็นต้นนั่นเอง ทำให้รูปและเสียงเกิดมีความหมายสำหรับตัณหาและอุปาทาน สัญญาจึงเป็นที่เกิดแห่งทุกข์และเป็นที่ตั้งแห่งโรคได้โดยทำนองเดียวกัน.)

(สูตรที่ เจ็ด : สัญเจตนา หก)

ภิกษุทั้งหลาย ! **การเกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏแห่ง**รูปสัญเจตนา**, อันใด; อันนั้น เป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ภิกษุทั้งหลาย ! และ**การดับ**ไม่เหลือ การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่ง**รูปสัญเจตนา**, อันใด; อันนั้น เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งรูปสัญเจตนา เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งสัททสัญเจตนา คันธสัญเจตนา รสสัญเจตนา โผฏฐัพพสัญเจตนา ธัมมสัญเจตนา ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อแห่งสัญเจตนาไปตามชื่อของอารมณ์นั้น ๆ. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า สัญเจตนาเป็นผลต่อมาจากสัญญา กล่าวคือ เมื่อมีความสำคัญว่ารูป ว่าเสียงเป็นต้นแล้ว ย่อมเกิดสัญเจตนา คือความคิดอันประกอบด้วยเจตนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ในกรณีอันเกี่ยวกับรูปและเสียงเป็นต้นนั้น จึงเป็นการเกิดแห่งทุกข์และการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย โดยทำนองเดียวกัน.)

(สูตรที่ แปด : ตัณหา หก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **การเกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏ แห่ง**รูปตัณหา**, อันใด; อันนั้น เป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! และ**การดับไม่เหลือ** การเข้าไปสงบรำงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่ง**รูปตัณหา**, อันใด; อันนั้น เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบรำงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งรูปตัณหา เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งสัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธัมมตัณหา ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อแห่งตัณหาไปตามชื่อของอารมณ์นั้นๆ. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า เมื่อมีสัญเจตนา กล่าวคือความคิดอันเกี่ยวกับอารมณ์ทั้งหกแล้ว ย่อมเกิดตัณหาคือความอยาก อย่างใดอย่างหนึ่ง ไปตามความสำคัญหรือสัญญาในอารมณ์เหล่านั้น เป็นกามตัณหาบ้าง ภวตัณหาบ้าง วิภวตัณหาบ้าง เพื่อเกิดอุปาทานต่อไป จนกระทั่งเกิดทุกข์; ดังนั้น การเกิดแห่งตัณหา จึงเป็นการเกิดแห่งทุกข์ หรือเป็นที่ตั้งแห่งโรคทั้งหลาย โดยทำนองเดียวกัน.)

(สูตรที่ เก้า : ธาตุ หก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **การเกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏ แห่ง**ปฐวีธาตุ**, อันใด; อันนั้น เป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! และ**การดับไม่เหลือ** การเข้าไปสงบรำงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่ง**ปฐวีธาตุ**, อันใด; อันนั้น เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบรำงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งปฐวีธาตุ เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งอาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ วิญญาณธาตุ ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อแห่งธาตุ แต่ละธาตุๆเท่านั้น. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ธาตุทั้ง ๖ คือส่วนประกอบต่าง ๆ ที่จะประกอบกันเข้าเป็นนามรูปที่มีความหมาย

ขันธ์เพิ่งเกิดเมื่อมีการกระทบทางอายตนะ : ๕๖๖
อุปาทานขันธ์ เพิ่งเกิดเมื่อมีการกระทบทางอายตนะ ๕๖๖

ของคำว่านามรูปอันแท้จริง คือทำหน้าที่ของนามรูป; ดังนั้น เป็นอันกล่าวได้ว่า ธาตุแต่ละธาตุ ซึ่งเป็นส่วนประกอบของนามรูปนั้น เพิ่งจะเกิดเมื่ออายตนะภายใน อายตนะภายนอก ที่อาศัยอยู่ที่นามรูปนั้น ทำหน้าที่ของมัน จนเกิดวิญญาณ ผัสสะ เวทนา ตามลำดับ จนกระทั่งเกิดกองทุกข์ในที่สุด. ทำให้กล่าวได้ว่า การเกิดแห่งธาตุนั้นๆ ล้วนแต่เป็นการเกิดแห่งทุกข์ หรือเป็นที่ตั้งแห่งโรคทั้งหลาย โดยทำนองเดียวกัน. อย่าได้เข้าใจไปว่า ธาตุแต่ละธาตุเกิดขึ้น หรือตั้งอยู่ตลอดเวลา ตามความหมายในภาษาวัตถุ เหมือนที่พูดกันตามธรรมดานั้นเลย. ในที่นี้เป็นภาษาฝ่ายนามธรรม ซึ่งถือว่า สิ่งใดๆก็ตาม เกิดขึ้นเฉพาะในเมื่อมันทำหน้าที่ของมันในกรณีอันเกี่ยวกับปฏิจจสมุปบาท เป็นขณะๆไปเท่านั้น เสร็จแล้วก็ถือว่าดับไป จนกว่าจะมีโอกาสทำหน้าที่ใหม่ จึงจะถือว่าเกิดขึ้นมาอีก ดังนี้.)

(สูตรที่ สิบ : ขันธ์ ห้า)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **การเกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏแห่ง**รูป (ขันธ์)**, อันใด; อันนั้น เป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! และ**การดับ**ไม่เหลือ การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่ง**รูป (ขันธ์)**, อันใด; อันนั้น เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งรูป เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อแห่งขันธ์แต่ละขันธ์ๆ เท่านั้น. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ขันธ์แต่ละขันธ์มีรูปขันธ์เป็นต้น เพิ่งเกิดเป็นคราวๆ ในเมื่อมีการกระทบทางอายตนะ จนเกิดวิญญาณ ผัสสะ เวทนา เป็นลำดับๆไป จนกว่าจะเกิดทุกข์. ร่างกายในขณะนั้นโดยเฉพาะ เรียกว่า รูปขันธ์ อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน, เวทนาในขณะนั้นเรียกว่า เวทนาขันธ์อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน, สัญญาหรือความสำคัญในขณะนั้น ชื่อว่าสัญญาขันธ์ อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน, ความคิดต่างๆในขณะนั้น ชื่อว่าสังขารขันธ์ อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน, ความรู้สึกทางตาเป็นต้น ที่เรียกว่าจักขุวิญญาณเป็นต้น อันเกิดในระยะแรกนั้นก็ดี และความรู้แจ้งต่อความรู้สึกต่างๆที่เกิดขึ้นในลำดับต่อมาก็ดี รวมเรียกว่า วิญญาณขันธ์อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน. อุปาทานขันธ์ ๕ ประการ แต่ละอย่างๆเป็นสิ่งที่เพิ่งเกิดมี ต่อเมื่อมีการกระทบทางอายตนะครั้งหนึ่งๆ แล้วก็ดับไป. อุปาทานในขันธ์แต่ละขันธ์ๆนั้น ล้วนแต่ให้เกิดภพ เกิดชาติ ชรามรณะ กล่าวคือกองทุกข์ในที่สุด จึงกล่าวว่า การเกิดขันธ์แต่ละขันธ์ๆ เป็นการเกิดแห่งทุกข์. เป็นที่ตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย. เป็นที่ปรากฏแห่งชรามรณะ โดยทำนองเดียวกัน.

ส่วนประกอบต่าง ๆ ทุก ๆ หมวด ในสูตรทั้งสิบสูตรนี้ คือสิ่งที่พัวพันกันอยู่ ในกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาท ระยะใด ระยะหนึ่ง ส่วนใดส่วนหนึ่ง ด้วยกันทั้งหมด; ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสให้มีลักษณะ อาการ ความหมาย ความเป็นเหตุ ความเป็นผล เหมือนกันทุกอย่าง ทั้ง ๕๙ อย่าง ในสูตรทั้งสิบนี้.)– *ผู้รวบรวม*

การดับแห่งโลก คือการดับแห่งปฏิจจสมุปบาท[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง ซึ่ง**ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งโลก** แก่พวกเธอทั้งหลาย พวกเธอทั้งหลาย จงฟังความข้อนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระพุทธดำรัสแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสถ้อยคำเหล่านี้ว่า :–

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็**ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งโลก เป็นอย่างไรเล่า?**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยตาด้วย รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิดจักขุวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะ**ความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ,** จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ

๑. สูตรที่ ๔ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๘๗,๘๘/๑๖๔,๑๖๕, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

โลกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. **นี้คือ ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งโลก.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยหูด้วย เสียงทั้งหลายด้วย จึงเกิดโสต-วิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (หู + เสียง + โสตวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; ...ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยจมูกด้วย กลิ่นทั้งหลายด้วย จึงเกิดฆาน-วิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; ...ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยลิ้นด้วย รสทั้งหลายด้วย จึงเกิดชิวหา-วิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ลิ้น + รส + ชิวหาวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; ...ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยกายด้วย โผฏฐัพพะทั้งหลายด้วย จึงเกิด กายวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (กาย + โผฏฐัพพะ + กาย-วิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; ...ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยใจด้วย ธัมมารมณ์ทั้งหลายด้วย จึงเกิด มโนวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ใจ + ธัมมารมณ์ + มโน-วิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็น ปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะ**ความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งตัณหา**

ปฏิจจฯ ที่เป็นนิโรธวาร ตลอดสาย มีปัจจยาการ สี่
ปฏิจจฯ ที่เป็นสมุทยวาร เพียงครึ่งสาย มีปัจจยาการ สาม

นั้นแหละ, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. **นี้คือ ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งโลก.**

ภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้แล คือ ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งโลก.

ปฏิจจสมุปบาท (นิโรธวาร) ที่ตรัสอย่างเข้าใจง่ายที่สุด[๑]

ภิกษุทั้งหลาย! ก็ความดับลง (อตฺถงฺคโม) แห่งกองทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า? (ความดับลงแห่งกองทุกข์ เป็นอย่างนี้ คือ :-)

เพราะอาศัยซึ่งจักษุด้วย, ซึ่งรูปทั้งหลายด้วย, จึงเกิดจักขุวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จักษุ + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ,** จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-

---

๑. สูตรที่ ๓ โยคักเขมิวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬา. สํ. ๑๘/๑๐๗/๑๕๕, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. **นี้ คือความดับลงแห่งกองทุกข์.**

เพราะอาศัยซึ่งโสตะด้วย, ซึ่งเสียงทั้งหลายด้วย, จึงเกิดโสตวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (โสตะ + เสียง + โสตวิญญาณ) นั้นคือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะ**ความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ,** จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; ...ฯลฯ... **นี้ คือความดับลงแห่งกองทุกข์.**

เพราะอาศัยซึ่งฆานะด้วย, ซึ่งกลิ่นทั้งหลายด้วย, จึงเกิดฆานวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ฆานะ + กลิ่น + ฆานวิญญาณ) นั้นคือ ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะ**ความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ,** จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; ...ฯลฯ... **นี้ คือความดับลงแห่งกองทุกข์.**

เพราะอาศัยซึ่งชิวหาด้วย, ซึ่งรสทั้งหลายด้วย, จึงเกิดชิวหาวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ชิวหา + รส + ชิวหาวิญญาณ) นั้นคือ ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะ**ความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ,** จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; ...ฯลฯ... **นี้ คือความดับลงแห่งกองทุกข์.**

เพราะอาศัยซึ่งกายด้วย, ซึ่งโผฏฐัพพะทั้งหลายด้วย, จึงเกิดกายวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โผฏฐัพพะ + กายวิญญาณ) นั้นคือ ผัสสะ;

ทุกข์ดับ (อีกนัยหนึ่ง) เพราะเห็นอาทีนวะแห่งธรรม หนึ่ง
ตัณหาดับเพราะเห็นอาทีนวะแห่งอุปาทานิยธรรม หนึ่ง

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ**, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; ...ฯลฯ... **นี้ คือความดับลงแห่งกองทุกข์.**

เพราะอาศัยซึ่งมโนด้วย, ซึ่งธัมมารมณ์ทั้งหลายด้วย, จึงเกิดมโนวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (มโน + ธัมมารมณ์ + มโนวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ**, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. **นี้ คือความดับลงแห่งกองทุกข์.**

ภิกษุทั้งหลาย ! เหล่านี้แล คือความดับลงแห่งกองทุกข์.

ทุกข์ดับ เพราะเห็นอุปาทานิยธรรม โดยความเป็นอาทีนวะ[๑]

ภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติ**เห็นโดยความเป็นอาทีนวะ** (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานอยู่, ตัณหาย่อมดับ. เพราะ

๑. สูตรที่ ๒ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๐๒/๑๙๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

มีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น: ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนไฟกองใหญ่ พึงลุกโพลงด้วยไม้สิบเล่มเกวียนบ้าง ยี่สิบเล่มเกวียนบ้าง สามสิบเล่มเกวียนบ้าง สี่สิบเล่มเกวียนบ้าง. บุรุษไม่พึงเติมหญ้าแห้ง ไม่พึงเติมมูลโคแห้ง ไม่พึงเติมไม้แห้ง ลงไปในกองไฟนั้น ตลอดเวลาที่ควรเติม อยู่เป็นระยะ ๆ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยอาการอย่างนี้แล ไฟกองใหญ่นั้น ไหม้เชื้อเพลิงเก่าหมดแล้วด้วย ไม่มีเชื้ออื่นมาเติมด้วย เป็นไฟหมดเชื้อหล่อเลี้ยงแล้ว ดับไป, ข้อนี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติเห็นโดยความเป็นอาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานอยู่, ตัณหาย่อมดับ. เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (คือสูตรที่ ๕ แห่งทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๐๖/๒๐๔) แสดงข้อธรรมข้อเดียวกันกับสูตรข้างบนนี้ ต่างกันแต่อุปมา : แทนที่จะอุปมาด้วยไฟกองใหญ่หมดเชื้อดังในสูตรข้างบนนี้ แต่ทรงอุปมาด้วยต้นไม้ใหญ่ที่ถูกทำลายหมดสิ้น เหมือนอุปมาในหัวข้อว่า *"จิตสัตว์ยุ่งเป็นปมเพราะไม่เห็นแจ้งปฏิจจสมุปบาท"*.

อนึ่ง ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (สูตรที่ ๖ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๐๗/๒๑๑) มีใจความเหมือนสูตรข้างบนนี้ทุกประการ ผิดกันแต่ว่าทรงเริ่มข้อความด้วยคำอุปมาก่อน แล้วจึงกล่าวถึงข้อธรรมซึ่งเป็นตัวอุปไมย.

ทุกข์ดับ(อีกนัยหนึ่ง)เพราะเห็นอาทีนวะแห่งธรรม หนึ่ง
ตัณหาดับ เพราะเห็นอาทีนวะแห่งสัญโญชนียธรรม หนึ่ง

ทุกข์ดับ เพราะเห็นสัญโญชนิยธรรม โดยความเป็นอาทีนวะ[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติ**เห็นโดยความเป็นอาทีนวะ** (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, ตัณหาย่อมดับ. เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน ; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ ; เพราะมีความดับแห่งภพ, จึงมีความดับแห่งชาติ ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนประทีปน้ำมัน พึงลุกอยู่ได้เพราะอาศัยซึ่งน้ำมัน ซึ่งไส้ด้วย, บุรุษพึงเติมน้ำมัน พึงเปลี่ยนไส้ให้ใหม่อยู่ ตลอดเวลาที่ควรเติมที่ควรเปลี่ยน อยู่ทุกระยะ ๆ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยการกระทำอย่างนี้แล ประทีปน้ำมันนั้น ไหม้เชื้อเพลิงเก่าหมดแล้วด้วย ไม่มีน้ำมันและไส้อื่นมาเติมมาเปลี่ยนด้วย เป็นประทีปหมดเชื้อหล่อเลี้ยงแล้ว พึงดับไป, ข้อนี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติเห็น โดยความเป็นอาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, ตัณหาย่อมดับ. เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน ; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

---

๑. สูตรที่ ๓ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๐๘/๒๐๒, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน

หมายเหตุผู้รวบรวม : ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (คือ สูตรที่ ๔ แห่ง ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ ๑๖/๑๐๕/๒๐๕) มีข้อความเหมือนสูตรข้างบนนี้ทุกประการ ผิดกันแต่ว่าสูตรโน้นทรงเริ่มข้อความด้วยคำอุปมาก่อน แล้วจึงกล่าวถึงข้อธรรมซึ่งเป็นตัวอุปไมย.

อนึ่ง ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (สูตรที่ ๗ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๐๘/๒๑๔) แสดงข้อธรรมข้อเดียวกันกับสูตรข้างบนนี้ ต่างกันแต่อุปมา : แทนที่จะอุปมาด้วยประทีปหมดน้ำมันและไส้เหมือนสูตรนี้ แต่ทรงอุปมาด้วยต้นไม้ยังอ่อนถูกทำลายหมดสิ้น.

หมวดที่ห้า จบ

หมวด ๖

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาท ที่ตรัส
ในรูปของการปฏิบัติ

This page is either intentionally left blank

or

missing from the original scan.

กฎอิทัปปัจจยตา : หัวใจปฏิจจสมุปบาท.

อิมสฺมึ สติ   อิทํ โหติ

เมื่อสิ่งนี้ มี   สิ่งนี้ ย่อมมี

อิมสฺสุปฺปาทา   อิทํ อุปฺปชฺชติ

เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

อิมสฺมึ อสติ   อิทํ น โหติ

เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี   สิ่งนี้ ย่อมไม่มี

อิมสฺส นิโรธา   อิทํ นิรุชฺฌติ

เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป.

(ม.ม. ๑๓/๓๕๕/๓๗๑, นิทาน.สํ. ๑๖/๘๔/๑๕๔,)

ลำดับเรื่องเฉพาะหมวด

สำหรับปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์ หมวดที่ ๖

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาทที่ตรัสในรูปของการปฏิบัติ

(มี ๓๘ เรื่อง)

มีเรื่อง : *หลักว่าปฏิจจสมุปบาทเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ -- ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาทยังมีหน้าที่ต้องเที่ยวแสวงหาครู -- ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาทยังมีหน้าที่ต้องทำการศึกษา -- ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาทยังมีหน้าที่ต้องบำเพ็ญโยคะ -- ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาทยังมีหน้าที่ต้องประกอบฉันทะ -- ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาทยังมีหน้าที่ต้องบำเพ็ญอุสโสฬหี -- ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาทยังมีหน้าที่ต้องบำเพ็ญอัปปฏิวาณี -- ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาทยังมีหน้าที่ต้องประกอบความเพียรเผากิเลส -- ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาทยังมีหน้าที่ต้องประกอบวิริยะ -- ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาทยังมีหน้าที่ต้องประกอบการทำอันติดต่อ -- ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาทยังมีหน้าที่ต้องอบรมสติ -- ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาทยังมีหน้าที่ต้องอบรมสัมปชัญญะ -- ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาทยังมีหน้าที่ต้องบำเพ็ญความไม่ประมาท -- ทรงมุ่งหมายให้ปฏิจจสมุปบาทเป็นเรื่องของการปฏิบัติ -- การหลีกเร้นทำให้ง่ายแก่การรู้ปฏิจจสมุปบาท -- การค้นพบปฏิจจสมุปบาทก็คือการเดินตามอริยัฏฐังคิกมรรค -- ปฏิบัติเพื่อการค้นปฏิจจสมุปบาทชื่อว่าปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม -- องค์ประกอบที่เป็นบุพภาคของการดับแห่งปฏิจจสมุปบาท -- ศีลและทิฏฐิอันเป็นเบื้องต้นของนิพเพธิกธรรม -- ปฏิจจสมุปบาท แห่งการทำจัตตุปลักขณะเจริญสติปัฏฐาน -- ปฏิจจสมุปบาทเพื่อสามัญบุคคลในปัจจุบัน -- ปฏิจจสมุปบาทเป็นสิ่งที่ต้องเห็นด้วยยถาภูตสัมมัปปัญญา -- แม้การทำความเพียรในที่สงัดก็ต้องปรารภขันธ์ห้า -- แม้สุขทุกข์ในภายในก็เกิดขึ้นเพราะปรารภขันธ์ห้า -- ต้นเงื่อนของปฏิจจสมุปบาทจะให้ด้วยการเห็นธรรมทั้งปวงว่าไม่ควรยึดมั่น -- ต้นเงื่อน แห่งปฏิจจสมุปบาทจะได้ด้วยการเห็นอนิจจัง -- หลักทั่วไปในการปิดกั้นทางเกิดของปฏิจจสมุปบาท -- การพิจารณาปัจจัยในภายในคือการพิจารณาปฏิจจสมุปบาท -- ธรรมปฏิบัติในรูปของปฏิจจสมุปบาทแห่งการละองค์ความตามลำดับ -- วิธีปฏิบัติต่ออาหารสี่ในลักษณะที่เป็นปฏิจจสมุปบาท -- ปัญจุปาทานขันธ์ไม่อาจจะเกิดเมื่อรู้เท่าทันเวทนาในปฏิจจสมุปบาท -- การพิจารณาสภาวธรรมตามวิถีปฏิจจสมุปบาทกระทั่งวาระสุดท้าย -- อนุสัยไม่อาจจะเกิดเมื่อรู้เท่าทันเวทนาในปฏิจจสมุปบาท -- ปฏิจจสมุปบาทหายหน้าเมื่อรู้แจ้งธรรมที่เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน -- ญาณวัตถุ ๔๔ ในปฏิจจสมุปบาทเพื่อความเป็นโสดาบัน -- ญาณวัตถุ ๗๗ ในปฏิจจสมุปบาทเพื่อความเป็นโสดาบัน -- การรู้ปฏิจจสมุปบาทไม่เนื่องกับการบรรลุอภิญญาเลยก็ได้ -- ปฏิจจสมุปบาทตอนสุดท้ายของคนเรา.*

ปฏิจจฯที่ตรัสให้ถือว่าเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ๕ ปัจจยาการ เจ็ด
เบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์(เฉียพิเศษ)ถือตามปัจจยาการ ๑ จิต
ปริยาย

ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์

หมวดที่ ๖

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาท ที่ตรัส ในรูปของการปฏิบัติ

ตรัสว่า เรื่องปฏิจจสมุปบาท เป็นเบื้องต้น แห่งพรหมจรรย์[๑]

ครั้งหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อเสด็จประทับอยู่ในที่หลีกเร้นแห่งหนึ่งแล้ว ได้กล่าวธรรมปริยายนี้ (ตามลำพังพระองค์) ว่า :-

(๑) "เพราะอาศัย**ตา**ด้วย **รูป**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**จักขุวิญญาณ**; การประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั้นคือ **ผัสสะ**;

๑. สูตรที่ ๔ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๘๙/๑๖๖, และ สูตรที่ ๑๐ โยคักเขมิวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬา. สํ. ๑๘/๑๑๑/๑๖๓; กล่าวตามลำพังพระองค์ในคราวประทับหลีกเร้น ซึ่งมีภิกษุรูปหนึ่งยืนแอบฟังอยู่ด้วย.

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;
เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา;
เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน;
เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ;
เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ;

เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงมีขึ้นพร้อม : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(ข้อความเต็มในกรณีแห่ง หู ก็มีอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งตา ทุกตัวอักษร, ต่างกันแต่ชื่อ. ในกรณีแห่ง จมูก ลิ้น กาย ก็มีนัยเดียวกัน. ในกรณีแห่ง มโน จึงเขียนเต็มอีกครั้งหนึ่ง).

(๒) เพราะอาศัย**หู**ด้วย **เสียง**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**โสตวิญญาณ**; การประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (หู + เสียง + โสตวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

....ฯลฯ.... ....ฯลฯ....

....ฯลฯ.... ....ฯลฯ.... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๓) เพราะอาศัย**จมูก**ด้วย **กลิ่น**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**ฆานวิญญาณ**; การประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

....ฯลฯ.... ....ฯลฯ....

....ฯลฯ.... ....ฯลฯ.... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๓) เพราะอาศัยลิ้นด้วย รสทั้งหลายด้วย จึงเกิดชิวหาวิญญาณ; การประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (ลิ้น + รส + ชิวหาวิญญาณ) นั้นคือ ผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

....ฯลฯ.... ....ฯลฯ....

....ฯลฯ.... ....ฯลฯ.... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๕) เพราะอาศัยกายด้วย โผฏฐัพพะทั้งหลายด้วย จึงเกิดกายวิญญาณ; การประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โผฏฐัพพะ + กายวิญญาณ) นั้นคือ ผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

....ฯลฯ.... ....ฯลฯ....

....ฯลฯ.... ....ฯลฯ.... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๖) เพราะอาศัยใจด้วย ธัมมารมณ์ทั้งหลายด้วย จึงเกิดมโนวิญญาณ; การประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ + ธัมมารมณ์ + มโนวิญญาณ) นั้นคือ ผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา;

เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน ;

เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ ;

เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ ;

เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลายจึงเกิดขึ้นพร้อม : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

....

(๑) เพราะอาศัยตาด้วย **รูป**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**จักขุวิญญาณ** ; การประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ ;**

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา ;

เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งตัณหานั้น จึงมีความดับแห่งอุปาทาน ;

เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ ;

เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ ;

เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(ข้อความเต็มในกรณีแห่ง หู ก็มีอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งตา ทุกตัวอักษร, ต่างกันแต่ชื่อ. ในกรณีแห่ง จมูก ลิ้น กาย ก็มีนัยเดียวกัน. ในกรณีแห่ง มโน จะเขียนเต็มอีกครั้งหนึ่ง).

(๒) เพราะอาศัย**หู**ด้วย **เสียง**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**โสตวิญญาณ**; การประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (หู + เสียง + โสตวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

....ฯลฯ.... ....ฯลฯ....

....ฯลฯ.... ....ฯลฯ.... ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๓) เพราะอาศัย**จมูก**ด้วย **กลิ่น**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**ฆานวิญญาณ**; การประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

....ฯลฯ.... ....ฯลฯ....

....ฯลฯ.... ....ฯลฯ.... ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๔) เพราะอาศัย**ลิ้น**ด้วย **รส**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**ชิวหาวิญญาณ**; การประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (ลิ้น + รส + ชิวหาวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

....ฯลฯ.... ....ฯลฯ....

....ฯลฯ.... ....ฯลฯ.... ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๕) เพราะอาศัย**กาย**ด้วย **โผฏฐัพพะ**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**กายวิญญาณ**, การประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โผฏฐัพพะ + กายวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**;

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

....**ฯลฯ**.... ....**ฯลฯ**....

....**ฯลฯ**.... ....**ฯลฯ**.... ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๖) เพราะอาศัย**ใจ**ด้วย **ธัมมารมณ์**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**มโนวิญญาณ**; การประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ + ธัมมารมณ์ + มโนวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งตัณหานั้น จึงมีความดับแห่งอุปาทาน;

เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ;

เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ.

เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นเอง, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้".

สมัยนั้น ภิกษุองค์หนึ่ง ได้ยืนแอบฟังพระผู้มีพระภาคเจ้าอยู่. พระผู้มีพระภาคเจ้าทอดพระเนตรเห็นภิกษุผู้ยืนแอบฟังนั้นแล้ว ได้ทรงกล่าวกะภิกษุนั้นว่า "ดูก่อนภิกษุ! เธอได้ยินธรรมปริยายนี้แล้ว มิใช่หรือ?"

ผู้ไม่รู้ปฏิจจฯโดยวิธีอริยสัจสี่ ตรัสว่ายังมีหน้าที่อีก สิบสอง ๒๔๕-๒๕๖

การรู้ปฏิจจฯโดยวิธีแห่งอริยสัจสี่ มี

ปฏิจจฯ(แต่ละอาการ) พึงรู้โดยแห่งอริยสัจสี่ มี

"ได้ยิน พระเจ้าข้า !"

"ดูก่อนภิกษุ ! เธอจง**รับเอา**ธรรมปริยายนี้ไป. ดูก่อนภิกษุ ! เธอจง**เล่าเรียน**ธรรมปริยายนี้. ดูก่อนภิกษุ ! เธอจง**ทรงไว้**ซึ่งธรรมปริยายนี้ ดูก่อนภิกษุ ! ธรรมปริยายนี้**ประกอบด้วยประโยชน์, เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์**", ดังนี้ แล.

หน้าที่ สำหรับผู้ไม่รู้ปฏิจจฯโดยอริยสัจสี่ สิบสอง ๒๔๕-๒๕๖

ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท
ยังมีหน้าที่ ต้องเหยียวแสวงหาครู[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชรามรณะ,** ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง ; เขาพึง**ทำการแสวงหาครู** เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ...ภพ. .อุปาทาน...ตัณหา .เวทนา .ผัสสะ. .สฬายตนะ นามรูป...วิญญาณ ..ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัส ของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของสิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ต่อไปข้างล่างนี้ :-)

๑ สัตถุปริเยสน (เปยยาล) วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๖๐/๓๐๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายที่เชตวัน.

การแสวงหาครูต่อไป คือหน้าที่ของผู้ยังไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขาร**ทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึง**ทำการแสวงหาครู** เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือ แห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

การทำการศึกษาต่อไป คือ หน้าที่ของผู้ยังไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง

ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท ยังมีหน้าที่ต้องทำการศึกษา[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชรามรณะ,** ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึง**ทำการศึกษา** เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ... ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ,... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือ แห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตัณหา...เวทนา...ผัสสะ...สฬายตนะ...นามรูป...วิญญาณ...ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัสของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของสิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ต่อไปข้างล่างนี้ :-)

๑. สิกขา (เปยยาล) วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขาร**ทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึง**ทำการศึกษา** เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือ แห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

การทำเพียรโยคะต่อไป คือหน้าที่ของผู้ยังไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง

ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท
ยังมีหน้าที่ ต้องบำเพ็ญโยคะ[๑]

ภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชรามรณะ,** ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึง**บำเพ็ญโยคะ** เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือ แห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตัณหา...เวทนา...ผัสสะ...สฬายตนะ...นามรูป...วิญญาณ... ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัส ของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของสิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับสังขาร ดังที่มีอยู่ต่อไป ข้างล่างนี้:-)

---

๑. โยค (เปยยาล) วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล **เมื่อไม่รู้ไม่เห็น** ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึง**บำเพ็ญโยคะ** เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

การประกอบฉันทะต่อไป คือหน้าที่ของผู้ยังไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง

ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท
ยังมีหน้าที่ต้องประกอบฉันทะ[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล **เมื่อไม่รู้ไม่เห็น** ซึ่งชรามรณะ, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึง**ประกอบฉันทะ** (ความพอใจ) เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตัณหา...เวทนา...ผัสสะ...สฬายตนะ...นามรูป...วิญญาณ...ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัสของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของสิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ต่อไปข้างล่างนี้ :-)

๑. ฉันท (เปยยาล) วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย**, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึง**ประกอบฉันทะ**เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท
ยังมีหน้าที่ ต้องบำเพ็ญอุสโสฬหี[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชรามรณะ**, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึง**บำเพ็ญอุสโสฬหี** (อุตสาหะ) เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตัณหา...เวทนา...ผัสสะ...สฬายตนะ...นามรูป...วิญญาณ...ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัสของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่สิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ต่อไปข้างล่างนี้ :)

---

๑. อุสโสฬหี (เปยยาล) วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย**, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง ; เขาพึง**บำเพ็ญอุสโสฬหี** เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ตรงนำเพ็ญอัปปฏิวาณีต่อไป คือหน้าที่ของผู้ยังไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง

ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท
ยังมีหน้าที่ ต้องบำเพ็ญอัปปฏิวาณี[๑]

ภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชรามรณะ**, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง ; เขาพึง**บำเพ็ญอัปปฏิวาณี** (ความไม่ถอยหลัง) เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตัณหา...เวทนา...ผัสสะ...สฬายตนะ...นามรูป...วิญญาณ... ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัสของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่สิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ต่อไปข้างล เงนี้ :-)

---

๑ อัปปฏิวาณี (เปยยาล) วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๒๑/๒๑๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

คูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขาร**ทั้งหลาย ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง ; เขาพึง**บำเพ็ญอัปปฏิวาณี** เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

การประกอบความเพียรเผาเผากิเลสต่อไป คือหน้าที่ของผู้ไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง

ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท
ยังมีหน้าที่ ต้องประกอบความเพียรแผดเผากิเลส[๑]

คูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชรามรณะ,** ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง ; เขาพึง**ประกอบความเพียรแผดเผากิเลส** เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตัณหา...เวทนา...ผัสสะ...สฬายตนะ...นามรูป...วิญญาณ...ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัสของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่งสิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ต่อไปข้างล่างนี้ :-)

---

๑. อันตร (เปยยาล) วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขาร**ทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง ; เขาพึง**ประกอบความเพียรแผดเผากิเลส** เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

การประกอบวิริยะต่อไป คือหน้าที่ของผู้ยังไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง

ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท ยังมีหน้าที่ ต้องประกอบวิริยะ[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชรามรณะ,** ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง ; เขาพึง**ประกอบวิริยะ** เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตัณหา...เวทนา...ผัสสะ...สฬายตนะ นามรูป...วิญญาณ... ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัส ของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่สิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ต่อไปข้างล่างนี้ :–)

---

๑. วิริย (เปยยาล) วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายที่ เชตวัน

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย**, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง ; เขาพึง**ประกอบวิริยะ** เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

การประกอบการกระทำอันติดต่อ ต่อไป คือหน้าที่ของผู้ยังไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง

ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท
ยังมีหน้าที่ต้องประกอบการกระทำอันติดต่อ*

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชรามรณะ**, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง ; เขาพึง**ประกอบการกระทำอันติดต่อ** เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตัณหา...เวทนา...ผัสสะ...สฬายตนะ...นามรูป ..วิญญาณ... ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัสของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่สิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ต่อไปข้างล่างนี้ :-)

---

* [illegible] (เปยยาล) วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขาร**ทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึง**ประกอบการกระทำอันติดต่อ** เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท ยังมีหน้าที่ ต้องอบรมสติ[1]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชรามรณะ,** ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึง**อบรมสติ** เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตัณหา...เวทนา...ผัสสะ...สฬายตนะ...นามรูป...วิญญาณ...ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัสของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่สิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับสังขาร ดังที่มีอยู่ต่อไปข้างล่างนี้ :–)

---

๑. สติ (เปยยาล) วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย**, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึง**อบรมสติ** เพื่อให้รู้ในสังขารทั้งหลาย, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ควรอบรมสัมปชัญญะต่อไป เป็นหน้าที่ของผู้ไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง

ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท ยังมีหน้าที่ ต้องอบรมสัมปชัญญะ[๑]

ภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชรามรณะ**, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึง**อบรมสัมปชัญญะ** เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตัณหา...เวทนา...ผัสสะ...สฬายตนะ...นามรูป...วิญญาณ... ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัสของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่สิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ต่อไปข้างล่างนี้ :-)

---

๑. สัมปชัญญ (เปยยาล) วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ ไม่เห็น** ซึ่ง**สังขาร**ทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึง**อบรมสัมปชัญญะ** เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

การบำเพ็ญความไม่ประมาทต่อไป คือหน้าที่ของผู้ยังไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง

ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท ยังมีหน้าที่ ต้องบำเพ็ญความไม่ประมาท[๑]

ภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อ**ไม่รู้ ไม่เห็น** ซึ่ง**ชรามรณะ**, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึง**บำเพ็ญความไม่ประมาท** เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตัณหา...เวทนา...ผัสสะ...สฬายตนะ...นามรูป...วิญญาณ... ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัสของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่สิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ต่อไปข้างล่างนี้ :–)

---

๑. อัปปมาท (เปยยาล) วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ปฏิจจฯ เป็นเรื่องที่ทรงมุ่งหมายเพื่อการปฏิบัติ หนึ่ง
ปฏิปทา (เกี่ยวกับปฏิจจฯ) มีวิภาค สอง

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล **เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขาร**ทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึง**บำเพ็ญความไม่ประมาท** เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

มิจฉาปฏิปทา ชนิดที่มีปัจจยาการ สิบเอ็ด

ทรงมุ่งหมายให้ปฏิจจสมุปบาทเป็นเรื่องของการปฏิบัติ

(มิใช่เป็นเพียงทฤษฎี)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราจักแสดง **มิจฉาปฏิปทาและสัมมาปฏิปทา** แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลายจงฟังซึ่งธรรมนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

ครั้นภิกษุทั้งหลาย เหล่านั้น ทูลสนองรับพระพุทธดำรัสแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสถ้อยคำเหล่านี้ว่า :–

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็ **มิจฉาปฏิปทา** เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย ; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ ; ...ฯลฯ...ฯลฯ...ฯลฯ...; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

๑. สูตรที่ ๓ พุทธวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๕/๑๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

มิจฉาปฏิปทา คือ ปฏิจจฯ ฝ่ายสมุทยวาร หนึ่ง
ปฏิจจฯ ฝ่ายสมุทยวาร ตรัสว่า มิจฉาปฏิปทา หนึ่ง

สัมมาปฏิปทา คือ ปฏิจจฝ่ายนิโรธวาร หนึ่ง,
ปฏิจจฯฝ่ายนิโรธวาร ตรัสว่า สัมมาปฏิปทา, หนึ่ง
สัมมาปฏิปทา ชนิดที่มีปัจจยาการ สิบเอ็ด

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้ เรียกว่า มิจฉาปฏิปทา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็ **สัมมาปฏิปทา** เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งอวิชชานั่นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; ...ฯลฯ ...ฯลฯ...ฯลฯ... เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้ เรียกว่า สัมมาปฏิปทา, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : มิจฉาปฏิปทา คือบุคคลเผลอหรือปล่อยสติ เมื่อตากระทบรูปเป็นต้น จนกระทั่งความเผลอสติ (ซึ่งในที่นี้เรียกว่า อวิชชา) นั้น ได้ทำให้เกิดอาการต่าง ๆ ขึ้น อย่างครบถ้วนตามที่กล่าวไว้ในพระบาลีนี้ และได้รับผลเป็นความทุกข์ในที่สุด. ส่วนสัมมาปฏิปทา มีนัยตรงกันข้าม คือมีสติสมบูรณ์ในเมื่อตาเห็นรูปเป็นต้น อวิชชาก็ไม่เกิดขึ้น แต่มีสติสัมปชัญญะ หรือปัญญาอยู่แทน; ดังนั้น อาการต่าง ๆ ก็ไม่เกิดขึ้นในลักษณะที่จะมีความทุกข์ ในที่สุด. สรุปความได้อย่างสั้น ๆ ว่าความมีสตินั่นแหละเป็นตัวปฏิปทาที่เกี่ยวกับปฏิจจสมุปบาท ในชีวิตประจำวัน เช่นการเห็นรูปด้วยตาเป็นต้น ดังที่กล่าวแล้ว.

การหลีกเร้น คือธรรมที่ทำความง่ายแก่การรู้ปฏิจจฯ หนึ่ง,

การหลีกเร้นทำให้ง่ายแก่การรู้ปฏิจจสมุปบาท[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เธอทั้งหลาย **จงประกอบความเพียร ในการหลีกเร้นเถิด.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุผู้หลีกเร้นแล้ว ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริง.

๑. สูตรที่ ๒ นกุลปิตุวรรค ขันธสังยุตต์ ขนฺธ. สํ. ๑๗/๒๐/๓๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ธรรมที่ทำเป็น เกี่ยวกับปฏิจจฯ ในชีวิตประจำวันให้ซึ่ง

ผู้หลีกเร้น (ตามพบธรรม) จักรู้ชัดซึ่งธรรม สอง
การรู้ชัดซึ่งขันธ์ห้าโดยอาการ สอง ๑๒๗/๒๕๙

ก็ภิกษุนั้น ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริง ซึ่งอะไรเล่า? **ภิกษุผู้หลีกเร้นแล้ว ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริง ซึ่งความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งรูป ... แห่งเวทนา ... แห่งสัญญา ... แห่งสังขารทั้งหลาย ... แห่งวิญญาณ**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ความเกิดขึ้นแห่งรูป ... แห่งเวทนา ... แห่งสัญญา ... แห่งสังขารทั้งหลาย ... แห่งวิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อม**เพลิดเพลิน** ย่อม**พร่ำสรรเสริญ** ย่อม**เมาหมกอยู่**. ภิกษุนั้นย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพร่ำสรรเสริญ ย่อมเมาหมกอยู่ ซึ่งอะไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพร่ำสรรเสริญ ย่อมเมาหมกอยู่ซึ่ง**รูป**, เมื่อภิกษุนั้น เพลิดเพลิน พร่ำสรรเสริญ เมาหมกอยู่ซึ่งรูป, **นันทิ (ความเพลิน) ย่อมเกิดขึ้น. ความเพลินใด ในรูป, ความเพลินนั้น คือ อุปาทาน เพราะอุปาทานของภิกษุนั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ** โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพร่ำสรรเสริญ ย่อมเมาหมกอยู่ซึ่ง**เวทนา** ... ฯลฯ ... ฯลฯ ...[๑] ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

---

๑. ในกรณีแห่งรูป มีข้อความพิสดารอย่างไร ในกรณีแห่งเวทนา, สัญญา, สังขาร, ซึ่งละ ... ฯลฯ ... ฯลฯ ... ไว้, ก็พึงทราบว่ามีข้อความเต็มอย่างเดียวกันทุกตัวอักษร, ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งขันธ์แต่ละขันธ์เท่านั้น. อนึ่ง แม้ในฝ่ายแห่งการดับไปของ เวทนา สัญญา เป็นต้น ซึ่งละ ... ฯลฯ .. ฯลฯ ... ไว้ ก็พึงทราบโดยนัยะนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพร่ำสรรเสริญ ย่อมเมาหมกอยู่ซึ่ง**สัญญา**...ฯลฯ...ฯลฯ... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพร่ำสรรเสริญ ย่อมเมาหมกอยู่ซึ่ง**สังขาร**ทั้งหลาย...ฯลฯ...ฯลฯ...ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพร่ำสรรเสริญ ย่อมเมาหมกอยู่ซึ่ง**วิญญาณ.** เมื่อภิกษุนั้น เพลิดเพลิน พร่ำสรรเสริญ เมาหมกอยู่ ซึ่งวิญญาณ, **นันทิ** (ความเพลิน) **ย่อมเกิดขึ้น. ความเพลินใด ในรูป, ความเพลินนั้นคือ อุปาทาน เพราะอุปาทานของภิกษุนั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ** โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้คือ ความเกิดขึ้นแห่งรูป...แห่งเวทนา...แห่งสัญญา...แห่งสังขารทั้งหลาย...แห่งวิญญาณ.

....

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ความดับแห่งรูป...แห่งเวทนา...แห่งสัญญา...แห่งสังขารทั้งหลาย...แห่งวิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อม**ไม่เพลิดเพลิน** ย่อม**ไม่พร่ำสรรเสริญ** ย่อม**ไม่เมาหมก**อยู่. ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพลิดเพลิน ย่อมไม่พร่ำสรรเสริญ ย่อมไม่เมาหมกอยู่ ซึ่งอะไรเล่า ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพลิดเพลิน ย่อมไม่พร่ำสรรเสริญ ย่อมไม่เมาหมกอยู่ ซึ่ง**รูป**. เมื่อภิกษุนั้น ไม่เพลิดเพลิน ไม่พร่ำสรรเสริญ ไม่เมาหมกอยู่ ซึ่งรูป, **นันทิ (ความเพลิน) ใด ในรูป, นันทินั้น ย่อมดับไป. เพราะความดับแห่งนันทิของภิกษุนั้น จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ** โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพลิดเพลิน ย่อมไม่สรรเสริญ ย่อมไม่เมาหมกอยู่ ซึ่ง**เวทนา**...ฯลฯ...ฯลฯ...ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพลิดเพลิน ย่อมไม่พร่ำสรรเสริญ ย่อมไม่เมาหมกอยู่ ซึ่ง**สัญญา** ...ฯลฯ...ฯลฯ... ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพลิดเพลิน ย่อมไม่พร่ำสรรเสริญ ย่อมไม่เมาหมกอยู่ ซึ่ง**สังขารทั้งหลาย** ...ฯลฯ...ฯลฯ... ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

อุปมาแห่งการทรงดำเนินตามรอยทางเก่า หนึ่ง

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพลิดเพลิน ย่อมไม่พร่ำสรรเสริญ ย่อมไม่เมาหมกอยู่ ซึ่ง**วิญญาณ.** เมื่อภิกษุนั้น ไม่เพลิดเพลิน ไม่พร่ำสรรเสริญ ไม่เมาหมกอยู่ ซึ่งวิญญาณ, **นันทิใด ในวิญญาณ, นันทินั้น ย่อมดับไป. เพราะความดับแห่งนันทิของภิกษุนั้น จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ** โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-อุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้คือ ความดับแห่งรูป...แห่งเวทนา...แห่งสัญญา...แห่งสังขารทั้งหลาย...แห่งวิญญาณ, ดังนี้ แล.

ทางลัดพิเศษแห่งอริยอัฏฐังคิกมรรค คือการคิดค้นปฏิจจฯ หนึ่ง

การคิดค้นปฏิจจสมุปบาท
คือการเดินตามอริยอัฏฐังคิกมรรค[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนบุรุษเที่ยวไปในป่าทึบ เกิดพบรอยทาง ซึ่งเคยเป็นหนทางเก่าที่มนุษย์แต่กาลก่อนเคยใช้เดินแล้ว. บุรุษนั้น จึงเดินตามทางนั้นไป เมื่อเดินไปตามทางนั้นอยู่ ได้พบทรากนครซึ่งเป็นราชธานีโบราณ อันมนุษย์ทั้งหลายแต่กาลก่อนเคยอยู่อาศัยแล้ว เป็นที่อันสมบูรณ์ด้วยสวน สมบูรณ์ด้วยป่าไม้ สมบูรณ์ด้วยสระโบกขรณี มีทรากกำแพงล้อม มีภูมิภาคน่ารื่นรมย์. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้น บุรุษนั้นเข้าไปกราบทูลแจ้งข่าวนี้แก่พระราชา หรือแก่มหาอำมาตย์ของพระราชาว่า "ขอท้าวพระกรุณา จงทรงทราบเถิด : ข้าพระเจ้าเมื่อเที่ยวไปในป่าทึบ ได้เห็นรอยทาง

๑. สูตรที่ ๕ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๒๗/๒๕๓, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

รอยทางเก่า (ของพระพุทธเจ้า ฯ.) ก็ประกอบด้วยองค์ แปด.
อริยอัฏฐังคิกมรรค คือทางเก่าตลอดอนันตกาล มีองค์ แปด.

ซึ่งเคยเป็นหนทางเก่า ที่มนุษย์แต่กาลก่อนเคยใช้เดินแล้ว. ข้าพระเจ้าได้เดินตามทางนั้นไป เมื่อเดินไปตามทางนั้นอยู่ ได้พบทรากนครซึ่งเป็นราชธานีโบราณ อันมนุษย์ทั้งหลายแต่กาลก่อนเคยอยู่อาศัยแล้ว เป็นที่อันสมบูรณ์ด้วยสวน สมบูรณ์ด้วยป่าไม้ สมบูรณ์ด้วยสระโบกขรณี มีทรากกำแพงล้อม มีภูมิภาคน่ารื่นรมย์. ขอพระองค์จงตบแต่งสถานที่นั้นให้เป็นนครเถิด พระเจ้าข้า!" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้น พระราชาหรือมหาอำมาตย์ของพระราชานั้นจึงตบแต่งสถานที่นั้นขึ้นเป็นนคร. สมัยต่อมา นครนั้น ได้กลายเป็นนครที่มั่งคั่งและรุ่งเรือง มีประชาชนมาก เกลื่อนกล่นด้วยมนุษย์ ถึงแล้วซึ่งความเจริญไพบูลย์, นี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : เราได้เห็นแล้วซึ่งรอยทางเก่า ที่เคยเป็นหนทางเก่า อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนเคยทรงดำเนินแล้ว.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ก็รอยทางเก่า** ที่เคยเป็นหนทางเก่า อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนเคยทรงดำเนินแล้ว นั้นเป็นอย่างไรเล่า? นั้นคือ**อริยอัฏฐังคิกมรรค**นั่นเทียว, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ **สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นั้นแล รอยทางเก่า ที่เป็นหนทางเก่า อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนเคยทรงดำเนินแล้ว. เรานั้น **ได้ดำเนินไปตามแล้วซึ่งหนทางนั้น,** เมื่อดำเนินตามไปอยู่ ซึ่งหนทางนั้น เรา :

ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้ว ซึ่งชรามรณะ, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ;

อานิสงส์แห่งการ "เดินตามรอยทางเก่า" สิบเอ็ด.
ปฏิจจฯ โดยนัยอริยสัจสี่ เห็นได้เมื่อเดินตามรอยทางเก่า มีองค์ แปด.

...[๑] **ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งชาติ,** ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ;

...**ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งภพ,** ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งภพ, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งภพ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งภพ;

...**ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งอุปาทาน,** ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปาทาน, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน;

...**ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งตัณหา,** ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งตัณหา, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งตัณหา, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งตัณหา;

...**ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งเวทนา,** ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งเวทนา, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนา, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนา;

...**ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งผัสสะ,** ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งผัสสะ, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ;

...**ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งสฬายตนะ,** ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสฬายตนะ, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ;

---

๑. ที่ละ... ไว้ตรงนี้ และต่อ ๆ ไป มีข้อความเต็มว่า "เรานั้นได้ดำเนินไปตามแล้ว ซึ่งหนทางนั้น, เมื่อดำเนินไปตามอยู่ ซึ่งหนทางนั้น เรา".

ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทตามอัฏฐังคิกมรรค มี องค์ แปด

...**ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งนามรูป**, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งนามรูป, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งนามรูป, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป;

...**ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งวิญญาณ**, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ;

เราได้ดำเนินไปตามแล้วซึ่งหนทางนั้น, เมื่อดำเนินไปตามอยู่ซึ่งหนทางนั้น เรา**ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งสังขารทั้งหลาย**, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรานั้น ครั้นรู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งหนทางนั้น **ได้บอกแล้ว** แก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **พรหมจรรย์นี้ ที่เรากล่าวบอกแล้วนั้น ได้เป็นพรหมจรรย์ตั้งมั่นและรุ่งเรืองแล้ว เป็นพรหมจรรย์แผ่ไพศาล เป็นที่รู้แห่งชนมาก เป็นปึกแผ่นแน่นหนา จนกระทั่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายสามารถประกาศได้ด้วยดีแล้ว.**

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ตามข้อความข้างบนนี้ แสดงอยู่ในตัวแล้วว่า เมื่อดำเนินตามอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ ย่อมเป็นการรู้ปฏิจจสมุปบาทไปตามลำดับ พร้อมกันไปในตัว ; ดังนั้น จึงถือเป็นหลักได้ว่า การคิดค้นปฏิจจสมุปบาทอยู่อย่างขะมักเขม้นนี้ คือการที่กำลังดำเนินอยู่ ในอริยอัฏฐังคิกมรรค นั่นเอง. ขออย่าได้ข้ามไปเห็นเป็นคนละเรื่องเหมือนดังที่เป็นกันอยู่โดยมาก ในที่ทั่ว ๆ ไป.

บริษัทที่พลอยได้รับผลแห่งการค้นพบของพระองค์ สี่
พรหมจรรย์ที่ทรงประกาศ(สำเร็จ)แล้ว มีลักษณะ ห้า
ชนิดที่มีหน้าที่ประกาศพรหมจรรย์ให้ดี มีประโยชน์ ๒๖๖

ผู้ปฏิบัติธรรม"สมควรแก่ธรรม"ต้องเป็นไปเพื่อธรรม สาม
ปฏิบัติธรรม"สมควรแก่ธรรม" ต้องเป็นไปเพื่อธรรม สาม
การปฏิบัติธรรม"สมควรแก่ธรรม" ที่เนื่องด้วยปฏิจจสมุปบันธรรม สิบสอง

๓๕ ปฏิบัติเพื่อการดับปฏิจจสมุปบาท ชื่อว่าปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม[๑]

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุเป็นผู้**ปฏิบัติแล้ว** **เพื่อความเบื่อหน่าย** เพื่อความ**คลายกำหนัด** เพื่อความ**ดับไม่เหลือ** **แห่งชราและมรณะ** อยู่ไซร้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้**ปฏิบัติธรรม สมควรแก่ธรรมแล้ว**".

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุเป็นผู้**ปฏิบัติแล้ว** **เพื่อความเบื่อหน่าย** เพื่อความ**คลายกำหนัด** เพื่อความ**ดับไม่เหลือ** **แห่งชาติ** อยู่ไซร้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว".

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุเป็นผู้**ปฏิบัติแล้ว** **เพื่อความเบื่อหน่าย** เพื่อความ**คลายกำหนัด** เพื่อความ**ดับไม่เหลือ** **แห่งภพ** อยู่ไซร้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว".

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุเป็นผู้**ปฏิบัติแล้ว** **เพื่อความเบื่อหน่าย** เพื่อความ**คลายกำหนัด** เพื่อความ**ดับไม่เหลือ** **แห่งอุปาทาน** อยู่ไซร้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว."

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุเป็นผู้**ปฏิบัติแล้ว** **เพื่อความเบื่อหน่าย** เพื่อความ**คลายกำหนัด** เพื่อความ**ดับไม่เหลือ** **แห่งตัณหา** อยู่ไซร้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว".

๑. สูตรที่ ๖ อาหารวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.สํ. ๑๖/๒๒/๔๖, ตรัสแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ที่เชตวัน

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุเป็นผู้**ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย** เพื่อความ**คลายกำหนัด** เพื่อความ**ดับไม่เหลือ แห่งเวทนา** อยู่ไซร้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว".

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุเป็นผู้**ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย** เพื่อความ**คลายกำหนัด** เพื่อความ**ดับไม่เหลือ แห่งผัสสะ** อยู่ไซร้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า 'ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว".

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุเป็นผู้**ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย** เพื่อความ**คลายกำหนัด** เพื่อความ**ดับไม่เหลือ แห่งสฬายตนะ** อยู่ไซร้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว".

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุเป็นผู้**ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย** เพื่อความ**คลายกำหนัด** เพื่อความ**ดับไม่เหลือ แห่งนามรูป** อยู่ไซร้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว".

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุเป็นผู้**ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย** เพื่อความ**คลายกำหนัด** เพื่อความ**ดับไม่เหลือ แห่งวิญญาณ** อยู่ไซร้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว".

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุเป็นผู้**ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย** เพื่อความ**คลายกำหนัด** เพื่อความ**ดับไม่เหลือ แห่งสังขารทั้งหลาย** อยู่ไซร้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว".

บุพพภาค ของการปฏิบัติเพื่อดับปฏิจจฯ สาม
การปฏิบัติเพื่อดับ "โรค-หัวฝี-ลูกศร" มีปัจจยาการ สาม
ปัจจยาการ (แห่งปฏิจจฯ ที่ตั้งต้นด้วยคบสัตบุรุษ) เจ็ด
ปฏิจจฯ (ที่ตั้งต้นด้วยการคบสัตบุรุษ) มีปัจจยาการ เจ็ด

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้**ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย** เพื่อความ**คลายกำหนัด** เพื่อความ**ดับไม่เหลือ แห่งอวิชชา** อยู่ไซร้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว", ดังนี้ แล.

คนทนอดกลืนหายจากทนอด เพราะรู้ธรรม มีปัจจยาการ เจ็ด

องค์ประกอบที่เป็นบุพพภาค
ของการดับแห่งปฏิจจสมุปบาท[๑]

(มาคัณฑิยปริพพาชก ได้กราบทูลว่า "ข้าพเจ้าเลื่อมใสต่อท่านพระโคดมอย่างนี้แล้ว, ท่านพระโคดมจะสามารถเพื่อแสดงธรรมแก่ข้าพเจ้า โดยประการที่ข้าพเจ้า จะลุกขึ้นจากอาสนะนี้ ในลักษณะแห่งผู้หายตาบอดได้ไหม พระเจ้าข้า?" พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสว่า :–)

ดูก่อนมาคัณฑิยะ! ถ้าอย่างนั้น ท่านควร**คบสัตบุรุษ.**

ดูก่อนมาคัณฑิยะ! เมื่อใดท่านคบสัตบุรุษ, เมื่อนั้นท่านจักได้**ฟังธรรมของสัตบุรุษ.**

ดูก่อนมาคัณฑิยะ! เมื่อใดท่านได้ฟังธรรมของสัตบุรุษ, เมื่อนั้น ท่านจัก**ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม.**

ดูก่อนมาคัณฑิยะ! เมื่อใดท่านปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว, เมื่อนั้นท่าน**จักรู้เอง เห็นเอง** โดยแท้ ว่า "**นี้คือโรค, นี้คือหัวฝี, นี้คือลูกศร;**"

๑. มาคัณฑิยสูตร ม.ม. ๑๓/๒๙๕/๒๘๑, ตรัสแก่มาคัณฑิยปริพพาชก ที่กัมมาสทัมมนิคม แคว้นกุรุ.

... **ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งนามรูป,** ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งนามรูป, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งนามรูป, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป;

... **ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งวิญญาณ,** ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ;

เราได้ดำเนินไปตามแล้วซึ่งหนทางนั้น, เมื่อดำเนินไปตามอยู่ซึ่งหนทางนั้น เรา**ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งสังขาร**ทั้งหลาย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เรานั้น ครั้นรู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งหนทางนั้น **ได้บอกแล้ว** แก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **พรหมจรรย์นี้ ที่เราได้กล่าวบอกแล้วนั้น ได้เป็นพรหมจรรย์ที่มั่งมีและรุ่งเรืองแล้ว เป็นพรหมจรรย์แผ่ไพศาล เป็นที่รู้แห่งชนมาก เป็นปึกแผ่นแน่นหนา จนกระทั่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายสามารถประกาศได้ด้วยดีแล้ว.**

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ตามข้อความข้างบนนี้แสดงอยู่ในตัวแล้วว่า เมื่อดำเนินตามอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ ย่อมเป็นการรู้ปฏิจจสมุปบาทไปตามลำดับ พร้อมกันไปในตัว ; ดังนั้น จึงถือเป็นหลักได้ว่า การคิดค้นปฏิจจสมุปบาทอย่างขะมักเขม้นนี้ คือการที่กำลังดำเนินอยู่ ในอริยอัฏฐังคิกมรรค นั่นเอง. ขออย่าได้ข้ามไปเห็นเป็นคนละเรื่องเหมือนดังที่เป็นกันอยู่โดยมาก ในที่ทั่ว ๆ ไป.

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสถ้อยคำเหล่านี้ว่า:—

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมปริยายชื่อนิพเพธิกปริยาย นั้นเป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย !

(๑) **กามทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง,** นิทานสัมภวะ (เหตุเป็นแดนเกิดพร้อม) แห่งกามทั้งหลาย, เวมัตตตา (ประมาณต่าง ๆ) แห่งกามทั้งหลาย, วิบาก (ผลลุกวิเศษ) แห่งกามทั้งหลาย, นิโรธ (ความดับไม่เหลือ) แห่งกาม, นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือ) แห่งกาม, (นี้, แต่ละอย่างๆ) เป็นธรรมที่บุคคลพึงรู้แจ้ง.

(๒) **เวทนาทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง,** นิทานสัมภวะแห่งเวทนาทั้งหลาย เวมัตตตาแห่งเวทนาทั้งหลาย, วิบากแห่งเวทนาทั้งหลาย, นิโรธแห่งเวทนา, นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งเวทนา, (นี้, แต่ละอย่างๆ) เป็นธรรมที่บุคคลพึงรู้แจ้ง.

(๓) **สัญญาทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง,** นิทานสัมภวะแห่งสัญญาทั้งหลาย, เวมัตตตาแห่งสัญญาทั้งหลาย, วิบากแห่งสัญญาทั้งหลาย, นิโรธแห่งสัญญา, นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งสัญญา, (นี้, แต่ละอย่าง ๆ) เป็นธรรมที่บุคคลพึงรู้แจ้ง.

(๔) **อาสวะทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง,** นิทานสัมภวะแห่งอาสวะทั้งหลาย, เวมัตตตาแห่งอาสวะทั้งหลาย, วิบากแห่งอาสวะทั้งหลาย, นิโรธแห่งอาสวะ, นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งอาสวะ, (นี้, แต่ละอย่าง ๆ) เป็นธรรมที่บุคคลพึงรู้แจ้ง

(๕) **กรรม อันบุคคลพึงรู้แจ้ง,** นิทานสัมภวะแห่งกรรม, เวมัตตตาแห่งกรรม, วิบากแห่งกรรม, นิโรธแห่งกรรม, นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งกรรม, (นี้, แต่ละอย่าง ๆ) เป็นธรรมที่บุคคลพึงรู้แจ้ง.

ทุกข์ คือ รู้แจ้งโดยนิพเพธิกลักษณะ หก
กามคุณ มีอีราค ห้า
อารมณ์ [มิใช่กาม, เป็นเพียงกามคุณ] ห้า

ไวพจน์ ~~[illegible]~~แห่งคำ ที่มีความหมาย แห่ง "กามคุณ" หก

(๖) **ทุกข์ อันบุคคลพึงรู้แจ้ง,** นิทานสัมภวะแห่งทุกข์, เวมัตตตาแห่งทุกข์, วิบากแห่งทุกข์, นิโรธแห่งทุกข์, นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งทุกข์, (นี้, แต่ละอย่าง ๆ) เป็นธรรมที่บุคคลพึงรู้แจ้ง.

(๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! กามทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง เป็นอย่างไรเล่า ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! กามคุณทั้งหลาย ๕ ประการเหล่านี้ คือรูปทั้งหลาย อันจะพึงรู้แจ้งด้วยจักษุ ...เสียงทั้งหลาย อันจะพึงรู้แจ้งด้วยโสตะ ...กลิ่นทั้งหลาย อันจะพึงรู้สึกด้วยจมูก... รสทั้งหลาย อันจะพึงรู้สึกด้วยลิ้น... สัมผัสผิวหนัง อันจะพึงสัมผัสด้วยกาย อันเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา (อิฏฺฐา) น่าใคร่ (กนฺตา) น่าพอใจ (มนาปา) มีลักษณะอันน่ารัก (ปิยรูปา) เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยแห่งความใคร่ (กามูปสญฺหิตา) เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด (รชนิยา) มีอยู่. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อารมณ์ทั้งหลาย ๕ ประการเหล่านี้ หาใช่กามไม่ : ในอริยวินัย เรียกอารมณ์ทั้งหลาย ๕ ประการเหล่านี้ว่า "กามคุณ" (หาเรียกว่ากามไม่) แต่ว่า :-

ความกำหนัดไปตามอำนาจความดำริ (สังกัปปราคะ)
นั่นแหละคือกามของคนเรา; กามแท้ของคนเรา (คือ สังกัปปราคะ) หนึ่ง
อารมณ์อันวิจิตรทั้งหลาย ในโลก นั้น หาใช่กามไม่:
ความกำหนัดไปตามอำนาจความดำริ
นั่นแหละคือกามของคนเรา;
อารมณ์อันวิจิตร คงอยู่ในโลก ตามประสาของมันเท่านั้น;
ดังนั้น ผู้มีปัญญาจึงนำออกเสียซึ่งฉันทะ ในอารมณ์
อันวิจิตรเหล่านั้น ดังนี้.

อริยวินัย เรียกอารมณ์ (อิฏฐารมณ์) ห้า ว่า กามคุณ ห้า
สังกัปปราคะ คือความหมายอันแท้ของ "กาม" หนึ่ง
ฉันทะ คือ ชนม~~[illegible]~~ (ที่พึงนำออกเสียจาก กามคุณ) หนึ่ง

กาม มีนิทานสัมภวะ (คือผัสสะ) หนึ่ง
กาม มีเวมัตตตา (ทำให้เกิดกามอารมณ์) ห้า
กาม มีวิบาก (ทำให้เกิดกามอัตตภาพที่เกิดขึ้น) สอง
กาม มีนิโรธ (เพราะความดับแห่งธรรม คือผัสสะ) หนึ่ง
กาม มีนิโรธคามินีปฏิปทา (คืออริยอัฏฐังคิกมรรค) หนึ่ง

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิทานสัมภวะ (เหตุเป็นแดนเกิดพร้อม) แห่งกามทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **นิทานสัมภวะแห่งกาม**ทั้งหลาย คือ **ผัสสะ.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เวมัตตตา (ประมาณต่าง ๆ) แห่งกามทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **เวมัตตตาแห่งกามทั้งหลาย** คือความใคร่ (กาม) ในรูปารมณ์ก็อย่างหนึ่ง ๆ ความใคร่ในสัททารมณ์ ก็อย่างหนึ่ง ๆ ความใคร่ในคันธารมณ์ก็อย่างหนึ่ง ๆ ความใคร่ในรสารมณ์ก็อย่างหนึ่ง ๆ ความใคร่ในโผฏฐัพพารมณ์ ก็อย่างหนึ่ง ๆ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เราเรียกว่า เวมัตตตาแห่งกามทั้งหลาย.

อัตตภาพอันเกิดจากกามในอารมณ์นั้นๆ มีวิบาก สอง

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็วิบากแห่งกามทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคลมีความใคร่ในอารมณ์ใดอยู่ ย่อมยังอัตตภาพอันเกิดจากกามในอารมณ์นั้น ๆ ให้เกิดขึ้น เป็นอัตตภาพมีส่วนแห่งบุญบ้าง มีส่วนแห่งบุญหามิได้บ้าง; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่า **วิบากแห่งกามทั้งหลาย.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นิโรธแห่งกาม เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ความดับแห่งกามมี** เพราะความดับแห่งผัสสะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งกาม เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยอัฏฐังคิกมรรคนี้แล คือ**นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งกาม**, ข้อนั้นได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

ทรงรู้ชัดพรหมจรรย์นี้ว่าเป็นที่ดับแห่งกาม เมื่อรู้ลักษณะ กามโดย หก.
เวทนามีวิภาค สาม
เวทนา มีนิทานสัมภวะ (คือผัสสะ) หนึ่ง

เวทนา มีเวมัตตตา (จำแนกตาม อามิส) หก

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ในกาลใดแล อริยสาวกย่อมรู้ชัดซึ่งกามทั้งหลายอย่างนี้**, ซึ่งนิทานสัมภวะแห่งกามทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งเวมัตตตาแห่งกามทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งวิบากแห่งกามทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งนิโรธแห่งกามอย่างนี้, ซึ่งนิโรธคามินีปฏิปทาแห่งกามอย่างนี้; ในกาลนั้น อริยสาวกนั้น ย่อม**รู้ชัดซึ่งพรหมจรรย์อันเป็นเครื่องเจาะแทงกิเลสนี้ว่า เป็นที่ดับแห่งกาม** (กามนิโรธ).

(๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็เวทนาทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง เป็นอย่างไรเล่า ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **เวทนา**ทั้งหลาย ๓ ประการเหล่านี้ คือสุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็นิทานสัมภวะแห่งเวทนาทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **นิทานสัมภวะแห่งเวทนา**ทั้งหลาย คือ**ผัสสะ.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็เวมัตตตาแห่งเวทนาทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สุขเวทนา อันเป็นไปกับด้วยอามิส (เหยื่อ) ก็มีอยู่, สุขเวทนา อันปราศจากอามิส ก็มีอยู่; ทุกขเวทนา อันเป็นไปกับด้วยอามิส ก็มีอยู่, ทุกขเวทนา อันปราศจากอามิส ก็มีอยู่; อทุกขมสุขเวทนา อันเป็นไปกับด้วยอามิส ก็มีอยู่, อทุกขมสุขเวทนา อันปราศจากอามิสก็มีอยู่; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้เรากล่าวว่า **เวมัตตตาแห่งเวทนา**ทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็วิบากแห่งเวทนาทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลเสวยเวทนาใดอยู่ ย่อมยังอัตตภาพอันเกิดจากเวทนานั้นให้เกิดขึ้น

เวทนา มีวิบาก (จำแนกตามอัตตภาพ ที่เกิดขึ้น) สอง
อัตตภาพอันเกิดจากเวทนา มีวิภาค สอง

เวทนา มีนิโรธ (เพราะความดับแห่งธรรม คือผัสสะ) หนึ่ง
เวทนา มีนิโรธคามินีปฏิปทา (คืออริยัฏฐังคิกมรรค) หนึ่ง
สัญญา มีวิภาค หก

สัญญา มีนิทานสัมภวะ (คือผัสสะ) หนึ่ง

เป็นอัตตภาพมีส่วนแห่งบุญบ้าง เป็นอัตตภาพมีส่วนแห่งบุญหามิได้บ้าง ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่า **วิบากแห่งเวทนา**ทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิโรธแห่งเวทนา เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ความดับแห่งเวทนามี** เพราะความดับแห่งผัสสะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งเวทนา เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยอัฏฐังคิกมรรคนี้แล **คือนิโรธคามินีปฏิปทาแห่งเวทนา,** ข้อนั้นได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

รู้ชัดซึ่งพรหมจรรย์นี้ (เป็นที่ดับแห่งเวทนา, เมื่อรู้เวทนาโดยลักษณะ หก

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ในกาลใดแล อริยสาวกย่อมรู้ชัดซึ่งเวทนาทั้งหลายอย่างนี้,** ซึ่งนิทานสัมภวะแห่งเวทนาทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งเวมัตตตาแห่งเวทนาทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งวิบากแห่งเวทนาทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งนิโรธแห่งเวทนาอย่างนี้, ซึ่งนิโรธคามินีปฏิปทาแห่งเวทนาอย่างนี้ ; ในกาลนั้น อริยสาวกนั้นย่อม**รู้ชัดซึ่งพรหมจรรย์อันเป็นเครื่องเจาะแทงกิเลสนี้ว่า เป็นที่ดับแห่งเวทนา** (เวทนานิโรธ).

(๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สัญญาทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **สัญญาทั้งหลาย ๖ ประการเหล่านี้** คือรูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธัมมสัญญา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิทานสัมภวะแห่งสัญญาทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **นิทานสัมภวะแห่งสัญญาทั้งหลาย คือ ผัสสะ.**

สัญญา มีเวมัตตตา (ต่างกันตามอารมณ์) หก
สัญญา มีวิบาก (ให้เกิดโวหารพูดตามสัญญานั้น) หนึ่ง
สัญญา มีนิโรธ (เพราะความดับแห่งธรรมคือผัสสะ) หนึ่ง

สัญญา มีนิโรธคามินีปฏิปทา (คืออริยัฏฐังคิกมรรค) หนึ่ง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็เวมัตตตาแห่งสัญญาทั้งหลายเป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สัญญาในอารมณ์คือรูปทั้งหลาย ก็อย่างหนึ่ง ๆ, สัญญาในอารมณ์คือเสียงทั้งหลาย ก็อย่างหนึ่ง ๆ, สัญญาในอารมณ์คือกลิ่นทั้งหลาย ก็อย่างหนึ่ง ๆ, สัญญาในอารมณ์คือรสทั้งหลาย ก็อย่างหนึ่ง ๆ, สัญญาในอารมณ์คือโผฏฐัพพะทั้งหลาย ก็อย่างหนึ่ง ๆ, สัญญาในอารมณ์คือธัมมารมณ์ทั้งหลาย ก็อย่างหนึ่ง ๆ ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้เรากล่าวว่า **เวมัตตตาแห่งสัญญา**ทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็วิบากแห่งสัญญาทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เรากล่าวซึ่งสัญญาทั้งหลาย ว่าเป็นสิ่งที่มีผลออกมาเป็นโวหารพูดอย่างหนึ่ง ๆ (โวหารเวปกฺกา) เพราะว่าบุคคลกระทำซึ่งสัญญาในสิ่งนั้น ๆ ว่าอย่างไร เขาย่อมกล่าวออกมาอย่างนั้น ๆ เช่นว่า เราเป็นผู้มีสัญญาอย่างนี้ ๆ[๑] เป็นต้น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้เรากล่าวว่า **วิบากแห่งสัญญา**ทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็นิโรธแห่งสัญญา เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ความดับแห่งสัญญา**มี เพราะความดับแห่งผัสสะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งสัญญา เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อริยอัฏฐังคิกมรรคนี้แล **คือนิโรธคามินีปฏิปทาแห่งสัญญา**, ข้อนี้ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

---

๑. พึงเข้าใจว่า คำว่า "สัญญา" ในกรณีอย่างนี้ มิได้หมายถึงความจำล้วน ๆ แต่หมายถึงความรู้สึก จนมีความสำคัญว่ามันเป็นอะไร หรืออย่างไรเป็นต้น.

กรรม (ซึ่งเป็นตัวกรรมอันแท้จริง) คือเจตนา หนึ่ง
กรรม (มีทวาร) สาม.
กรรม มีนิทานสัมภวะ (คือผัสสะ) หนึ่ง.

กรรม มีเวมัตตตา (จำแนกตามที่ตั้ง) หก

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ในกาลใดแล อริยสาวกย่อมรู้ชัดซึ่งสัญญาทั้งหลาย อย่างนี้,** ซึ่งเวมัตตตาแห่งสัญญาทั้งหลาย อย่างนี้, ซึ่งวิบากแห่งสัญญาทั้งหลาย อย่างนี้, ซึ่งนิโรธแห่งสัญญา อย่างนี้, ซึ่งนิโรธคามินีปฏิปทาแห่งสัญญา อย่างนี้; ในกาลนั้น อริยสาวกนั้น ย่อม**รู้ชัดซึ่งพรหมจรรย์อันเป็นเครื่องเจาะแทงกิเลสนี้ว่า เป็นที่ดับแห่งสัญญา** (สัญญานิโรธ).

การรู้ชัดพรหมจรรย์นี้ว่าเป็นที่ดับแห่งสัญญา เมื่อรู้สัญญาโดยลักษณะ หก

(๓) ...ฯลฯ... (ข้อความตอนที่ละไว้นี้ เป็นตอนที่กล่าวถึงอาสวะ จักเว้นเสียไม่นำมาใส่ไว้ในที่นี้ เพราะไม่ได้ตรัสไว้เกี่ยวกับผัสสะโดยตรง) ...ฯลฯ...

(๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็กรรมอันบุคคลพึงรู้แจ้ง เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวซึ่งเจตนา ว่าเป็น**กรรม** เพราะว่าบุคคลมีเจตนาแล้ว ย่อมกระทำซึ่งกรรม ด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิทานสัมภวะแห่งกรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **นิทานสัมภวะแห่งกรรม**ทั้งหลาย คือ **ผัสสะ.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เวมัตตตาแห่งกรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กรรมอันทำสัตว์ให้เสวยเวทนาเป็นสัตว์นรก มีอยู่, กรรมอันทำสัตว์ให้เสวยเวทนาเป็นกำเนิดเดรัจฉาน มีอยู่, กรรมอันทำสัตว์ให้เสวยเวทนาเป็นเปรตวิสัย มีอยู่, กรรมอันทำสัตว์ให้เสวยเวทนาในมนุษยโลก มีอยู่, กรรมอันทำสัตว์ให้เสวยเวทนาในเทวโลก มีอยู่; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่า **เวมัตตตาแห่งกรรม**ทั้งหลาย.

กรรม มีวิบาก (จำแนกตามกาลที่ให้ผล) สาม
กรรม มีนิโรธ (เพราะความดับแห่งธรรมคือผัสสะ) หนึ่ง
กรรม มีนิโรธคามินีปฏิปทา (คืออริยัฏฐังคิกมรรค) หนึ่ง

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็วิบากแห่งกรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวซึ่งวิบากแห่งกรรมว่ามีอยู่ ๓ อย่าง คือ วิบากในทิฏฐธรรม (คือทันควัน) หรือว่า วิบากในอุปปัชชะ (คือในเวลาต่อมา) หรือว่า วิบากในอปรปริยายะ (คือในเวลาต่อมาอีก); ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่า **วิบากแห่งกรรม**ทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิโรธแห่งกรรม เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ความดับแห่งกรรม**ทั้งหลายมี เพราะความดับแห่งผัสสะ.[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งกรรม เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยอัฏฐังคิกมรรคนี้แล **คือนิโรธคามินีปฏิปทาแห่งกรรม**, ข้อนี้ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ในกาลใดแล อริยสาวกย่อมรู้ชัดซึ่งกรรม อย่างนี้**, ซึ่งเวมัตตตาแห่งกรรมทั้งหลาย อย่างนี้, ซึ่งวิบากแห่งกรรมทั้งหลาย อย่างนี้, ซึ่งนิโรธแห่งกรรม อย่างนี้, ซึ่งนิโรธคามินีปฏิปทาแห่งกรรม อย่างนี้; ในกาลนั้น อริยสาวกนั้น ย่อม**รู้ชัดซึ่งพรหมจรรย์อันเป็นเครื่องเจาะแทงกิเลสนี้ว่า เป็นที่ดับแห่งกรรม** (กัมมนิโรธ).

ทรงรู้ชัดพรหมจรรย์นี้ว่าเป็นที่ดับแห่งกรรม, เมื่อรู้กรรมโดยลักษณะหก

๑. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นใจความสำคัญที่สุด ในตอนนี้ ที่ตรัสว่า แดนเกิดแห่งกรรมคือผัสสะ แดนดับแห่งกรรม ก็คือผัสสะ ซึ่งแสดงว่า กรรมเกิดและดับ ในอัตตภาพนี้ อยู่อย่างซ้ำ ๆ ซาก ๆ; ดังนั้น วิบากแห่งกรรม จึงมีได้ในอัตตภาพนี้ อย่างซ้ำ ๆ ซาก ๆ ไม่ว่าจะเป็นชนิดทิฏฐธรรมหรืออุปปัชชะ หรืออปรปริยายะ ซึ่งมักจะเข้าใจกันไปว่า สองชนิดหลังนั้น จะมีต่อภายเข้าโลงไปแล้วเท่านั้น, ความถูกต้องในเรื่องนี้ จะเป็นอย่างไร ขอจงพิจารณาดูเถิด.

กรรม มีแดนเกิดและดับในอัตตภาพนี้ (ที่ธรรมคือผัสสะ) หนึ่ง

ผัสสะเป็นที่เกิดและดับ แห่งนิพเพธิกธรรม สี่
ผัสสะเป็นตัวการสำคัญในกระแสแห่งปฏิจจฯ ทั้งสิ้น หนึ่ง
ธรรมที่เป็นตัวการสำคัญที่สุด แต่รู้จักกันน้อยที่สุด (คือผัสสะ) หนึ่ง

(๖)...ฯลฯ... (ข้อความตอนที่ละไว้นี้ เป็นตอนที่กล่าวถึงทุกข์ จักเว้นเสีย ไม่นำมาใส่ไว้ในที่นี้ เพราะไม่ได้ตรัสไว้เกี่ยวกับผัสสะโดยตรง) ....ฯลฯ....

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้แล คือธรรมปริยายอันชื่อว่านิพเพธิกปริยาย นั้น.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า สิ่งที่เรียกว่าผัสสะนั้น มีความสำคัญมากน้อยเพียงใด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือข้อที่ผัสสะเป็นที่เกิดและที่ดับแห่งกาม แห่งเวทนา แห่งสัญญา และแห่งกรรม. พวกเรายังมีความรู้เรื่องผัสสะกันน้อยเกินไป จึงไม่สามารถจะปฏิบัติให้ประสบความสำเร็จในการเอาชนะกาม, ในการควบคุมเวทนา, ในการละเสียซึ่งสัญญา และในการทำความสิ้นสุดแห่งกรรมทั้งหลาย. ผัสสะเป็นตัวการสำคัญในกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาท ดังที่ทราบกันอยู่แล้ว เมื่อมีการกล่าวถึงผัสสะในที่ใด ก็พึงทราบเถิดว่า ย่อมมีกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาทซ่อนอยู่ครบถ้วนในที่นั้น ไม่ว่าจะเรียกชื่อว่ากาม หรือเวทนา หรือสัญญา หรือกรรม อันเป็นนิพเพธิกธรรม ดังที่กล่าวแล้วในพระบาลีนี้: ดังนั้น ควรจะถือว่า ผัสสะทั้งหลาย เป็นนิพานสัมภาระส่วนมากของนิพเพธิกธรรม ที่บุคคลพึงรู้แจ้งแทงตลอด เพื่อความสิ้นสุดแห่งความทุกข์ในที่สุด.

คุณวิเศษยิ่งขึ้นไป หลังได้ในขณะจิตตั้งมั่นอยู่ในสติปัฏฐาน สี่
สติปัฏฐานสี่ เป็นขณะที่เหมาะ(สำคัญ)ในการรู้คุณวิเศษยิ่งขึ้นไป หนึ่ง

ปฏิจจสมุปบาทแห่งการกำจัดอุปสรรคขณะเจริญสติปัฏฐาน[๑]

ดูก่อนอานนท์! ข้อนั้นเป็นอย่างนั้น, ข้อนั้นเป็นอย่างนั้น; คือภิกษุหรือภิกษุณีใดก็ตาม **ผู้มีจิตตั้งมั่นดีแล้วในสติปัฏฐาน ๔ อยู่** : ข้อนี้เป็นสิ่งที่ภิกษุหรือภิกษุณีนั้นพึงหวังได้ว่า **จักรู้พร้อมซึ่งคุณวิเศษอันโอฬาร อื่นจากคุณวิเศษที่มีแล้วในก่อน.** ภิกษุหรือภิกษุณีมีจิตตั้งมั่นด้วยดีในสติปัฏฐาน ๔ อย่างไหนเล่า?

๑. อัมพปาลิวรรค มหาวาร. สํ. ๑๙/๒๐๗/๗๑๖, ตรัสแก่พระอานนท์ ที่เชตวัน.

การกำจัดอุปสัค(ในขณะเจริญสติปัฏฐาน) โดยปัจจยาการ หก
อุปสัค (ที่มักจะเกิด) ในขณะเจริญสติปัฏฐานทั้งสี่ สาม
[illegible] อุปสัคแห่งการเจริญสติปัฏฐาน ก็ย่อมสิ้นไปตามวิธีการแห่งปฏิจจฯ หนึ่ง

ดูก่อนอานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นกายในกายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้. เมื่อเธอพิจารณาเห็นกายในกายอยู่, ความเร่าร้อน (ปริฬาห) ในกายอันมีกายเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นก็ดี หรือว่าความหดหู่แห่งจิตเกิดขึ้นก็ดี หรือว่าจิตฟุ้งไปในภายนอกก็ดี; ดูก่อนอานนท์! ภิกษุนั้น พึง**ตั้งจิตในนิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส.**

เมื่อตั้งจิตในนิมิตเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส, ปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้น;
เมื่อมีปราโมทย์แล้ว ปีติ ย่อมเกิดขึ้น;
เมื่อมีใจปีติแล้ว กาย ย่อมรำงับ;
ผู้มีกายรำงับแล้ว ย่อมรู้สึกเป็นสุข;
เมื่อรู้สึกเป็นสุข จิตย่อมตั้งมั่น.

ภิกษุนั้นย่อมพิจารณาอย่างนี้ว่า "เราตั้งจิตไว้เพื่อประโยชน์แก่ธรรมใด ประโยชน์นั้นสำเร็จแล้วแก่เรา. เอาละ, บัดนี้เราจะนำจิตเฉพาะต่ออารมณ์นั้น". ภิกษุนั้นย่อมนำจิตเฉพาะต่ออารมณ์นั้นด้วย ไม่กระทำซึ่งวิตกด้วย ไม่กระทำซึ่งวิจารด้วย. เธอนั้นย่อมรู้ชัดว่า "เราเป็นผู้ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร เป็นผู้มีสติ มีสุขในภายใน" ดังนี้.

(ในกรณีแห่งเวทนา – จิต – และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ก็ทรงแสดงไว้โดยนัยเดียวกัน)

ดูก่อนอานนท์! ภาวนา ย่อมมีเพราะการตั้งจิตไว้ อย่างนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า แม้การแก้ไขอุปสรรคแห่งการเจริญสติปัฏฐาน ซึ่งเป็นธรรมอันเอกอันสูงสุด ก็ยังต้องใช้วิธีการที่เรียกว่าปฏิจจสมุปบาท ดังที่ปรากฏอยู่ในพระบาลีนี้ ซึ่งมีใจความสำคัญว่า นิมิตอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสนั้น สามารถกำจัดนิวรณ์หรืออุปสรรคของสมาธิได้, ข้อนี้เป็นการชี้ให้เห็นวิธีการกำจัดนิวรณ์โดยวิธีที่ละเอียด ลึกซึ้งเกินกว่าที่ทราบ หรือสอน ๆ กันอยู่.

ชมรมผู้มีอุปการะมาก มีลำดับแห่งการปฏิบัติ หก
ผู้ที่ควรปฏิบัติตาม คือผู้ประกอบด้วยธรรมขันธ์ ห้า
สัมโพชฌงค์ที่สมบูรณ์ เป็นไปโดยปัจจยาการ เจ็ด.

ปัจจยาการ (แห่งโพชฌงค์ที่สมบูรณ์) เจ็ด.

ปฏิจจสมุปบาท เพื่อสามัญญผลในปัจจุบัน

(๗ ประการ : อรหัตต์ ๒, อนาคามี ๕)[๑]

ปฏิจจฯ (แห่งสามัญผลในปัจจุบัน) มีปัจจยาการ แปด

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! การได้เห็น . . . การได้ฟัง . . . การได้เข้าไปหา . . . การได้นั่งใกล้ . . . การระลึกถึง . . . การบวชตาม . . . (แต่ละอย่าง ๆ) ในภิกษุทั้งหลายผู้สมบูรณ์ด้วยศีล – สมาธิ – ปัญญา – วิมุตติ – วิมุตติญาณทัสสนะ – นั้น เรากล่าว (แต่ละอย่าง ๆ) ว่า**เป็นธรรมมีอุปการะมาก.** . . . .

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า เมื่อผู้ใดฟังธรรมของภิกษุเช่นนั้นแล้ว เป็นผู้หลีกออกทั้งทางกายและทางจิตอยู่ ย่อมตามระลึกตริตรึกซึ่งธรรมนั้น . . . **สติสัมโพชฌงค์**ของเธอนั้น ย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์ ;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุผู้มีสติสัมโพชฌงค์เจริญบริบูรณ์อยู่เช่นนั้นแล้ว ย่อมเลือกเฟ้น ย่อมพิจารณา ถึงการใคร่ครวญ ซึ่งธรรมนั้นด้วยปัญญา . . . **ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์**ของเธอนั้น ย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์ ;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อภิกษุมีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เจริญบริบูรณ์อยู่เช่นนั้น (ก็เป็นอันว่า) เธอเป็นผู้ปรารภความเพียรแล้วไม่ย่อหย่อน . . . **วิริยสัมโพชฌงค์**ของเธอนั้น ย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์ ;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นิรามิสปีติ (ปีติอิงธรรมไม่อิงอามิส) ย่อมเกิดแก่ภิกษุผู้มีความเพียรอันปรารภแล้วเช่นนั้น. . . **ปีติสัมโพชฌงค์**ของเธอนั้น ย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์ ;

---

๑. สีลสูตร บัพพตวรรค มหาวาร. สํ. ๑๙/๙๔ – ๑๐๒/๓๗๓ – ๓๘๒.

สามัญญผล ของการเจริญโพชฌงค์เจ็ด มีโดยประการ เจ็ด.
อรหัตตผล (ในกรณีโพชฌงค์เจ็ด) มีวิภาคโดยกาล สอง
อนาคามี (ในกรณีโพชฌงค์เจ็ด) มีวิภาค ห้า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! กายก็ดี จิตก็ดี ของภิกษุผู้มีใจปีติ ย่อมสงบรำงับ... **ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์**ของเธอนั้น ย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์ ;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! จิตของภิกษุผู้มีกายสงบและเป็นสุข ย่อมตั้งมั่นเป็นสมาธิ... **สมาธิสัมโพชฌงค์**ของเธอนั้น ย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์ ;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุ (ผู้มีสมาธิสัมโพชฌงค์) ย่อมเป็นผู้เพ่งซึ่งจิตอันตั้งมั่นดีแล้วอย่างนั้น... (เป็นอันว่า) **อุเบกขาสัมโพชฌงค์**ของเธอนั้น ย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อโพชฌงค์ทั้ง ๗ เป็นธรรมที่ภิกษุนั้นเจริญ ทำให้มากแล้วอย่างนี้, ผลเป็นอานิสงส์ ๗ ประการ ย่อมเป็นสิ่งที่เธอหวังได้. ๗ ประการอย่างไรเล่า ? ๗ ประการ คือ :-

ของสัมโพชฌงค์.

(๑) ย่อมบรรลุอรหัตตผลโดยพลัน ในทิฏฐธรรม (ทันควัน) นั่นเทียว,
(๒) ถ้าไม่เช่นนั้น ..ก็ย่อมบรรลุอรหัตตผล ในมรณกาล (เวลาที่กำลังจะตาย),
(๓) ถ้าไม่เช่นนั้น ..ก็ย่อมเป็นอันตราปรินิพพายี (อนาคามี) เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสัญโญชน์ ๕,
(๔) ถ้าไม่เช่นนั้น ...ก็ย่อมเป็นอุปหัจจปรินิพพายี (อนาคามี) เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสัญโญชน์ ๕,
(๕) ถ้าไม่เช่นนั้น ..ก็ย่อมเป็นอสังขารปรินิพพายี (อนาคามี) เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสัญโญชน์ ๕,
(๖) ถ้าไม่เช่นนั้น ...ก็ย่อมเป็นสสังขารปรินิพพายี (อนาคามี) เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสัญโญชน์ ๕.
(๗) ถ้าไม่เช่นนั้น ..ก็ย่อมเป็นอุทธังโสโตอกนิฏฐคามี(อนาคามี) เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสัญโญชน์ ๕.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อโพชฌงค์ทั้ง ๗ เป็นธรรมที่ภิกษุนั้นเจริญ ทำให้มากแล้วอย่างนี้, ผลเป็นอานิสงส์ ๗ ประการ ย่อมเป็นสิ่งที่เธอหวังได้ อย่างนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ขอให้ผู้ศึกษาสังเกตว่า ในกรณีที่เกี่ยวกับอานิสงส์ทั้ง ๗ ประการนี้ ไม่มีพระบาลีคำใดที่แสดงว่าเป็นเรื่องภายหลังจากการตายแล้ว (กายสฺส เภทา ปรํ มรณา) ดังที่เราพูดหรือสอนกันอยู่ทั่วไป ๆ โดยไม่ยอมให้มีการวิพากษ์วิจารณ์ ; ดังนั้น ในที่นี้จึงให้ชื่อว่า "สามัญญผลในปัจจุบัน".

ปฏิจจฯ เป็นสิ่งที่ต้องเห็นด้วย (ยถาภูตสัมมัปปัญญา) ปัญ ๗ หนึ่ง
ญาณเครื่องรู้ปฏิจจฯ ไม่เนื่องด้วยทางมาแห่งความรู้ของสามัญชน หน้า

ปฏิจจสมุปบาท เป็นสิ่งที่ต้องเห็นด้วยยถาภูตสัมมัปปัญญา แม้ที่ยังเป็นเสขะเป็นอย่างน้อย[๑]

ครั้งหนึ่ง พระมุสิละ พระปวิฏฐะ พระนารทะ และพระอานนท์ อยู่ ณ โฆสิตาราม ใกล้เมืองโกสัมพี. ครั้งนั้น พระปวิฏฐะได้กล่าวกะพระมุสิละว่า :–

"ดูก่อนท่านมุสิละ ! ถ้าเว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการตริตรึกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทิฏฐิของตนเสีย ; ญาณเป็นเครื่องรู้เฉพาะตนจริง ๆ จะมีแก่ท่านมุสิละว่า 'เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ' ดังนี้ ได้หรือ ?"

"ดูก่อนท่านปวิฏฐะ ! แม้เว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการตริตรึกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทิฏฐิของตนเสีย ; กระผมก็ย่อมรู้ย่อมเห็นซึ่งธรรมข้อนั้นได้ว่า **'เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ'** *ดังนี้".*

(พระปวิฏฐะได้ถามเป็นลำดับไปถึงข้อที่เกี่ยวกับชาติ เกี่ยวกับภพ เกี่ยวกับอุปาทาน เกี่ยวกับตัณหา เกี่ยวกับเวทนา เกี่ยวกับผัสสะ เกี่ยวกับสฬายตนะ เกี่ยวกับนามรูป เกี่ยวกับวิญญาณ ด้วยคำถามอย่างเดียวกัน พระมุสิละก็ได้ตอบยืนยันด้วยคำตอบอย่างเดียวกัน จนถึงข้อสุดท้าย :–)

"ดูก่อนท่านมุสิละ ! ถ้าเว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย,

---

๑. สูตรที่ ๘ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๔๐/๒๖๘,

เว้นการตริตรึกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทิฏฐิของตนเสีย ; ญาณเป็นเครื่องรู้เฉพาะตนจริง ๆ จะมีแก่ท่านมุสิละว่า 'เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย' ดังนี้ ได้หรือ ?"

"ดูก่อนท่านปวิฏฐะ ! แม้เว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการตริตรึกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทิฏฐิของตนเสีย ; กระผมก็ย่อมรู้ย่อมเห็นซึ่งธรรมข้อนั้นได้ว่า **'เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย'** *ดังนี้".*

(พระปวิฏฐะได้ถามพระมุสิละต่อไปถึงอาการปฏิจจสมุปบาทฝ่ายนิโรธวาร เป็นลำดับ ๆ ไป จนกระทั่งข้อสุดท้าย :-)

"ดูก่อนท่านมุสิละ ! ถ้าเว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการตริตรึกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทิฏฐิของตนเสีย ; ญาณเป็นเครื่องรู้เฉพาะตนจริง ๆ จะมีแก่ท่านมุสิละว่า 'เพราะมีความดับแห่งอวิชชา จึงมีความดับแห่งสังขาร' ดังนี้ ได้หรือ ?"

"ดูก่อนท่านปวิฏฐะ ! แม้เว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการตริตรึกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทิฏฐิของตนเสีย ; กระผมก็ย่อมรู้ย่อมเห็น ซึ่งธรรมข้อนั้นได้ว่า **'เพราะมีความดับแห่งอวิชชา จึงมีความดับแห่งสังขาร'** *ดังนี้".*

โวหารพิเศษของนิพพาน(คือความดับแห่งภพ) หนึ่ง
การรู้ว่านิพพานเป็นอะไร ไม่เนื่องด้วยวิธีการรู้ของสามัญชน ห้า

"ผู้ก่อนท่านมุสิละ ! ถ้าเว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการตริตรึกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทิฏฐิของตนเสีย ; ญาณเป็นเครื่องรู้เฉพาะตนจริง ๆ จะมีแก่ท่านมุสิละว่า 'การดับแห่งภพ คือนิพพาน' ดังนี้ ได้หรือ ?"

"ผู้ก่อนท่านปวิฏฐะ ! แม้เว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการตริตรึกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทิฏฐิของตนเสีย, กระผมก็ย่อมรู้ย่อมเห็น ซึ่งธรรมข้อนั้นได้ว่า **'การดับแห่งภพ คือนิพพาน'** *ดังนี้".*

"ผู้ก่อนท่านมุสิละ ! ถ้าอย่างนั้น ท่านเป็นพระอรหันตขีณาสพหรือ ?"

เมื่อถูกถามอย่างนี้ พระมุสิละได้นิ่งเสีย.

(ลำดับนั้น พระนารทะได้เสนอตัวเข้ามาให้พระปวิฏฐะถามปัญหาอย่างเดียวกันนั้นบ้าง เมื่อพระปวิฏฐะถาม พระนารทะก็ตอบอย่างเดียวกันกับที่พระมุสิละได้ตอบแล้ว ทั้งในส่วน สมุทยวาร และ นิโรธวาร จนกระทั่งถึงคำถามและคำตอบคู่สุดท้าย :–)

"ผู้ก่อนท่านนารทะ ! ถ้าเว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการตริตรึกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทิฏฐิของตนเสีย, ญาณเป็นเครื่องรู้เฉพาะตนจริง ๆ จะมีแก่ท่านนารทะว่า 'การดับแห่งภพ คือนิพพาน' ดังนี้ ได้หรือ ?"

ยถาภูตสัมมัปปัญญาต่อนิพพาน มีได้แก่บุคคลแม้มิใช่ขีณาสพ หนึ่ง
อุปมาแห่งการเห็นนิพพาน ของบุคคลที่ยังไม่เป็นขีณาสพ หนึ่ง
ตนซึ่งตามที่ไม่ควรถูกตำหนิ เพราะตามอยู่ในขอบเขตแห่งธรรม สอง

"ดูก่อนท่านปวิฏฐะ! แม้เว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการตริตรึกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทิฏฐิของตนเสีย; กระผมก็ย่อมรู้ย่อมเห็น ซึ่งธรรมข้อนั้น ได้ว่า **'การดับแห่งภพ คือนิพพาน'** *ดังนี้".*

"ดูก่อนท่านนารทะ! ถ้าอย่างนั้น ท่านเป็นพระอรหันตขีณาสพหรือ?"

*"ดูก่อนท่าน! ธรรมที่ว่า 'ความดับแห่งภพ คือนิพพาน' นั้น เป็นธรรมที่กระผมเห็นแล้วด้วยดี ด้วย***ยถาภูตสัมมัปปัญญา**[๑] *จริง ๆ แต่กระผมก็หาเป็นพระอรหันตขีณาสพไม่: ดูก่อนท่าน! เปรียบเหมือนบ่อน้ำ มีอยู่ในหนทางอันกันดาร ที่บ่อนั้น เชือกก็ไม่มี ครุสำหรับตักน้ำก็ไม่มี. ลำดับนั้น มีบุรุษผู้ถูกความร้อนแผดเผาแล้ว ถูกความร้อนครอบงำแล้ว อ่อนเพลียอยู่ หิวระหายอยู่ มาถึงบ่อนั้นแล้ว; บุรุษนั้นมองลงไปในบ่อนั้น เขามีความรู้สึกว่า น้ำในบ่อนั้นมีอยู่ แต่เขาไม่อาจจะทำให้น้ำนั้นถูกต้องกายเขาได้, ฉันใด; ดูก่อนท่าน! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : ธรรมที่ว่า 'ความดับแห่งภพ คือนิพพาน' นั้น เป็นธรรมที่กระผมเห็นแล้วด้วยดี ด้วยยถาภูตสัมมัปปัญญาจริง ๆ แต่กระผมก็หาเป็นพระอรหันตขีณาสพไม่".*

ครั้นพระนารทะกล่าวอย่างนี้แล้ว พระอานนท์ได้หันไปกล่าวกะพระปวิฏฐะว่า "ดูก่อนท่านปวิฏฐะ! ท่านเป็นผู้มีมักถามอย่างนี้ ได้กล่าวอะไรแก่ท่านนารทะบ้าง?".

พระปวิฏฐะได้ตอบว่า *"ดูก่อนท่านอานนท์! ผมซึ่งเป็นผู้ชอบถามอย่างนี้ ไม่ได้กล่าวเรื่องอะไร ๆ กะพระนารทะเลย นอกจากเรื่อง***ที่งดงาม** *และเรื่อง***ที่เป็นกุศล**", ดังนี้ แล.

๑. ยถาภูตสัมมัปปัญญา คือ ปัญญาที่เห็นอย่างถูกต้องตามที่เป็นจริง โดยไม่ต้องอาศัยเหตุ ๕ ประการ ดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น เช่น ความเชื่อตามคำของผู้อื่น หรือความชอบใจคำที่ผู้อื่นกล่าว ดังนี้เป็นต้น.

ความเพียรปรารภขันธ์ห้า ก็ยังต้องเป็นไปตามวิธีการณ์แห่งธรรม(ปฏิจจฯ) หนึ่ง
ระบบการตาม เกี่ยวกับขันธ์ห้าที่นำไปสู่ ยถาภูตสัมมปปัญญา(มีระยะ) สาม

หมายเหตุผู้รวบรวม : การที่นำเอาเรื่องของพระสาวกมากล่าวไว้ในที่นี้ (ซึ่งล้วนแต่เป็นพุทธภาษิต) ก็เพื่อจะให้ผู้ศึกษาได้เข้าใจความหมายของคำว่า "ยถาภูตสัมมัปปัญญา" โดยชัดเจน จากถ้อยคำที่พระสาวกเหล่านั้นโต้ตอบกัน; เนื่องจากว่า ไม่มีที่ใดจะแสดงให้เห็นลักษณะของสิ่งที่เรียกว่า "ยถาภูตสัมมัปปัญญา" ได้ดีกว่าข้อความในเรื่องนี้.

แม้การทำความเพียรในที่สงัด
ก็ยังต้องปรารภขันธ์ห้า ตามวิธีการของปฏิจจสมุปบาท[๑]

พระอานนท์ ได้กราบทูลถามว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ดังข้าพระองค์ขอโอกาส ขอพระผู้มีพระภาค จงทรงแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์โดยย่อ ซึ่งข้าพระองค์ได้ฟังแล้ว จะเป็นผู้หลีกออกผู้เดียว เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลส มีตนส่งไปแล้ว (ในธรรมปฏิบัติ) อยู่เถิด พระเจ้าข้า!". พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสว่า:-

ดูก่อนอานนท์! เธอจะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร? รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง? (*"ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!"*) ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? (*"เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!"*) ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือหนอที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่า "นั่นของเรา; นั่นเป็นเรา; นั่นเป็นตัวตนของเรา"; ดังนี้? (*"ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!"*).

ดูก่อนอานนท์! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้ รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน อันมีอยู่ในภายในหรือภายนอกก็ตาม หยาบหรือละเอียดก็ตาม เลวหรือประณีตก็ตาม รูปทั้งหมดนั้นไม่ใช่ของเรา; นั่นไม่ใช่เรา; นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา; เธอพึงเห็นซึ่งข้อนั้น ด้วย**ยถาภูตสัมมัปปัญญา** (ความรู้ทั่วถึงถูกต้องตามเป็นจริง) อย่างนี้ ด้วยประการดังนี้.

๑. สูตรที่ ๑๐ ทิฏฐิวรรค ขันธสังยุตต์ ขนฺธ. สํ. ๑๗/๒๒๙/๓๖๔, ตรัสแก่พระอานนท์ ที่เชตวัน.

การเห็นอนัตตลักษณะแห่งเบญจขันธ์ มีลักษณะ สาม

ความเพียรใดก็ตาม ต้องอิงอาศัยธรรม(ยถาภูตสัมมัปปัญญา)หนึ่ง

(ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีการตรัสถาม, ทูลตอบ, และตรัส อย่างเดียวกันทุกตัวอักษร กับในกรณีแห่งรูป ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งขันธ์แต่ละขันธ์ เท่านั้น).

ดูก่อนอานนท์ ! อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป แม้ในเวทนา แม้ในสัญญา แม้ในสังขารทั้งหลาย แม้ในวิญญาณ. เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะความคลายกำหนัด จึงหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณเกิดขึ้นแก่อริยสาวกนั้นว่า "หลุดพ้นแล้ว" ดังนี้. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้กระทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อทำความเป็นอย่างนี้มิได้มีอีก", ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า "การเห็นชอบตามที่เป็นจริง" นั้นมิได้มีความสำคัญเพียงในเรื่องราวอันเกี่ยวกับการพิจารณาเห็นปฏิจจสมุปบาท แม้ในการทำความเพียรใด ๆ ก็ตาม ย่อมปรารภยถาภูตสัมมัปปัญญา คือการเห็นชอบตามที่เป็นจริงด้วยกันทั้งนั้น ดังที่ได้ยกมาให้เห็นเป็นตัวอย่างเรื่องหนึ่ง คือ เรื่องนี้. ผู้ศึกษาพึงเห็นความสำคัญของการเห็นชอบตามที่เป็นจริง เกี่ยวกับอุปาทานขันธ์ห้าดังนี้เถิด.

แม้สุขทุกข์ในภายใน ก็เกิดขึ้นเพราะปรารภขันธ์ห้า[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร **สุขและทุกข์ ในภายใน จึงเกิดขึ้น ?**

ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ธรรมทั้งหลาย ของพวกข้าพระองค์ มีพระผู้มีพระภาคเป็นมูล มีพระผู้มีพระภาคเป็นผู้นำ มีพระผู้มีพระภาคเป็นที่พึ่ง. ข้าแต่

๑. สูตรที่ ๑ ทิฏฐิวรรค ขันธสังยุตต์ ขน. สํ. ๑๗/๒๒๑/๓๔๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ส่วนที่ได้ถือไว้ในธรรมของพระผู้มีพระภาค โดยฐานะ สาม

ปฏิญญาว่า

สุขและทุกข์ในภายในเกิดขึ้นเพราะเข้าไปยึดถือในธรรม(ต่อขันธ์) ทั้ง

พระองค์ผู้เจริญ! เป็นการชอบแล้วหนอ ขอให้อรรถแห่งภาษิตนั้น จงแจ่มแจ้งกะพระผู้มีพระภาคเองเถิด ภิกษุทั้งหลายได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคแล้ว จักทรงจำไว้" ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเตือนให้ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นตั้งใจฟังด้วยดีแล้ว ได้ตรัสข้อความดังต่อไปนี้ :–

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **เมื่อรูปนั่นแล มีอยู่, เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป, สุขและทุกข์ ในภายใน จึงเกิดขึ้น.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเธอทั้งหลาย จะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร? รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง? *("ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!")* ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? *("เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!")* แม้สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา แต่ถ้าไม่เข้าไปยึดถือซึ่งสิ่งนั้นแล้ว สุขและทุกข์ ในภายใน จะเกิดขึ้นได้ไหม? *("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!").*

(ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร์ วิญญาณ ก็มีการตรัส, ตรัสถามและภิกษุทั้งหลายทูลตอบ อย่างเดียวกันทุกตัวอักษร กับในกรณีแห่งรูป ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งขันธ์ แต่ละขันธ์ เท่านั้น.)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป แม้ในเวทนา แม้ในสัญญา แม้ในสังขารทั้งหลาย แม้ในวิญญาณ. เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะความคลายกำหนัด จึงหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณเกิดขึ้นแก่อริยสาวกว่า "หลุดพ้นแล้ว" ดังนี้. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้กระทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีก", ดังนี้ แล.

ธรรมหนึ่ง(อวิชชา)ละไป ธรรมหนึ่ง(วิชชา)ย่อมเกิดขึ้น หนึ่ง
ต้นเงื่อนของปฏิจจฯ ละไปเพราะเห็นแจ้ง ธรรม(อนุปาทาน) หนึ่ง
"ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น" คือประมวลหลักสูตรในพุทธศาสนา หนึ่ง

การรู้ยิ่งซึ่งธรรมทั้งปวง คือรู้(เพียงข้อเดียว)ว่า "ไม่ควรยึดมั่น" หนึ่ง

ต้นเงื่อนของปฏิจจสมุปบาท
ละได้ด้วยการเห็นธรรมทั้งปวงว่าไม่ควรยึดมั่น[๑]

ภิกษุรูปหนึ่ง ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าดังนี้ว่า *"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ธรรมอย่างหนึ่ง มีอยู่หรือไม่หนอ ซึ่งเมื่อภิกษุละได้แล้ว อวิชชาย่อมละไป วิชชาย่อมเกิดขึ้น พระเจ้าข้า ?"*

ดูก่อนภิกษุ ! ธรรมอย่างหนึ่ง มีอยู่แล ...ฯลฯ...

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ธรรมอย่างหนึ่ง นั้นคืออะไรเล่าหนอ . . ฯลฯ . . ?"

ดูก่อนภิกษุ ! **อวิชชานั่นแล** เป็นธรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งเมื่อภิกษุละได้แล้ว อวิชชาย่อมละไป วิชชาย่อมเกิดขึ้น.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! เมื่อภิกษุรู้อยู่อย่างไร เห็นอยู่อย่างไร อวิชชาจึงจะละไป วิชชาจึงจะเกิดขึ้น พระเจ้าข้า ?"

ดูก่อนภิกษุ ! **หลักธรรมอันภิกษุในกรณีนี้ได้สดับแล้ว ย่อมมีอยู่ว่า "สิ่งทั้งหลายทั้งปวง อันใคร ๆ ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น (ว่าเป็นตัวเรา - ของเรา)" ดังนี้.** ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุได้สดับหลักธรรมข้อนั้นอย่างนี้ว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวง อันใคร ๆ ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นดังนี้แล้วไซร้, ภิกษุนั้นย่อม**รู้ยิ่งซึ่งธรรมทั้งปวง** ;

๑. สูตรที่ ๗ กิลานวรรค สฬา. สํ. ๑๘/๖๒/๙๐.

หลักสูตรเพียงข้อเดียว(ที่ไม่ควรยึดมั่น)เป็นเหตุให้เกิดความรู้ยิ่ง(อภิชานน) หนึ่ง
ปฏิจจฯ แห่งทรเห็นโดยประการอื่น(จากที่ปุถุชนเห็น) มีปัจจัยตาม สาม

ความรู้ยิ่ง (อภิชานนํ) เป็นเหตุให้เกิด ความรอบรู้ (ปริชานนํ) หนึ่ง
ความรอบรู้ (ปริชานนํ) เป็นเหตุให้เห็นสิ่งทั้งปวงโดยประการอื่น (จากปุถุชนเห็น) หนึ่ง
ธรรมมีนิมิตเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ (๖ หมวด, หมวดละ ๕) สามสิบ

อายตนะหนึ่งๆ มีระยะขั้นตอน เป็นที่ตั้ง แห่งการยึดถือ ห้า

ครั้นรู้ยิ่งซึ่งธรรมทั้งปวงแล้ว, ย่อม**รอบรู้ซึ่งธรรมทั้งปวง**;

ครั้นรอบรู้ซึ่งธรรมทั้งปวงแล้ว, ภิกษุนั้นย่อม**เห็นซึ่งนิมิตทั้งหลายของสิ่งทั้งปวงโดยประการอื่น**[๑] :

ย่อมเห็นซึ่ง**จักษุโดยประการอื่น**; ย่อมเห็นซึ่ง**รูป**ทั้งหลายโดยประการอื่น; ย่อมเห็นซึ่ง**จักษุวิญญาณ**โดยประการอื่น; ย่อมเห็นซึ่ง**จักษุสัมผัส**โดยประการอื่น; ย่อมเห็นซึ่ง**เวทนา**อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม ที่เกิดขึ้นเพราะจักษุสัมผัสเป็นปัจจัยโดยประการอื่น.

(ในกรณีแห่งโสตะก็ดี ฆานะก็ดี ชิวหาก็ดี กายก็ดี มโนก็ดี และธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตต์ด้วยโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย และมโน นั้นๆก็ดี พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ มีนัยอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งการเห็นจักษุและธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตต์ด้วยจักษุ).

อวิชชาละไป : วิชชาเกิดขึ้น เพราะเห็นธรรม (ความไม่ควรยึดมั่น) หนึ่ง

ดูก่อนภิกษุ ! เมื่อภิกษุรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อวิชชาจึงจะละไป วิชชาจึงจะเกิดขึ้น.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า อวิชชาซึ่งเป็นต้นเงื่อนของปฏิจจสมุปบาท จะละไปได้เพราะการเห็นแจ้งในข้อที่ว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวง อันบุคคลไม่ควรยึดมั่นถือมั่น ซึ่งมีอยู่เป็นภาษาบาลีว่า "สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสาย" ซึ่งควรถือว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา.

๑. เมื่อบุคคลรู้แจ้งสิ่งทั้งปวง โดยถูกต้องแล้ว ย่อมเห็นสิ่งทั้งปวงโดยประการอื่น จากที่เขาเคยเห็นเมื่อยังไม่รู้แจ้ง เช่นเมื่อก่อนเห็นว่าสังขารเป็นของเที่ยง บัดนี้ย่อมเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นต้น นี้เรียกว่าเห็นโดยประการอื่น. คำว่า นิมิต หมายถึงลักษณะหนึ่งๆ ของสิ่งต่างๆ ที่เป็นเครื่องสังเกต หรือรู้สึก หรือยึดถือ หรือสำคัญมั่นหมาย.

นิมิต (ที่ประจำอยู่ในสิ่งทั้งปวง) คือ สิ่งสมมุติสำหรับปุถุชน หนึ่ง
นิมิต ที่แสดงอยู่ที่สิ่งปวงเป็นที่ตั้งแห่งการมองเห็นอย่างตรงกันข้าม สอง

ต้นเงื่อนของปฏิจจฯ ละไป เพราะเห็นธรรม (อนัตตา) หนึ่ง
อวิชชาละไป, วิชชาเกิดขึ้น เพราะ~~ธรรม~~เห็น(อนิจจัง) หนึ่ง -
ธรรม

ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งการเห็นอนิจจัง (๖หมวด, หมวดละ ๕) สามสิบ

ต้นเงื่อน แห่งปฏิจจสมุปบาท
ละได้ด้วยการเห็นอนิจจัง[๑]

(ภิกษุองค์หนึ่ง ได้ทูลถามอย่างเดียวกันกับคำถามในเรื่องที่แล้วมา ต่อนี้ไปเป็นคำตอบ.)

ดูก่อนภิกษุ! เมื่อภิกษุ**รู้อยู่เห็นอยู่ซึ่งจักษุ** **โดยความเป็นของไม่เที่ยง,** อวิชชาจึงจะละไป วิชชาจึงจะเกิดขึ้น;

เมื่อภิกษุ**รู้อยู่เห็นอยู่**ซึ่งรูปทั้งหลาย ...ฯลฯ...;
เมื่อภิกษุ**รู้อยู่เห็นอยู่**ซึ่งจักขุวิญญาณ ...ฯลฯ...;
เมื่อภิกษุ**รู้อยู่เห็นอยู่**ซึ่งจักขุสัมผัส ...ฯลฯ...;

เมื่อภิกษุ**รู้อยู่เห็นอยู่ซึ่งเวทนา**อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์-มิใช่สุขก็ตาม ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย **โดยความเป็นของไม่เที่ยง,** อวิชชาจึงจะละไป วิชชาจึงจะเกิดขึ้น.

(ในกรณีแห่งโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย และมโน ทุกหมวด มีข้อความอย่างเดียวกัน)

ดูก่อนภิกษุ! เมื่อภิกษุรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ อวิชชาจึงจะละไป วิชชาจึงจะเกิดขึ้น.

---

๑. สูตรที่ ๒ คิลานวรรค สฬา. สํ. ๑๘/๖๑/๙๕.

วิญญาณเกิดขึ้น เพราะอาศัยธรรม(อายตนะนอก+ใน) สอง
ปฏิจจสมุปบาท(แห่งการเกิดขึ้นซึ่งทุกข์โดยสมบูรณ์) มีปัจจยาการ ห้า
ขันธ์ห้าเกิดเนื่องกัน ทางอายตนะหก โดยวิธีแห่งปัจจยาการ ห้า

อาการแห่งอนิจจัง โดยละเอียด[๑]

(เรื่องนี้ มีความประสงค์เพื่อขยายความของเรื่องที่แล้วมาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! วิญญาณย่อมมีขึ้น เพราะอาศัยธรรม ๒ อย่าง. สองอย่างอะไรเล่า? สองอย่างคือ, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่ง**จักษุ**ด้วย ซึ่ง**รูป**ทั้งหลายด้วย **จักขุวิญญาณ** จึงเกิดขึ้น.

จักษุเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น ;

รูปทั้งหลายเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น : ธรรมทั้งสอง (จักษุ + รูป) อย่างนี้แล เป็นสิ่งที่หวั่นไหวด้วย อาพาธด้วย ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น ;

จักขุวิญญาณ เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น.

เหตุอันใดก็ตาม ปัจจัยอันใดก็ตาม เพื่อความเกิดขึ้นแห่งจักขุวิญญาณ, แม้เหตุอันนั้น แม้ปัจจัยอันนั้น ก็ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! จักขุวิญญาณเกิดขึ้นแล้วเพราะอาศัยปัจจัยที่ไม่เที่ยงดังนี้ จักขุวิญญาณจักเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความประจวบพร้อม ความประชุมพร้อม ความมาพร้อมกัน แห่งธรรมทั้งหลาย (จักษุ + รูป + จักขุวิญญาณ) ๓ อย่างเหล่านี้ อันใดแล ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อันนี้เราเรียกว่า**จักขุสัมผัส**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! แม้**จักขุสัมผัส**ก็เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น.

---

๑ สูตรที่ ๑๐ ฉันนวรรค สฬา. สํ. ๑๘/๘๕/๑๒๙ - ๗.

ผัสสะ เป็นที่เหตุเกิดแห่งธรรม (เวทนา-เจตนา-สัญญา) สาม

เหตุอันใดก็ตาม ปัจจัยอันใดก็ตาม เพื่อความเกิดขึ้นแห่งจักขุสัมผัส, แม้เหตุอันนั้น แม้ปัจจัยอันนั้น ก็ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! จักขุสัมผัสเกิดขึ้นแล้วเพราะอาศัยปัจจัยที่ไม่เที่ยงดังนี้ จักขุสัมผัสจักเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคลผู้ที่ผัสสะกระทบแล้วย่อม**รู้สึก** (เวเทติ), ผัสสะกระทบแล้วย่อม**คิด** (เจเตติ), ผัสสะกระทบแล้วย่อม**จำได้หมายรู้** (สญฺชานาติ) แม้**ธรรมทั้งหลาย** (เวทนา, เจตนา, สัญญา*) **อย่างนี้เหล่านี้** ก็ล้วนเป็นสิ่งที่หวั่นไหวด้วย อาพาธด้วย ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น.

(ในกรณีแห่งโสตวิญญาณก็ดี, ฆานวิญญาณก็ดี, ชิวหาวิญญาณก็ดี, กายวิญญาณก็ดี, ก็มีนัยอย่างเดียวกัน).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่ง**มโน**ด้วย ซึ่ง**ธัมมารมณ์**ทั้งหลายด้วย **มโนวิญญาณ**จึงเกิดขึ้น.

มโนเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น;

ธัมมารมณ์ทั้งหลายเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น : ธรรมทั้งสอง (มโน + ธัมมารมณ์) อย่างนี้แล เป็นสิ่งที่หวั่นไหวด้วย อาพาธด้วย ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น;

มโนวิญญาณเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น.

* เวทนา คือความรู้สึก เป็นผลของ เวเทติ, เจตนา คือความคิด เป็นผลของ เจเตติ, สัญญา คือความจำได้หมายรู้ เป็นผลของ สญฺชานาติ.

เคล็ดลับเพื่อปิดกั้นการก่อขึ้นแห่งกองทุกข์ หนึ่ง ๒๙๔/๓๐๕
แห่งการ[illegible]

เหตุอันใดก็ตาม ปัจจัยอันใดก็ตาม เพื่อความเกิดขึ้นแห่งมโนวิญญาณ แม้เหตุอันนั้น แม้ปัจจัยอันนั้น ก็ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! มโนวิญญาณเกิดขึ้นแล้วเพราะอาศัยปัจจัยที่ไม่เที่ยงดังนี้ มโนวิญญาณจักเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ความประจวบพร้อม ความประชุมพร้อม ความมาพร้อมกัน แห่งธรรมทั้งหลาย (มโน + ธัมมารมณ์ + มโนวิญญาณ) ๓ อย่างเหล่านี้ อันใดแล; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อันนี้เราเรียกว่า **มโนสัมผัส**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! แม้**มโนสัมผัส**ก็เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น.

เหตุอันใดก็ตาม ปัจจัยอันใดก็ตาม เพื่อความเกิดขึ้นแห่งมโนสัมผัส, แม้เหตุอันนั้น แม้ปัจจัยอันนั้น ก็ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! มโนสัมผัสเกิดขึ้นแล้วเพราะอาศัยปัจจัยที่ไม่เที่ยงดังนี้ มโนสัมผัสจักเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลผู้ที่ผัสสะกระทบแล้วย่อม**รู้สึก** (เวเทติ), ผัสสะกระทบแล้วย่อม**คิด** (เจเตติ), ผัสสะกระทบแล้วย่อม**จำได้หมายรู้** (สญฺชานาติ), **แม้ธรรมทั้งหลาย** (เวทนา, เจตนา, สัญญา) **อย่างนี้เหล่านี้** ก็ล้วนเป็นสิ่งที่หวั่นไหวด้วย อาพาธด้วย ไม่เที่ยงมีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น.

เคล็ดลับในการปิดกั้นทางเกิดแห่งปฏิจจสมุปบาท[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุพึงพิจารณาใคร่ครวญ โดยประการที่เมื่อพิจารณาใคร่ครวญอยู่แล้ว วิญญาณ (จิต) ของเธอนั้น อันไม่ฟุ้งไป ไม่ซ่านไปในภายนอกด้วย,

๑. อุทเทสวิภังคสูตร อุปริ. ม. ๑๔ / ๔๑๑, ๔๑๔ / ๖๓๗, ๖๔๓. ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

กองทุกข์ทั้งสิ้นไม่ได้ เมื่อใคร่ครวญอยู่ โดยอาการที่จิตมีคุณธรรม สาม

อันไม่ตั้งสยบอยู่ในภายในด้วย, ก็จะไม่พึงสะดุ้ง เพราะเหตุไม่มีความยึดมั่นถือมั่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **เมื่อวิญญาณ ไม่ฟุ้งไป ไม่ซ่านไปในภายนอก ไม่ตั้งสยบอยู่ในภายในอยู่ เป็นจิตไม่สะดุ้ง เพราะเหตุไม่มีความยึดมั่นถือมั่น ดังนี้แล้ว; การก่อตั้งขึ้นแห่งกองทุกข์ คือชาติ ชรา มรณะ ย่อมไม่มีอีกต่อไป.**[๑]

ครั้นตรัสดังนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคได้เสด็จเข้าสู่ที่ประทับเสีย. ภิกษุเหล่านั้นไม่เข้าใจในเนื้อความแห่งพระพุทธวจนะนี้โดยพิสดาร จึงพากันไปหาพระมหากัจจานะ ได้รับคำอธิบายจากพระมหากัจจานะโดยพิสดารดังต่อไปนี้:

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอุเทศไว้แต่โดยย่อ แก่เราทั้งหลายว่า "**ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุพึงพิจารณาใคร่ครวญโดยประการที่เมื่อพิจารณาใคร่ครวญอยู่แล้ว วิญญาณ (จิต) ของเธอนั้น อันไม่ฟุ้งไป ไม่ซ่านไปในภายนอกด้วย, อันไม่ตั้งสยบอยู่ในภายในด้วย, ก็จะไม่พึงสะดุ้ง เพราะเหตุไม่มีความยึดมั่นถือมั่น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อวิญญาณไม่ฟุ้งไป ไม่ซ่านไปในภายนอก, ไม่ตั้งสยบอยู่ในภายในอยู่, เป็นจิตไม่สะดุ้งเพราะเหตุไม่มีความยึดมั่นถือมั่นแล้ว: การก่อตั้งขึ้นแห่งกองทุกข์ กล่าวคือชาติ ชรา มรณะ ย่อมไม่มีอีกต่อไป.**" *ดังนี้แล้ว มิได้ทรงจำแนกเนื้อความโดยพิสดาร เสด็จลุกจากอาสนะเข้าสู่ที่ประทับเสียนั้น; ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! สำหรับอุเทศซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแต่โดยย่อ ไม่ทรงจำแนกเนื้อความโดยพิสดารนี้ ข้าพเจ้ารู้เนื้อความแห่งอุเทศนั้น โดยพิสดาร ดังต่อไปนี้:-*

---

๑. เคล็ดลับในการปิดกั้นทางเกิดแห่งปฏิจจสมุปบาทในที่นี้ ก็คือคำกล่าวในประโยคที่ว่า "พึงใคร่ครวญโดยประการที่เมื่อใคร่ครวญอยู่ จิตไม่อาจฟุ้งซ่านไปภายนอก, และไม่สยบอยู่ในภายใน, และไม่สะดุ้งเพราะความยึดมั่นใด ๆ", โดยวิธีปฏิบัติตามคำอธิบายโดยพิสดารของพระมหากัจจานะ นั่นเอง; และเพราะเป็นคำอธิบายที่พระองค์ทรงรับรอง ว่าแม้พระองค์จะทรงอธิบายเอง ก็จะทรงอธิบายอย่างเดียวกัน; จึงนำเถรภาษิตนี้มาต่อท้ายถ้อยคำจากพระโอษฐ์ เพื่อความแจ่มแจ้งและสะดวกแก่ผู้ศึกษา.

วิญญาณฟุ้งไปภายนอก ทางอายตนะนอก โดยอาศัย สี่
วิญญาณไม่ฟุ้งไปภายนอก ทางอายตนะนอก โดยอาศัย สี่

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ก็คำที่กล่าวว่า "**วิญญาณอันฟุ้งไป ซ่านไปในภายนอก**" ดังนี้นั้น มีเนื้อความโดยพิสดารอย่างไรเล่า ? ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ในกรณีที่กล่าวนี้ **วิญญาณ** (จิต) ของภิกษุผู้**เห็นรูปด้วยตา**แล้ว เป็นวิญญาณที่แล่นไปตามนิมิตแห่งรูป, เป็นวิญญาณที่หยั่งลงในอัสสาทะ (รสอร่อย) ของนิมิตแห่งรูป, ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของนิมิตแห่งรูป, **ประกอนพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะของนิมิตแห่งรูป** : นี้แหละคือข้อความที่กล่าวโดยย่อว่า "วิญญาณอันฟุ้งไป ซ่านไปในภายนอก" ดังนี้. (ในกรณีแห่งการได้ยินเสียงด้วยหู, การรู้สึกกลิ่นด้วยจมูก, การลิ้มรสด้วยลิ้น, การสัมผัสทางผิวหนังด้วยผิวกาย, และการรู้แจ้งธัมมารมณ์ด้วยใจ, ก็มีข้อความเหมือนกับข้อความที่กล่าวในกรณีแห่งการเห็นรูปด้วยตา ข้างบนนี้ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของอายตนะนั้น ๆ เท่านั้น.) ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! คำที่กล่าวว่า "วิญญาณอันฟุ้งไป ซ่านไปในภายนอก" ดังนี้นั้น ; มีเนื้อความโดยพิสดาร อย่างนี้แล.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ก็คำอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้วว่า "**วิญญาณอันไม่ฟุ้งไป ไม่ซ่านไป ในภายนอก**" ดังนี้นั้น มีเนื้อความโดยพิสดารอย่างไรเล่า ? ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! **วิญญาณ** (จิต) ของภิกษุผู้**เห็นรูปด้วยตา**แล้ว ไม่เป็นวิญญาณที่แล่นไปตามนิมิตแห่งรูป, ไม่เป็นวิญญาณที่หยั่งลงในอัสสาทะ (รสอร่อย) ของนิมิตแห่งรูป, ไม่ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของนิมิตแห่งรูป, **ไม่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะของนิมิตแห่งรูป** : นี้แหละคือข้อความอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้วโดยย่อว่า "วิญญาณอันไม่ฟุ้งไป ไม่ซ่านไป ในภายนอก" ดังนี้. (ในกรณีแห่งการได้ยินเสียงด้วยหู, การรู้สึกกลิ่นด้วยจมูก, การลิ้มรสด้วยลิ้น, การสัมผัสทางผิวหนังด้วยผิวกาย, และการรู้แจ้งธัมมารมณ์ด้วยใจ, ก็มีข้อความเหมือนกับข้อความที่กล่าวในกรณีแห่งการเห็นรูปด้วยตา ข้างบนนี้ ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของอายตนะนั้น ๆ เท่านั้น). ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! คำอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้วว่า "วิญญาณอันไม่ฟุ้งไป ไม่ซ่านไป ในภายนอก" ดังนี้นั้น ; มีเนื้อความโดยพิสดารอย่างนี้แล.

วิญญาณส่ายไป (ในภายใน) ในสุขจากรูปฌานสี่ โดยอาการสี่

วิญญาณส่ายไปในภายใน ในปีติและสุขเกิดแต่วิเวก (แห่งปฐมฌาน) — โดยอาการ ๔

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ก็คำที่กล่าวว่า **"จิต ตั้งสอบอยู่ในภายใน"** ดังนี้นั้น มีเนื้อความโดยพิสดารอย่างไรเล่า ? ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ในกรณีที่กล่าวนี้ ภิกษุ, เพราะสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย จึงบรรลุ**ฌานที่ ๑** อันมีวิตก วิจาร มีปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก แล้วแลอยู่. **วิญญาณ** (จิต) ของภิกษุนั้น เป็นวิญญาณที่แล่นไปตามปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก, เป็นวิญญาณที่พยั่งลงในอัสสาทะของปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก, ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก, **เป็นวิญญาณที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะของปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก**; นี่แหละ คือข้อความที่กล่าวโดยย่อว่า "จิต ตั้งสอบอยู่ในภายใน" ดังนี้.

วิญญาณส่ายไปในภายในในปีติและสุขเกิดแต่สมาธิ (แห่งทุติยฌาน) โดยอาการสี่

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ, เพราะความที่วิตกและวิจารสงบระงับลง; จึงบรรลุ**ฌานที่ ๒** อันเป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน, ทำให้สมาธิอันเป็นธรรมอันเอกผุดมีขึ้น, ไม่มีวิตกวิจาร, มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ แล้วแลอยู่. **วิญญาณ** ของภิกษุนั้น เป็นวิญญาณที่แล่นไปตามปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ, เป็นวิญญาณที่หยั่งลงในอัสสาทะของปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ, ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ, **เป็นวิญญาณที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะ ของปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ**; นี่แหละ คือข้อความที่กล่าวโดยย่อว่า "จิต ตั้งสอบอยู่ในภายใน" ดังนี้.

วิญญาณส่ายไป (ในภายใน) ในสุขอันเกิดแต่อุเบกขา (แห่งตติยฌาน) โดยอาการสี่

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ, เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ, ย่อมเป็นผู้อยู่อุเบกขา, มีสติและสัมปชัญญะ, และย่อมเสวยความสุขด้วยนามกาย ชนิดที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวสรรเสริญผู้นั้นว่า "เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติอยู่เป็นปรกติสุข" ดังนี้ ; จึงบรรลุ**ฌานที่ ๓** แล้วแลอยู่.

วิญญาณสยบในภายใน : ในอทุกขมสุข (แห่งจตุตถฌาน) โดยอาการ สี่
วิญญาณไม่สยบในภายใน : ในสุขจากรูปฌานสี่ โดยอาการ สี่ ๒๙๕-๓๐๐-

วิญญาณของภิกษุนั้น เป็นวิญญาณที่แล่นไปตามอุเบกขา, เป็นวิญญาณที่หยั่งลงในอัสสาทะของสุขอันเกิดแต่อุเบกขา, ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของสุขอันเกิดแต่อุเบกขา, **เป็นวิญญาณที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะของสุขอันเกิดแต่อุเบกขา;** *นี้แหละคือข้อความที่กล่าวโดยย่อว่า "จิต ตั้งสยบอยู่ในภายใน" ดังนี้.*

*ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ, เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน, จึงบรรลุ***ฌานที่ ๔** *อันไม่มีทุกข์และสุข, มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาแล้วแลอยู่.* **วิญญาณ***ของภิกษุนั้น เป็นวิญญาณที่แล่นไปตามอทุกขมสุข, เป็นวิญญาณที่หยั่งลงในอัสสาทะของอทุกขมสุข, ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของอทุกขมสุข,* **เป็นวิญญาณที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะของอทุกขมสุข;** *นี้แหละ คือข้อความที่กล่าวโดยย่อว่า "จิตตั้งสยบอยู่ในภายใน" ดังนี้.*

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! คำที่กล่าวว่า "จิต ตั้งสยบอยู่ในภายใน" ดังนี้นั้น มีเนื้อความโดยพิสดาร อย่างนี้แล.

*ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ก็คำอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้วว่า "***จิตอันไม่ตั้งสยบอยู่ในภายใน***" ดังนี้นั้น มีเนื้อความโดยพิสดารอย่างไรเล่า ? ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ในกรณีที่กล่าวนี้ ภิกษุ, เพราะสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย, จึงบรรลุ***ฌานที่ ๑** *อันมีวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก แล้วแลอยู่.* **วิญญาณ** *(จิต) ของภิกษุนั้น ไม่เป็นวิญญาณที่แล่นไปตามปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก, ไม่เป็นวิญญาณที่หยั่งลงในอัสสาทะของปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก, ไม่ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก,* **ไม่เป็นวิญญาณที่ประกอบ**

พร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะของปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก ; *นี้แหละ คือข้อความอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว โดยย่อว่า "จิต อันไม่ตั้งสยบอยู่ในภายใน" ดังนี้.*

*ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ, เพราะความที่วิตกและวิจารสงบระงับลง, จึงบรรลุ***ฌานที่ ๒** *อันเป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน, ทำให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดมีขึ้น, ไม่มีวิตกวิจาร, มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ แล้วแลอยู่.* **วิญญาณ***ของภิกษุนั้น ไม่เป็นวิญญาณที่แล่นไปตามปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ, ไม่เป็นวิญญาณที่หยั่งลงในอัสสาทะของปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ, ไม่ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ,* **ไม่เป็นวิญญาณที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะของปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ** ; *นี้แหละ คือ ข้อความอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว โดยย่อว่า "จิต อันไม่ตั้งสยบอยู่ในภายใน" ดังนี้.*

*ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ, เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ, ย่อมเป็นผู้อยู่อุเบกขา, มีสติและสัมปชัญญะ, และย่อมเสวยความสุขด้วยนามกาย ชนิดที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวสรรเสริญผู้นั้นว่า "เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติอยู่เป็นปรกติสุข" ดังนี้; จึงบรรลุ***ฌานที่ ๓** *แล้วแลอยู่.* **วิญญาณ***ของภิกษุนั้น ไม่เป็นวิญญาณที่แล่นไปตามอุเบกขา, ไม่เป็นวิญญาณที่หยั่งลงในอัสสาทะของสุขอันเกิดแต่อุเบกขา, ไม่ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของสุขอันเกิดแต่อุเบกขา,* **ไม่เป็นวิญญาณที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในสุขอันเกิดแต่อุเบกขา** ; *นี้แหละ คือข้อความอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว โดยย่อว่า "จิต อันไม่ตั้งสยบอยู่ในภายใน" ดังนี้.*

ความสะดุ้ง ย่อมมีเพราะเหตุ (อุปาทาน) หนึ่ง
พระตามเห็นขันธ์ห้า (ในความหมายแห่งตัวตน) โดยอาการ ยี่สิบ ๓๐๐-๓๐๖
พระตามเห็นขันธ์ (แต่ละขันธ์) ในความหมายแห่งตัวตนโดยอาการสี่

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ, เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน; จึงบรรลุ **ฌานที่ ๔** *อันไม่มีทุกข์และสุข, มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาแล้วแลอยู่.* **วิญญาณ***ของภิกษุนั้น ไม่เป็นวิญญาณที่แล่นไปตามอทุกขมสุข, ไม่เป็นวิญญาณที่หยั่งลงในอัสสาทะของอทุกขมสุข, ไม่ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของอทุกขมสุข,* **ไม่เป็นวิญญาณที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอทุกขมสุข** *; นี้แหละ คือข้อความอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว โดยย่อว่า "จิต อันไม่ตั้งสยบอยู่ในภายใน" ดังนี้.*

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! คำอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้วว่า "จิต อันไม่ตั้งสยบอยู่ในภายใน" ดังนี้นั้น มีเนื้อความโดยพิสดาร อย่างนี้แล.

*ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ก็***ความสะดุ้ง ย่อมมี เพราะเหตุมีความยึดมั่นถือมั่น** *เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ในกรณีนี้ปุถุชนผู้ไม่มีการสดับ ไม่เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า, ไม่เห็นสัปบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของสัปบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำ ในธรรมของสัปบุรุษ :–*

(๑) *เขา***ย่อมตามเห็นซึ่งรูป โดยความเป็นตน***บ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนว่ามีรูปบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งรูปในตนบ้าง; ย่อมตามเห็นซึ่งตนในรูปบ้าง; ครั้นรูปนั้นแปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่เขา : วิญญาณของเขาย่อมเป็นวิญญาณที่เปลี่ยนแปลงไป ตามความแปรปรวนของรูป เพราะความแปรปรวนของรูปได้มีโดยประการอื่น. ความสะดุ้งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของรูป ย่อมครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม*

ความยึดมั่นจึงให้เกิดความกระทบกระทั่งแห่งจิต โดยอาการสี่

เป็นเครื่องทำความสะดุ้ง. **เพราะความยึดมั่นแห่งจิต เขาย่อมเป็นผู้มีความหวาดเสียว** *มีความคับแค้น มีความพะว้าพะวง และสะดุ้งอยู่ เพราะความยึดมั่น.*

(๒) *เขา***ย่อมตามเห็นซึ่งเวทนา โดยความเป็นตน***บ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนว่ามีเวทนาบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งเวทนาในตนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนในเวทนาบ้าง; ครั้นเวทนานั้น แปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่เขา : วิญญาณของเขา ย่อมเป็นวิญญาณที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของเวทนา เพราะความแปรปรวนของเวทนาได้มีโดยประการอื่น. ความสะดุ้งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของเวทนา ย่อมครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม (เป็นเครื่องทำความสะดุ้ง).* **เพราะความยึดมั่นแห่งจิต เขาย่อมเป็นผู้มีความหวาดเสียว** *มีความคับแค้น มีความพะว้าพะวงและสะดุ้งอยู่ เพราะความยึดมั่น.*

(๓) *เขา***ย่อมตามเห็นซึ่งสัญญา โดยความเป็นตน***บ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนว่ามีสัญญาบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งสัญญาในตนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนในสัญญาบ้าง; ครั้นสัญญานั้นแปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่เขา : วิญญาณของเขา ย่อมเป็นวิญญาณที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของสัญญา เพราะความแปรปรวนของสัญญาได้มีโดยประการอื่น. ความสะดุ้งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของสัญญา ย่อมครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม (เป็นเครื่องทำความสะดุ้ง).* **เพราะความยึดมั่นแห่งจิต เขาย่อมเป็นผู้มีความหวาดเสียว** *มีความคับแค้น มีความพะว้าพะวงและสะดุ้งอยู่ เพราะความยึดมั่น.*

*(๔) เขาย่อมตามเห็นซึ่ง**สังขารทั้งหลาย โดยความเป็นตน**บ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนว่ามีสังขารบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งสังขารทั้งหลายในตนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนในสังขารทั้งหลายบ้าง; ครั้นสังขารทั้งหลายเหล่านั้น แปรปรวนไปเป็นความมีโดยประการอื่น แก่เขา : วิญญาณของเขา ย่อมเป็นวิญญาณที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของสังขารทั้งหลาย เพราะความแปรปรวนของสังขารทั้งหลายได้มีโดยประการอื่น. ความสะดุ้งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของสังขารทั้งหลาย ย่อมครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม (เป็นเครื่องทำความสะดุ้ง). **เพราะความยึดมั่นแห่งจิต เขาย่อมเป็นผู้มีความหวาดเสียว** มีความคับแค้น มีความหวะว้าหวง และสะดุ้งอยู่ เพราะความยึดมั่น.*

*(๕) เขาย่อมตามเห็นซึ่ง**วิญญาณ โดยความเป็นตน**บ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนว่ามีวิญญาณบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งวิญญาณในตนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนในวิญญาณบ้าง; ครั้นวิญญาณนั้นแปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่เขา : วิญญาณของเขา ย่อมเป็นวิญญาณที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของวิญญาณ เพราะความแปรปรวนของวิญญาณได้มีโดยประการอื่น. ความสะดุ้งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของวิญญาณ ย่อมครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม (เป็นเครื่องทำความสะดุ้ง). **เพราะความยึดมั่นแห่งจิต เขาย่อมเป็นผู้มีความหวาดเสียว** มีความคับแค้น มีความหวะว้าหวงและสะดุ้งอยู่ เพราะความยึดมั่น.*

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! อย่างนี้แล ก็ความสะดุ้งย่อมมี เพราะเหตุมีความยึดมั่นถือมั่น.

ตรไม่ตามเห็นขันธ์ห้า (ในความหมายแห่งตัวตน) โดยอาการ ยี่สิบ
ความไม่สะดุ้ง ย่อมมีเพราะเหตุ [อนุปาทาน] หนึ่ง. ๓๐๓-๓๐๕

๓๐๓
ความไม่ยึดมั่นขันธ์ ทำให้ไม่เกิดความกระทบกระทั่งแห่งจิต โดยอาการ สี่

*ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ก็***ความไม่สะดุ้ง ย่อมมี เพราะเหตุไม่มีความยึดมั่นถือมั่น** *เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ในกรณีที่กล่าวนี้ อริยสาวกผู้มีการสดับ, ได้เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย, เป็นผู้ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า, เป็นผู้ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า; ได้เห็นสัปบุรุษทั้งหลาย, เป็นผู้ฉลาดในธรรมของสัปบุรุษ, เป็นผู้ได้รับการแนะนำในธรรมของสัปบุรุษ :-*

ตรไม่ตามเห็นขันธ์ (แต่ละขันธ์) ในความหมายแห่งตัวตน โดยอาการ สี่

(๑) *ท่านย่อม***ไม่ตามเห็นซึ่งรูป โดยความเป็นตนบ้าง,** *ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีรูปบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งรูปในตนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนในรูปบ้าง; ครั้นรูปนั้น แปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่ท่าน : แต่วิญญาณของท่าน ย่อมไม่เป็นวิญญาณที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของรูป เพราะความแปรปรวนของรูปได้มีโดยประการอื่น. ความสะดุ้งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของรูป เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม (เป็นเครื่องทำความสะดุ้ง) ย่อมไม่ครอบงำจิตของท่านตั้งอยู่.* **เพราะความไม่ยึดมั่นแห่งจิต ท่านย่อมไม่เป็นผู้มีความหวาดเสียว** *ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความกระวนกระวาย และไม่สะดุ้งอยู่ เพราะความไม่ยึดมั่น.*

(๒) *ท่านย่อม***ไม่ตามเห็นซึ่งเวทนา โดยความเป็นตนบ้าง,** *ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีเวทนาบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งเวทนาในตนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนในเวทนาบ้าง; ครั้นเวทนานั้น แปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่ท่าน : แต่วิญญาณของท่าน ย่อมไม่เป็นวิญญาณที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของเวทนา เพราะความแปรปรวนของเวทนาได้มีโดยประการอื่น. ความสะดุ้งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของเวทนา เพราะความ*

ผู้มีความหวาดเสียว *ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความพะว้าพะวง และไม่กระดุ้งอยู่ เพราะความไม่ยึดมั่น.*

(๕) *ท่านย่อม***ไม่ตามเห็นซึ่งวิญญาณ โดยความเป็นตน***บ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีวิญญาณบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งวิญญาณในตนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนในวิญญาณบ้าง; ครั้นวิญญาณนั้น แปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่ท่าน : แต่วิญญาณของท่านย่อมไม่เป็นวิญญาณที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของวิญญาณ เพราะความแปรปรวนของวิญญาณได้มีโดยประการอื่น. ความกระดุ้งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของวิญญาณ เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม (เป็นเครื่องทำความกระดุ้ง) ย่อมไม่ครอบงำจิตของท่านตั้งอยู่.* **เพราะความไม่ยึดมั่นแห่งจิต ท่านย่อมไม่เป็นผู้มีความหวาดเสียว** *ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความพะว้าพะวง และไม่กระดุ้งอยู่ เพราะความไม่ยึดมั่น.*

ภิกษุทั้งหลาย! อย่างนี้แล คือความไม่กระดุ้ง ย่อมมีเพราะเหตุไม่มีความยึดมั่นถือมั่น.

หมายเหตุผู้รวบรวม : เนื่องจากข้อความตอนนี้ยืดยาวมาก เกรงจะฟั่นเฝือ จึงขอย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า แม้ถ้อยคำเหล่านี้ จะเป็นคำอธิบายของพระมหากัจจานะ แต่ได้รับการรับรองจากพระพุทธองค์ว่า ตรงตามที่จะทรงอธิบายเอง; ดังนั้น เพื่อความสะดวกจึงนำมาใส่ไว้ต่อท้ายพระพุทธภาษิตข้างต้นนั้น. เคล็ดของการปฏิบัติในที่นี้อยู่ที่*การใคร่ครวญชนิดที่จิตจะไม่แล่นไปข้างนอก และไม่ตั้งอยู่ในภายใน* ตามวิธีที่ได้อธิบายไว้ในสูตรนี้แล้ว, ปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเป็นการก่อขึ้นแห่งทุกข์ ก็ก่อขึ้นไม่ได้, ดังที่ตรัสไว้นั้น.

การพิจารณาปฏิจจฯ คือ การพิจารณาปัจจัยในภายใน (ชนิด) หนึ่ง
การพิจารณาปัจจัยในภายใน (มีวัตถุตามที่ทรงระบุ) สาม
วัตถุ(ที่ทรงระบุ)เพื่อการพิจารณาปัจจัยในภายใน สาม

ปฏิจจฯแห่งทุกข์(โดยปฏิโลม) ซึ่งมีอาการ (สั้นที่สุด) เพียง สอง

การพิจารณาปัจจัยในภายใน
คือการพิจารณาปฏิจจสมุปบาท[๑]

ปัจจยาการ(แห่งปฏิจจ.ของทุกข์โดยปฏิโลม ที่ลัดสั้นที่สุด) สอง

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เธอทั้งหลาย เมื่อพิจารณา ย่อม**พิจารณาซึ่งปัจจัยในภายใน**บ้างหรือไม่ ?

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามอย่างนี้แล้ว, ภิกษุรูปหนึ่ง ได้กราบทูลคำนี้กะพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ข้าพระองค์ เมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาซึ่งปัจจัยในภายใน พระเจ้าข้า !" พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสถามว่า "ดูก่อนภิกษุ ! ก็เธอเมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาซึ่งปัจจัยในภายใน อย่างไรเล่า ?" ภิกษุนั้นได้กราบทูลเล่าเรื่องการพิจารณาปัจจัยในภายในของตนแล้ว โดยประการใด ๆ ก็ล้วนไม่เป็นที่ถูกพระทัยของพระผู้มีพระภาคเจ้า. เมื่อภิกษุนั้นกราบทูลอย่างนั้นแล้ว, ท่านพระอานนท์ได้กราบทูลคำนี้กะพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ถึงเวลาที่จะแสดงเรื่องนี้แล้ว. ข้าแต่พระสุคต ! ถึงเวลาที่จะทรงแสดงเรื่องนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสการพิจารณาซึ่งปัจจัยในภายในข้อใด ภิกษุทั้งหลายฟังการพิจารณาซึ่งปัจจัยในภายในข้อนั้น จากพระผู้มีพระภาคแล้ว จักทรงจำไว้" ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสว่า "ดูก่อนอานนท์ ! ถ้าอย่างนั้น พวกเธอทั้งหลายจงฟัง, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้". ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นทูลสนองรับพระพุทธดำรัสนั้นแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสถ้อยคำเหล่านี้ว่า :–

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาซึ่งปัจจัยในภายในอย่างนี้ว่า "ทุกข์มีอย่างมิใช่น้อย นานาประการ ย่อมเกิดขึ้นในโลก กล่าวคือชรามรณะ ใดแล ; **ทุกข์นี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด ?** มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด ? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด ? มีอะไรเป็นแดนเกิด ? เพราะอะไรมี ชรามรณะจึงมี (เพราะอะไรไม่มี ชรามรณะจึงไม่มี) ดังนี้. ภิกษุนั้น พิจารณาอยู่ ย่อมรู้อย่างนี้ว่า "ทุกข์มี

---

๑. สูตรที่ ๖ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๓๐/๒๕๙–๒๖๒, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่กัมมาสทัมมนิคม แคว้นกุรุ.

อุปธิ คือ สมุทัย(พิเศษ)แห่งทุกข์ หนึ่ง
ทุกขสมุทัย(พิเศษ) ได้แก่ธรรม(คืออุปธิ) หนึ่ง

ว่าด้วยปฏิจจฯ ในรูปของการปฏิบัติ

อุปธิสมุทัย ได้แก่ธรรม(คือตัณหา) ๓๐๗ หนึ่ง

อย่างมิใช่น้อย นานาประการ ย่อมเกิดขึ้นในโลก กล่าวคือชรามรณะ ใดแล; **ทุกข์นี้มีอุปธิเป็นเหตุให้เกิด** มีอุปธิเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีอุปธิเป็นเครื่องกำเนิด มีอุปธิเป็นแดนเกิด เพราะอุปธิมี ชรามรณะจึงมี เพราะอุปธิไม่มี ชรามรณะจึงไม่มี" ดังนี้. ภิกษุนั้น**ย่อมรู้ประจักษ์ซึ่งชรามรณะด้วย**; ย่อมรู้ประจักษ์ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะด้วย; ย่อมรู้ประจักษ์ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะด้วย; ย่อมรู้ประจักษ์ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึง ซึ่งธรรมอันสมควรแก่ความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะด้วย; และเป็นผู้ปฏิบัติแล้วอย่างสมควรแก่ธรรมด้วย. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนี้ เราเรียกว่า เป็น**ผู้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ** โดยประการทั้งปวง กล่าวคือ เพื่อความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ.

อุปธิ มีแดนเกิดจากธรรม(คือตัณหา) หนึ่ง

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาซึ่งปัจจัยในภายในว่า "**ก็อุปธิมี มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด?** มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด? เพราะอะไรมี อุปธิจึงมี เพราะอะไรไม่มี อุปธิจึงไม่มี" ดังนี้. ภิกษุนั้น พิจารณาอยู่ ย่อมรู้อย่างนี้ว่า "**อุปธิ มีตัณหาเป็นเหตุให้เกิด** มีตัณหาเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีตัณหาเป็นเครื่องกำเนิด มีตัณหาเป็นแดนเกิด เมื่อตัณหามี อุปธิจึงมี เมื่อตัณหาไม่มี อุปธิจึงไม่มี" ดังนี้. ภิกษุนั้น**ย่อมรู้ประจักษ์ซึ่งอุปธิด้วย**; ย่อมรู้ประจักษ์ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปธิด้วย; ย่อมรู้ประจักษ์ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอุปธิด้วย; ย่อมรู้ประจักษ์ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงซึ่งธรรมอันสมควรแก่ความดับไม่เหลือแห่งอุปธิด้วย; และเป็นผู้ปฏิบัติแล้วอย่างสมควรแก่ธรรมด้วย. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนี้ เราเรียกว่า เป็น**ผู้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ** โดยประการทั้งปวง กล่าวคือเพื่อความดับไม่เหลือแห่งอุปธิ.

ความสิ้นทุกข์โดยชอบ มีใจความ(อีกอย่างหนึ่ง)คือความดับไม่เหลือแห่งอุปธิ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาซึ่งปัจจัยในภายในว่า "**ก็ตัณหานั้น เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้น ณ ที่ไหน?** เมื่อ

อุปธิเป็นสิ่งที่ต้องรู้โดยนัยแห่งอริยสัจ สี่
ปฏิบัติเพื่อสิ้นทุกข์โดยชอบ คือสมควรแก่การรู้อุปธิโดยนัยอริยสัจ สี่
อุปธิดับ เมื่อปฏิบัติสมควรแก่การรู้อุปธิ โดยนัยแห่ง อริยสัจ สี่
ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม คือสมควรแก่ความรู้ที่รู้โดยนัยอริยสัจ สี่

สิ่งมีภาวะเป็นที่รักที่ยินดี (ปิยรูปสาตรูป) สิบหมวด (หมวดละหก) หกสิบ
ปิยรูปสาตรูป (ที่เกิดที่ตั้งอยู่แห่งตัณหา) สิบหมวด (หมวดละหก) หกสิบ
ตัณหา มีแดนเกิดแดนตั้งอยู่ สิบหมวด (หมวดละหก) หกสิบ
ทุกขสมุทัย (ตัณหา) อาศัยเป็นไปใน ปิยรูปสาตรูป หกสิบ

จะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ ณ ที่ไหน?" ดังนี้. ภิกษุนั้น พิจารณาอยู่ ย่อมรู้อย่างนี้ว่า "**สิ่งใด มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี (ปิยรูปสาตรูป) ในโลก, ตัณหานั้น เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้น ในสิ่งนั้น** เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ ในสิ่งนั้น. ก็สิ่งใดเล่า มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก?

ตัณหา เกิดขึ้น-เข้าไปตั้งอยู่ในปิยรูปสาตรูป

(หมวดที่หนึ่ง) **ตา**...รูปทั้งหลาย...จักขุวิญญาณ...จักขุสัมผัส...จักขุสัมผัสสชาเวทนา...รูปสัญญา...รูปสัญเจตนา...รูปตัณหา...รูปวิตก...รูปวิจาร...(แต่ละอย่างทุกอย่าง) มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก. ตัณหานั้น เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้นในตาเป็นต้นนั้น ๆ เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ ในตาเป็นต้นนั้น ๆ.

ปิยรูปสาตรูป หมวดจักษุ มีวิภาค สิบ

(หมวดที่สอง) **หู**...เสียงทั้งหลาย...โสตวิญญาณ...โสตสัมผัส...โสตสัมผัสสชาเวทนา...สัททสัญญา...สัททสัญเจตนา...สัททตัณหา...สัททวิตก...สัททวิจาร...(แต่ละอย่างทุกอย่าง) มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก. ตัณหานั้น เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้นในหูเป็นต้นนั้น ๆ เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ในหูเป็นต้นนั้น ๆ.

ปิยรูปสาตรูป หมวดโสตะ มีวิภาค สิบ

(หมวดที่สาม) **จมูก**...กลิ่นทั้งหลาย...ฆานวิญญาณ...ฆานสัมผัส...ฆานสัมผัสสชาเวทนา...คันธสัญญา...คันธสัญเจตนา...คันธตัณหา...คันธวิตก...คันธวิจาร...(แต่ละอย่างทุกอย่าง) มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก. ตัณหานั้น เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้น ในจมูกเป็นต้นนั้น ๆ เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ในจมูกเป็นต้นนั้น ๆ.

ปิยรูปสาตรูป หมวดฆานะ มีวิภาค สิบ

(หมวดที่สี่) **ลิ้น**...รสทั้งหลาย...ชิวหาวิญญาณ...ชิวหาสัมผัส...ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา...รสสัญญา...รสสัญเจตนา...รสตัณหา...รสวิตก...รสวิจาร...

ปิยรูปสาตรูป หมวดชิวหา มีวิภาค สิบ

การทำคัญเห็นปิยรูปสาตรูปโดยอาการที่ทำตัณหาให้เจริญ - มีอาการ ห้า

(แต่ละอย่างทุกอย่าง) มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก. ตัณหานั้น เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้นในลิ้นเป็นต้นนั้นๆ เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ในลิ้นเป็นต้นนั้นๆ.

ปิยรูปสาตรูป หมวด กาย มีวิภาค สิบ

(หมวดที่ห้า) **กาย**... โผฏฐัพพะทั้งหลาย... กายวิญญาณ... กายสัมผัส... กายสัมผัสสชาเวทนา... โผฏฐัพพสัญญา... โผฏฐัพพสัญเจตนา... โผฏฐัพพตัณหา... โผฏฐัพพวิตก... โผฏฐัพพวิจาร... (แต่ละอย่างทุกอย่าง) มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก. ตัณหานั้นเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้นในกายเป็นต้นนั้นๆ เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ในกายเป็นต้นนั้นๆ.

ปิยรูปสาตรูป หมวด มโน มีวิภาค สิบ

(หมวดที่หก) **ใจ**...ธัมมารมณ์ทั้งหลาย... มโนวิญญาณ... มโนสัมผัส... มโนสัมผัสสชาเวทนา... ธัมมสัญญา... ธัมมสัญเจตนา... ธัมมตัณหา... ธัมมวิตก... ธัมมวิจาร... (แต่ละอย่างทุกอย่าง) มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก. ตัณหานั้น เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้นในใจเป็นต้นนั้นๆ เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ในใจเป็นต้นนั้นๆ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต** สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ได้เห็นแล้ว ซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความ**เป็นของเที่ยง**, ได้เห็นแล้ว โดยความ**เป็นสุข**, ได้เห็นแล้ว โดยความ**เป็นตัวตน**, ได้เห็นแล้ว โดยความ**เป็นของไม่เสียบแทง**, ได้เห็นแล้ว โดยความ**เป็นของเกษม**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า **ทำตัณหาให้เจริญแล้ว**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำตัณหาให้เจริญแล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**ทำอุปธิให้เจริญแล้ว**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำอุปธิให้เจริญแล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**ทำทุกข์ให้เจริญแล้ว**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำทุกข์ให้เจริญแล้ว,

ความเห็นวิปริตในปิยรูปสาตรูป โดยอาการห้า ทำความเจริญฝ่ายทุกข์ สาม
ความเห็นวิปลาสในปิยรูปสาตรูปให้ผลอย่างเดียวกัน แม้ในกาลทั้ง สาม

สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**ไม่หลุดพ้นแล้ว จากชาติ ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสสุปายาสทั้งหลาย** : เรากล่าวว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น **ไม่หลุดพ้นแล้วจากทุกข์**" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต** สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง จักเห็นสิ่งซึ่งมีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความ**เป็นของเที่ยง**, จักเห็นโดยความ**เป็นสุข**, จักเห็นโดยความ**เป็นตัวตน**, จักเห็นโดยความ**เป็นของไม่เสียดแทง**, จักเห็นโดยความ**เป็นของเกษม**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**จักทำตัณหาให้เจริญ**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักทำตัณหาให้เจริญ, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**จักทำอุปธิให้เจริญ**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักทำอุปธิให้เจริญ, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า **จักทำทุกข์ให้เจริญ**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักทำทุกข์ให้เจริญ, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า **จักไม่หลุดพ้นจากชาติ ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสสุปายาสทั้งหลาย** : เรากล่าวว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น **จักไม่หลุดพ้นจากทุกข์**" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ในกาลอันเป็นปัจจุบันบัดนี้** สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เห็นอยู่ ซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความ**เป็นของเที่ยง**, เห็นอยู่ โดยความ**เป็นสุข**, เห็นอยู่ โดยความ**เป็นตัวตน**, เห็นอยู่ โดยความ**เป็นของไม่เสียดแทง**, เห็นอยู่ โดยความ**เป็นของเกษม**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**ทำตัณหาให้เจริญอยู่**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำตัณหาให้เจริญอยู่, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า **ทำอุปธิให้เจริญอยู่**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำอุปธิให้เจริญอยู่, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า **ทำทุกข์ให้เจริญอยู่**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำทุกข์ให้เจริญอยู่, สมณะหรือพราหมณ์

อุปมาแห่งปิยรูปสาตรูป ด้วยยาพิษที่มี สี-กลิ่น-รส-ที่ชวนดื่มอย่างยิ่ง หนึ่ง
ทรงเน้นผิดต่อปิยรูปสาตรูป อุปมาด้วยการดื่มยาพิษที่มีลักษณะแห่งเครื่องดื่ม
ปิยรูปสาตรูปมีอำนาจลึกลับ (ดึงกันทีให้เห็นยาพิษ เป็นเครื่องดื่ม) หนึ่ง — ที่ชวนดื่มหนึ่ง

เหล่านั้น **ย่อมไม่หลุดพ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส ทั้งหลาย** : เรากล่าวว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น **ย่อมไม่หลุดพ้นจากทุกข์**" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **เปรียบเหมือน**ภาชนะสำริดใส่เครื่องดื่มที่ถึงพร้อมด้วย สี กลิ่น และรส แต่เจือด้วยยาพิษ. ครั้งนั้น บุรุษผู้หนึ่ง ถูกแดดแผดเผา ร้อนอบอ้าว เพราะแดด เหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้า หิวกระหายน้ำ เดินมา. คนทั้งหลายได้พูดแก่เขาว่า "แน่ะบุรุษผู้เจริญ ! ภาชนะสำริดใส่น้ำดื่มนี้ ถึงพร้อมด้วยสี กลิ่น และรส แต่เจือด้วยยาพิษ ถ้าท่านประสงค์ก็จงดื่มเถิด. อันน้ำนั้น เมื่อดื่มเข้าไปแล้ว จักแผ่ซาบซ่านไปด้วยสีบ้าง กลิ่นบ้าง รสบ้าง และครั้นท่านดื่มเข้าไปแล้ว ท่านจะถึงซึ่งความตาย หรือได้รับทุกข์เจียนตาย เพราะข้อนั้นเป็นเหตุ" ดังนี้. บุรุษนั้น ไม่พินิจพิจารณา ได้ดื่มน้ำนั้นเข้าไปโดยทันที ไม่ทิ้งเลย บุรุษนั้นจะพึงถึงซึ่งความตาย หรือได้รับทุกข์เจียนตาย เพราะข้อนั้นเป็นเหตุโดยแท้, ข้อนี้มีอุปมาฉันใด;

อุปมาของปิยรูปสาตรูป

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อุปไมยก็ฉันนั้นเหมือนกัน; กล่าวคือ ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ได้เห็นแล้วซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความเป็นของเที่ยง, โดยความเป็นสุข, โดยความเป็นตัวตน, โดยความเป็นของไม่เสียบแทง, โดยความเป็นของเกษม; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าทำตัณหาให้เจริญแล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำตัณหาให้เจริญแล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าทำอุปธิให้เจริญแล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำอุปธิให้เจริญแล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าทำทุกข์ให้เจริญแล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำทุกข์ให้เจริญแล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าไม่หลุดพ้นแล้วจากชาติ ชรา มรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ไม่หลุดพ้นแล้วจากทุกข์" ดังนี้.

อำนาจลึกลับของปิยรูปสาตรูป (ลึกถึงกับเห็นยาพิษเป็นเครื่องดื่ม) หนึ่ง

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อนึ่ง ในกาลยืดยาวนาน**ฝ่ายอนาคต** สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง จักเห็นสิ่งซึ่งมีภาวะเป็นที่รักที่ยินดีในโลก โดยความเป็นของเที่ยง, โดยความเป็นสุข, โดยความเป็นตัวตน, โดยความเป็นของไม่เสียบแทง, โดยความเป็นของเกษม; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักทำตัณหาให้เจริญ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักทำตัณหาให้เจริญ, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักทำอุปธิให้เจริญ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักทำอุปธิให้เจริญ, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักทำทุกข์ให้เจริญ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักทำทุกข์ให้เจริญ, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักไม่หลุดพ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะปริเทวะ-ทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จักไม่หลุดพ้นจากทุกข์" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อนึ่ง ในกาลอัน**เป็นปัจจุบัน**บัดนี้ สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เห็นอยู่ซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความเป็นของเที่ยง, โดยความเป็นสุข, โดยความเป็นตัวตน, โดยความเป็นของไม่เสียบแทง, โดยความเป็นของเกษม; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าทำตัณหาให้เจริญอยู่; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำตัณหาให้เจริญอยู่, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าทำอุปธิให้เจริญอยู่; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำอุปธิให้เจริญอยู่, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าทำทุกข์ให้เจริญอยู่; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำทุกข์ให้เจริญอยู่, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าย่อมไม่หลุดพ้น จากชาติ ชรา มรณะ โสกะปริเทวะ-ทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่หลุดพ้นจากทุกข์" ดังนี้.

(ต่อไปนี้ เป็นปฏิปักขนัย ฝ่ายตรงข้าม)

~~[illegible]~~

การ ~~[illegible]~~เห็นถูกในปิยรูปสาตรูปโดยอาการ~~[illegible]~~ที่ละตัณหาได้ มีอาการ ห้า

ความเห็นถูกในปิยรูปสาตรูปโดยอาการห้า ทำให้ละธรรมฝ่ายทุกข์ สาม

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง **ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต** ได้เห็นแล้วซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความเป็นของ**ไม่เที่ยง, เป็นทุกข์,** เป็นสภาพ**มิใช่ตัวตน,** เป็นของ**เสียบแทง,** เป็นภัย**น่ากลัว** แล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**ละตัณหาได้แล้ว**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ละตัณหาได้แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**ละอุปธิได้แล้ว**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ละอุปธิได้แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**ละทุกข์ได้แล้ว**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดละทุกข์ได้แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**หลุดพ้นแล้ว จากชาติ ชรา มรณะ โสกะปริเทวะทุกขโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย** : เรากล่าวว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น **หลุดพ้นแล้วจากทุกข์**" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง **ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต** จักเห็นซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความเป็นของ**ไม่เที่ยง, เป็นทุกข์,** เป็นสภาพ**มิใช่ตัวตน,** เป็นของ**เสียบแทง,** เป็นภัย**น่ากลัว** แล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**จักละตัณหาเสียได้**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักละตัณหาเสียได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า **จักละอุปธิเสียได้**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดจักละอุปธิเสียได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**จักละทุกข์เสียได้**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด, จักละทุกข์เสียได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นชื่อว่า**จักหลุดพ้น จากชาติ ชรา มรณะโสกะปริเทวะทุกขโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย** : เรากล่าวว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น **จักหลุดพ้นจากทุกข์ได้**" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง **ในกาลอันเป็นปัจจุบันบัดนี้** เห็นอยู่ซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความ

ความเห็นถูกในปิยรูปสาตรูป ให้ผลอย่างเดียวกัน แม้ในกาล ทั้ง สาม

เป็นของ**ไม่เที่ยง**, **เป็นทุกข์**, เป็นสภาพ**มิใช่ตัวตน**, เป็นของ**เสียดแทง**, เป็นภัย**น่ากลัว** แล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**ละตัณหาได้**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดละตัณหาได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**ละอุปธิได้**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ละอุปธิได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**ละทุกข์ได้**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ละทุกข์ได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**ย่อมหลุดพ้น จากชาติ ชรา มรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย** : เรากล่าวว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น **ย่อมหลุดพ้นจากทุกข์**" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือน**ภาชนะสำริดใส่เครื่องดื่ม**ที่ถึงพร้อมด้วยสี กลิ่น และด้วยรส แต่เจือด้วยยาพิษ. ครั้งนั้น บุรุษผู้หนึ่ง ถูกแดดแผดเผา ร้อนอบอ้าวเพราะแดด เหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้า หิวกระหายน้ำ เดินมา. คนทั้งหลายได้พูดแก่เขาว่า "แน่ะบุรุษผู้เจริญ! ภาชนะใส่น้ำสุรานี้ ถึงพร้อมด้วยสี กลิ่น และด้วยรส แต่เจือด้วยยาพิษ ถ้าท่านประสงค์ก็จงดื่มเถิด. ก็น้ำสุรานั้น เมื่อดื่มเข้าไปแล้ว จักแผ่ซาบซ่านไปด้วยสีบ้าง กลิ่นบ้าง รสบ้าง และครั้นท่านดื่มเข้าไปแล้ว ท่านจะถึงซึ่งความตาย หรือได้รับทุกข์เจียนตาย เพราะข้อนั้นเป็นเหตุ" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ครั้งนั้น บุรุษนั้นพึงคิดอย่างนี้ว่า "สุรานี้เราดื่มแล้ว เราอาจจะบรรเทาด้วยน้ำเย็นบ้าง ด้วยหัวนมส้มบ้าง ด้วยน้ำข้าวสัตตุเค็มบ้าง หรือด้วยน้ำโสณโสจิรกะบ้าง แต่เราจะไม่ดื่มสุรานั้นเสย เพราะไม่เป็นประโยชน์ มีแต่เป็นไปเพื่อทุกข์โทษแก่เราตลอดกาลนาน" บุรุษนั้นพิจารณาดูภาชนะใส่สุรานั้นแล้ว ไม่พึงดื่ม พึงทิ้งเสีย, บุรุษนั้นก็จะไม่พึงถึงซึ่งความตาย หรือได้รับทุกข์เจียนตาย เพราะข้อนั้นเป็นเหตุ, อุปมานี้ฉันใด;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปไมยก็ฉันนั้นเหมือนกัน; กล่าวคือ สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ใน**กาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต** ได้เห็นแล้วซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความเป็นของไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, เป็นสภาพมิใช่ตัวตน, เป็นของเสียบแทง, เป็นภัยน่ากลัว แล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละตัณหาได้แล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ละตัณหาได้แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละอุปธิได้แล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดละอุปธิได้แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละทุกข์ได้แล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดละทุกข์ได้แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าหลุดพ้นแล้ว จากชาติ ชรา มรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น หลุดพ้นแล้วจากทุกข์" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ใน**กาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต** จักเห็นซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่พอใจในโลก โดยความเป็นของไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, เป็นของมิใช่ตัวตน, เป็นของเสียบแทง, เป็นภัยน่ากลัว แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักละตัณหาเสียได้; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักละตัณหาเสียได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักละอุปธิเสียได้; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักละอุปธิเสียได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักละทุกข์เสียได้; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักละทุกข์เสียได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักหลุดพ้น จากชาติ ชรา มรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จักหลุดพ้นจากทุกข์" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ใน**กาลอันเป็นปัจจุบัน**บัดนี้ เห็นอยู่ซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่พอใจในโลก โดยความ

เหตุ (ที่ทำให้ตถาคตต้องเกิดและธรรมวินัยรุ่งเรืองในโลก) สาม

เป็นของไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, เป็นของมิใช่ตัวตน. เป็นของเสียบแทง, เป็นภัยน่ากลัวแล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละตัณหาได้; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดละตัณหาได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละอุปธิได้; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดละอุปธิได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละทุกข์ได้; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดละทุกข์ได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าย่อมหลุดพ้น จากชาติชรามรณะโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นย่อมหลุดพ้นจากทุกข์" ดังนี้ แล.

ธรรมปฏิบัติในรูปของปฏิจจสมุปบาท แห่งการละองค์สามตามลำดับ[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้า**ธรรมทั้งหลาย ๓ ประการ**เหล่านี้ ไม่พึงมีอยู่ในโลกแล้วไซร้, ตถาคตก็ไม่ต้องเกิดขึ้นในโลกเป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธะ; และธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้วก็ไม่ต้องรุ่งเรืองในโลก. ธรรมทั้งหลาย ๓ ประการ คืออะไรเล่า? ธรรมทั้งหลาย ๓ ประการคือ **ชาติ**ด้วย **ชรา**ด้วย **มรณะ**ด้วย. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมทั้งหลาย ๓ ประการเหล่านี้แล ถ้าไม่มีอยู่ในโลกแล้วไซร้ ตถาคตก็ไม่ต้องเกิดขึ้นในโลกเป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธะ และธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว ก็ไม่ต้องรุ่งเรืองในโลก.

---

๑. สูตรที่ ๖ อากังขวรรค ทสก. อํ. ๒๔/๑๕๙/๗๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุใดแล ที่ธรรมทั้งหลาย ๓ ประการเหล่านี้มีอยู่ในโลก, เพราะเหตุนั้น ตถาคตจึงต้องเกิดขึ้นในโลกเป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธะ และธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว จึงต้องรุ่งเรืองอยู่ในโลก.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **ราคะ** ๑ **โทสะ** ๑ **โมหะ** ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ ชาติ ๑ ชรา ๑ มรณะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **สักกายทิฏฐิ** (ความเห็นว่ากายของตน) ๑ **วิจิกิจฉา** (ความลังเลในธรรมที่ไม่ควรลังเล) ๑ **สีลัพพัตต-ปรามาส** (การลูบคลำศีลและวัตรอย่างปราศจากเหตุผล) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ ราคะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **อโยนิโส มนสิการ** (ความทำในใจไม่แยบคาย) ๑ **กุมมัคคเสวนา** (การพัวพันอยู่ในทิฏฐิอันชั่ว) ๑ **เจตโส ลีนัตตา** (ความมีจิตหดหู่) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ สักกายทิฏฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ สีลัพพัตตปรามาส ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **มุฏฐสัจจะ** (ความมีสติอันลืมหลง) ๑ **อสัมปชัญญะ** (ความปราศจากสัมปชัญญะ) ๑ **เจตโส วิกเขปะ** (ความส่ายแห่งจิต) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อโยนิโส มนสิการ ๑ กุมมัคค-เสวนา ๑ เจตโส ลีนัตตา ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **อริยานัง อทัสสน-กัมยตา** (ความไม่อยากเห็นพระอริยเจ้า) ๑ **อริยธัมมัง อโสตุกัมยตา** (ความไม่อยาก

ฟังธรรมของพระอริยเจ้า) ๑ **อุปารัมภจิตตตา** (ความมีจิตเที่ยวเกาะเกี่ยว) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ มุฏฐสัจจะ ๑ อสัมปชัญญะ ๑ เจตโส วิกเขปะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **อุทธัจจะ** (ความฟุ้งซ่าน) ๑ **อสังวระ** (ความไม่สำรวม) ๑ **ทุสสีล์ยะ** (ความทุศีล) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อริยานัง อทัสสนกัม์ยตา ๑ อริยธัมมัง อโสตุกัม์ยตา ๑ อุปารัมภจิตตตา ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **อสัทธิยะ** (ความไม่มีสัทธา) ๑ **อวทัญญุตา** (ความไม่เป็นวทัญญู) ๑ **โกสัชชะ** (ความเกียจคร้าน) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อุทธัจจะ ๑ อสังวระ ๑ ทุสสีล์ยะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **อนาทริยะ** (ความไม่เอื้อเฟื้อในบุคคลและธรรมอันควรเอื้อเฟื้อ) ๑ **โทวจัสสตา** (ความเป็นคนว่ายาก) ๑ **ปาปมิตตตา** (ความมีมิตรชั่ว) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อสัทธิยะ ๑ อวทัญญุตา ๑ โกสัชชะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **อหิริกะ** (ความไม่ละอายในสิ่งที่ควรละอาย) ๑ **อโนตตัปปะ** (ความไม่กลัวในสิ่งที่ควรกลัว) ๑ **ปมาทะ** (ความประมาท) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อนาทริยะ ๑ โทวจัสสตา ๑ ปาปมิตตตา ๑ :

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **บุคคลนี้ เป็นผู้มีอหิริกะ มีอโนตตัปปะ มีปมาทะแล้ว.**

ปฏิจจฯ แห่งการไม่ละองค์สามตามลำดับ โดยอนุโลม) ธีปัจจยาการ เท้

เขาเมื่อเป็นผู้มี**ปมาทะ**อยู่แล้ว ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งอนาทริยะ ๑ โทวจัสสตา ๑ ปาปมิตตตา ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มี**ปาปมิตตตา** ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งอสัทธิยะ ๑ อวทัญญุตา ๑ โกสัชชะ ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มี**โกสัชชะ** ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งอุทธัจจะ ๑ อสังวระ ๑ ทุสสีลย์ะ ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มี**ทุสสีลย์ะ** ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งอริยานัง อทัสสนกัมย์ตา ๑ อริยธัมมัง อโสตุกัมย์ตา ๑ อุปารัมภจิตตตา ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มี**อุปารัมภจิตตตา** ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งมุฏฐัสสัจจะ ๑ อสัมปชัญญะ ๑ เจตโส วิกเขปะ ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มี**เจตโส วิกเขปะ** ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งอโยนิโส มนสิการ ๑ กุมมัคคเสวนา ๑ เจตโส ลีนัตตา ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มี**เจตโส ลีนัตตา** ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งสักกายทิฏฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ สีลัพพัตตปรามาส ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มี**วิจิกิจฉา** ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งราคะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ ;

เขาเมื่อไม่ละซึ่ง**ราคะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑** ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งชาติ ๑ ชรา ๑ มรณะ ๑.

ปฏิจจ (แนวการละองค์สามตามลำดับ, โดยปฏิโลม) มีข้อความ (ต่อ)

(ปฏิปักขนัย)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อละได้ซึ่งธรรมสาม คือ **ราคะ** ๑ **โทสะ** ๑ **โมหะ** ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ ชาติ ๑ ชรา ๑ มรณะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อละได้ซึ่งธรรมสาม คือ **สักกายทิฏฐิ** ๑ **วิจิกิจฉา** ๑ **สีลัพพตปรามาส** ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ ราคะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อละได้ซึ่งธรรมสาม คือ **อโยนิโส มนสิการ** ๑ **กุมมัคคเสวนา** ๑ **เจตโส ลีนัตตา** ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ สักกายทิฏฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ สีลัพพตปรามาส ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อละได้ซึ่งธรรมสาม คือ **มุฏฐสัจจะ** ๑ **อสัมปชัญญะ** ๑ **เจตโส วิกเขปะ** ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อโยนิโส มนสิการ ๑ กุมมัคคเสวนา ๑ เจตโส ลีนัตตา ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อละได้ซึ่งธรรมสาม คือ **อริยานัง อทัสสนกัมยตา** ๑ **อริยธัมมัง อโสตุกัมยตา** ๑ **อุปารัมภจิตตตา** ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ มุฏฐสัจจะ ๑ อสัมปชัญญะ ๑ เจตโส วิกเขปะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อละได้ซึ่งธรรมสาม คือ **อุทธัจจะ** ๑ **อสังวระ** ๑ **ทุสสีลยะ** ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อริยานัง อทัสสนกัมยตา ๑ อริยธัมมัง อโสตุกัมยตา ๑ อุปารัมภจิตตตา ๑.

ปฏิจจฯ (แห่งการละองค์สามตามลำดับ, โดยอนุโลม) มีปัจจยาการ (เท้
ปัจจยาการ (แห่งปฏิจจฯ ในการละและไม่ละองค์สาม) (เท้ ๓๑๓-๓๒๖

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละได้ซึ่งธรรมสาม คือ **อสัทธิยะ** ๑ **อวทัญญุตา** ๑ **โกสัชชะ** ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อุทธัจจะ ๑ อสังวระ ๑ ทุสสีลยะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละได้ซึ่งธรรมสาม คือ **อนาทริยะ** ๑ **โทวจัสสตา** ๑ **ปาปมิตตตา** ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อสัทธิยะ ๑ อวทัญญุตา ๑ โกสัชชะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละได้ซึ่งธรรมสาม คือ **อหิริกะ** ๑ **อโนตตัปปะ** ๑ **ปมาทะ** ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อนาทริยะ ๑ โทวจัสสตา ๑ ปาปมิตตตา ๑ :

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **บุคคลนี้ เป็นผู้มีหิริ มีโอตตัปปะ มีอัปปมาทะ** (ความไม่ประมาท) แล้ว.

เขาเมื่อเป็นผู้มี**อัปปมาทะ**อยู่แล้ว ก็อาจเพื่อละซึ่งอนาทริยะ ๑ โทวจัสสตา ๑ ปาปมิตตตา ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มี**กัลยาณมิตตะ** (มิตรที่ดีงาม) ก็อาจเพื่อละซึ่งอสัทธิยะ ๑ อวทัญญุตา ๑ โกสัชชะ ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มี**อารัทธวิริยะ** (ความเพียรอันปรารภแล้ว) ก็อาจเพื่อละซึ่งอุทธัจจะ ๑ อสังวระ ๑ ทุสสีลยะ ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มี**ศีล** ก็อาจเพื่อละซึ่งอริยานัง อทัสสนกัมยตา ๑ อริยธัมมัง อโสตุกัมยตา ๑ อุปารัมภจิตตตา ๑;

เขาเมื่อเป็นผู้มี**อนุปารัมภจิตตะ** (จิตไม่เที่ยวไปเกาะเกี่ยวแล้ว) ก็อาจเพื่อละซึ่งมุฏฐสัจจะ ๑ อสัมปชัญญะ ๑ เจตโส วิกเขปะ ๑;

เขาเมื่อเป็นผู้มี**อวิกขิตตจิตตะ** (จิตไม่ส่ายแล้ว) ก็อาจเพื่อละซึ่งอโยนิโส-มนสิการ ๑ กุมมัคคเสวนา ๑ เจตโส ลีนัตตา ๑;

เขาเมื่อเป็นผู้มี**อลีนจิตตะ** (จิตไม่หดหู่แล้ว) ก็อาจเพื่อละซึ่งสักกายทิฏฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ สีลัพพัตตปรามาส ๑;

เขาเมื่อเป็นผู้ไม่มี**วิจิกิจฉา**แล้ว ก็อาจเพื่อละซึ่งราคะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑;

เขาเมื่อเป็นผู้ละได้แล้วซึ่ง**ราคะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑** ก็อาจเพื่อละซึ่งชาติ ๑ ชรา ๑ มรณะ ๑, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า คำว่า "ปฏิจจสมุปบาท" มีความหมายกว้าง คือ มิได้หมายถึงหลักธรรมที่กล่าวว่า อวิชชาปัจจยา สังขารา เป็นต้น เพียงอย่างเดียว. แต่หมายถึงหลักธรรมใด ๆ ก็ได้ ที่เนื่องกันเป็นสายในฐานะเป็นปัจจัยแก่กันและกันสืบต่อ ๆ กันไป ตามหลักที่เรียกว่า อิทัปปัจจยตา ดังเช่นข้อความในเรื่องนี้ ซึ่งมีลักษณะอาการของปฏิจจสมุปบาทแสดงให้เห็นชัดอยู่ หากแต่ว่าแสดงไปในลักษณะของการปฏิบัติ; ดังนั้น จึงนำมาแสดงให้เห็น เพื่อประโยชน์ทั้งแก่การศึกษาและการปฏิบัติ และเพื่อให้เข้าใจความหมายของคำว่า "ปฏิจจสมุปบาท" หรือ "อิทัปปัจจยตา" ยิ่งขึ้นไป. หลักธรรมปฏิบัติที่อยู่ในรูปของปฏิจจสมุปบาท เช่นนี้ ยังมีอีกมาก ล้วนแต่ควรแก่การสนใจ.

ลักษณะแห่งอาหารสี่โดยอุปมา สี่
กพฬีการาหาร (มีเนื้อบุตร เป็นอุปมา) หนึ่ง

วิธีปฏิบัติต่ออาหารสี่ ในลักษณะที่เป็นปฏิจจสมุปบาท[๑]

ก. ว่าด้วยลักษณะอาหารสี่ โดยอุปมา[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้ ย่อมเป็นไป**เพื่อความดำรงอยู่ของภูตสัตว์ทั้งหลาย** หรือว่า **เพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสีสัตว์**ทั้งหลาย. อาหาร ๔ อย่าง เป็นอย่างไรเล่า ? สี่อย่างคือ (๑) **กพฬีการาหาร** ที่หยาบบ้าง ละเอียดบ้าง (๒) **ผัสสะ** (๓) **มโนสัญเจตนา** (๔) **วิญญาณ.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของภูตสัตว์ทั้งหลาย หรือว่า เพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสีสัตว์ทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็**กพฬีการาหาร** จะพึงเห็นได้อย่างไร ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เปรียบเหมือนภรรยาสามีสองคน ถือเอาสะเบียงสำหรับเดินทางเล็กน้อย เดินไปสู่หนทางอันกันดาร. สองภรรยาสามีนั้น มีบุตรน้อยคนเดียวผู้น่ารักน่าเอ็นดูอยู่คนหนึ่ง. เมื่อขณะเขาทั้งสองกำลังเดินไปตามทางอันกันดารอยู่นั้น สะเบียงสำหรับเดินทางที่เขามีอยู่เพียงเล็กน้อยนั้น ได้หมดสิ้นไป หนทางอันกันดารนั้น ยังเหลืออยู่ เขาทั้งสองนั้นยังไม่เดินข้ามหนทางอันกันดารนั้นไปได้, ครั้งนั้นแล สองภรรยาสามีนั้น ได้มาคิดกันว่า "สะเบียงสำหรับเดินทางของเราทั้งสองที่มีอยู่เพียงเล็กน้อยนี้ได้หมดสิ้นลงแล้ว หนทางอันกันดารนี้ยังเหลืออยู่ ทั้งเราก็ยังไม่เดินข้ามหนทางอันกันดารนี้ไปได้ อย่ากระนั้นเลย เราทั้งสองคนพึงฆ่าบุตรน้อยคนเดียวผู้น่ารักน่าเอ็นดูนี้เสีย แล้วทำให้เป็นเนื้อเค็ม และ

๑. สูตรที่ ๓ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๑๙/๒๔๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ผัสสาหาร (ผัสสะที่ปราศจากหนังหุ้ม เป็นอุปมา) หนึ่ง
"การกินเนื้อบุตร" เพราะเหตุ(เพียงเพื่อการข้ามทะเลทราย) หนึ่ง
ปัจจัยการ (แห่งความไม่มีสังโยชน์เครื่องนำมาสู่โลกนี้) สี่อัง

เนื้อย่าง บริโภคเนื้อบุตรนี้แหละ เดินข้ามหนทางอันกันดารที่ยังเหลืออยู่นี้กันเถิด เพราะถ้าไม่ทำเช่นนี้ พวกเราทั้งสามคนจะต้องพากันพินาศหมดแน่" ดังนี้. ครั้งนั้นแล ภรรยาสามีทั้งสองนั้น จึงฆ่าบุตรน้อยคนเดียวผู้น่ารักน่าเอ็นดูนั้น แล้วทำให้เป็นเนื้อเค็มและเนื้อย่าง **บริโภคเนื้อบุตรนั้นเทียว** เดินข้ามหนทางอันกันดารที่ยังเหลืออยู่นั้น. สองภรรยาสามีนั้น บริโภคเนื้อบุตรไปพลางพร้อมกับค่อนอกไปพลาง รำพันว่า "บุตรน้อยคนเดียวของเราไปไหนเสีย บุตรน้อยคนเดียวของเราไปไหนเสีย" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เธอทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร ? สองภรรยาสามีนั้น จะพึงบริโภคเนื้อบุตรเป็นอาหาร เพื่อความเพลิดเพลินสนุกสนานบ้าง เพื่อความมัวเมาบ้าง เพื่อความประดับประดาบ้าง หรือเพื่อตบแต่ง (ร่างกาย) บ้าง หรือหนอ ? ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นกราบทูลว่า *"ข้อนั้นหาเป็นเช่นนั้นไม่ พระเจ้าข้า !"* แล้วตรัสต่อไปว่า "ถ้าอย่างนั้น สองภรรยาสามีนั้น จะพึงบริโภคเนื้อบุตรเป็นอาหาร เพียงเพื่อ (อาศัย) เดินข้ามหนทางอันกันดารเท่านั้น ใช่ไหม ? *"ใช่ พระเจ้าข้า !"*. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ข้อนี้มีอุปมาฉันใด, เราย่อมกล่าวว่า กพฬีการาหาร อันอริยสาวกพึงเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนเนื้อบุตร) ฉันนั้น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **เมื่อกพฬีการาหารอันอริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, ราคะ (ความกำหนัด) ที่มีเบญจกามคุณเป็นแดนเกิด ย่อมเป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้วด้วย ; เมื่อราคะที่มีเบญจกามคุณเป็นแดนเกิด เป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้ว, สังโยชน์ชนิดที่อริยสาวกประกอบเข้าแล้ว จะพึงเป็นเหตุให้มาสู่โลกนี้ได้อีก ย่อมไม่มี.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็**ผัสสาหาร** จะพึงเห็นได้อย่างไร ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เปรียบเหมือนแม่โคนมที่ปราศจากหนังหุ้ม : ถ้าแม่โคนมนั้นพึงยืนพิงฝาอยู่ไซร้ มันก็จะพึงถูกพวกตัวสัตว์ที่อาศัยฝาเจาะกิน ; ถ้าแม่โคนมนั้นพึงยืนพิงต้นไม้อยู่ไซร้

ธรรม (ทำความไม่มีแห่งสังโยชน์เครื่องนำมาสู่โลกนี้) สี่๖
การกินเนื้อบุตรกพฬีการาหาร เป็นเหตุแห่งการกำหนดรู้(ราคะจากกามคุณ) หนึ่ง

มโนสัญเจตนาหาร [มีหลุมถ่านเพลิงเป็นอุปมา) หนึ่ง
ปัจจยการ [แห่งความไม่มีสิ่งที่ควรทำให้ยิ่งขึ้นไป] สอง

มันก็จะพึงถูกพวกสัตว์ชนิดอาศัยต้นไม้ไชกิน ; ถ้าหากแม่โคนมนั้นจะพึงลงไปแช่น้ำอยู่ไซร้ มันก็จะพึงถูกพวกสัตว์ที่อาศัยน้ำตอดกัดกิน ; ถ้าหากแม่โคนมนั้นจะพึงยืนอาศัยอยู่ในที่โล่งแจ้งไซร้ มันก็จะพึงถูกพวกสัตว์ที่อาศัยอยู่ในอากาศเกาะกัดจิกกิน. ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! แม่โคนมที่ปราศจากหนังหุ้มนั้น จะพึงไปอาศัยอยู่สถานที่ใด ๆ ก็ตาม มันก็จะพึงถูกจำพวกสัตว์ที่อาศัยอยู่ในสถานที่นั้น ๆ กัดกินอยู่ร่ำไป, ข้อนี้มีอุปมาฉันใด ; ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราย่อมกล่าวว่า ผัสสาหาร อันอริยสาวกพึงเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนแม่โคนมที่ปราศจากหนังห่อหุ้ม) ฉันนั้น. ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **เมื่อผัสสาหาร อันอริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, เวทนาทั้งสาม ย่อมเป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้วด้วย ; เมื่อเวทนาทั้งสาม เป็นสิ่งที่อริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, เราย่อมกล่าวว่า "สิ่งไร ๆ ที่ควรกระทำให้ยิ่งขึ้นไป (กว่านี้) ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น" ดังนี้.**

การกำหนดรู้ผัสสาหาร เป็นเหตุแห่งการกำหนดรู้ (เวทนาสาม) หนึ่ง.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็**มโนสัญเจตนาหาร** จะพึงเห็นได้อย่างไร ? ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง ลึกเกินกว่าชั่วบุรุษหนึ่ง เต็มด้วยถ่านเพลิงที่ปราศจากเปลวและปราศจากควันมีอยู่. ครั้งนั้น บุรุษผู้หนึ่ง ผู้ต้องการเป็นอยู่ ไม่อยากตาย รักสุข เกลียดทุกข์ มาสู่ที่นั้น. และมีบุรุษที่มีกำลังกล้าแข็งอีกสองคน จับบุรุษนั้น ที่แขนแต่ละข้าง แล้วฉุดคร่าพาไปยังหลุมถ่านเพลิงนั้น. ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ครั้งนั้นแล บุรุษนั้น มีความคิด ความปรารถนา ความตั้งใจ ที่จะให้ห่างไกลหลุมถ่านเพลิงนั้น. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า ? ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ข้อนั้นเพราะเหตุว่าบุรุษนั้นย่อมรู้ว่า "ถ้าเราจักตกลงไปยังหลุมถ่านเพลิงนี้ไซร้ เราก็จะพึงถึงความตาย หรือได้รับทุกข์เจียนตาย เพราะข้อนั้นเป็นเหตุ" ดังนี้, ข้อนี้มีอุปมาฉันใด ; ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราย่อมกล่าวว่า มโนสัญเจตนาหาร อันอริยสาวกพึงเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนหลุมถ่านเพลิง) ฉันนั้น. ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **เมื่อมโนสัญเจตนาหาร อันอริยสาวกกำหนด**

ชพม (ที่ความไม่มีแห่งสิ่งที่ควรทำให้ยิ่งขึ้นไป) สอง
ปัจจยการ [แห่งความไม่มีสิ่งที่ควรทำให้ยิ่งขึ้นไป-อีกนัยหนึ่ง) สอง
การกำหนดรู้มโนสัญเจตนาหาร เป็นเหตุแห่งการกำหนดรู้(ตัณหาสาม) หนึ่ง

วิญญาณาหาร (มีนักโทษประหาร เป็นอุปมา) หนึ่ง
ธรรม (ทำความไม่มีแห่งสิ่งที่ควรทำให้ยิ่งขึ้นไป - อีกนัยหนึ่ง) สอง

รู้ได้แล้ว, คัณหาทั้งสาม ก่อมเป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้วด้วย; เมื่อคัณหาทั้งสามเป็นสิ่งที่อริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, เราย่อมกล่าวว่า "กิจไรๆ ที่ควรกระทำให้ยิ่งขึ้นไป (กว่านี้) ก่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็วิญญาณาหาร จะพึงเห็นได้อย่างไร? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนพวกเจ้าหน้าที่จับโจรผู้กระทำผิดได้แล้ว แสดงแก่พระราชาว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ! โจรผู้นี้เป็นผู้กระทำผิดต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ขอใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท จงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ลงโทษโจรผู้นี้ตามที่ทรงเห็นสมควรเถิด พระพุทธเจ้าข้า!". พระราชามีพระกระแสรับสั่งอย่างนี้ว่า "ดูก่อนท่านผู้เจริญทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงไป จงประหารชีวิตบุรุษนี้เสียด้วยหอกร้อยเล่มในเวลาเช้านี้". เจ้าหน้าที่เหล่านั้น จึงประหารนักโทษนั้นด้วยหอกร้อยเล่ม ในเวลาเช้า. ต่อมาในเวลาเที่ยงวัน พระราชาทรงซักถามเจ้าหน้าที่เหล่านั้นอย่างนี้ว่า "ดูก่อนท่านผู้เจริญทั้งหลาย! นักโทษคนนั้น เป็นอย่างไรบ้าง?". พวกเขาพากันกราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ! นักโทษนั้นยังมีชีวิตอยู่ตามเดิม พระพุทธเจ้าข้า!". พระราชาทรงมีพระกระแสรับสั่งอย่างนี้ว่า "ดูก่อนท่านผู้เจริญทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงไป จงประหารนักโทษนั้นเสีย ด้วยหอกร้อยเล่มในเวลาเที่ยงวัน" ดังนี้. พวกเจ้าหน้าที่เหล่านั้นจึงได้ประหารนักโทษนั้นด้วยหอกร้อยเล่ม ในเวลาเที่ยงวัน. ต่อมา ในเวลาเย็น พระราชาทรงซักถามเจ้าหน้าที่เหล่านั้นอีกว่า "ดูก่อนท่านผู้เจริญทั้งหลาย! นักโทษนั้นเป็นอย่างไรบ้าง?" เขาพากันกราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ! นักโทษนั้นยังมีชีวิตอยู่ตามเดิม พระพุทธเจ้าข้า!" พระราชาทรงมีพระกระแสรับสั่งอีกว่า "ดูก่อนท่านทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงไป จงประหารนักโทษนั้นเสียด้วยหอกร้อยเล่ม ในเวลาเย็น" ดังนี้. เจ้าหน้าที่เหล่านั้น จึงได้ประหารนักโทษนั้นด้วยหอกร้อยเล่ม ในเวลาเย็น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เธอทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร? บุรุษนักโทษนั้น

ปัจจยาการ (แห่งความไม่มีสิ่งที่ควรทำให้ยิ่งขึ้นไป - อีกนัยหนึ่ง) ๕๐๖
ธรรม (ที่ความไม่มีแห่งสิ่งที่ควรทำให้ยิ่งขึ้นไป - อีกนัยหนึ่ง) ๕๐๖

ถูกพวกเจ้าหน้าที่ประหารอยู่ด้วยหอกสามร้อยเล่ม ตลอดทั้งวัน เขาจะพึงเสวยแต่ทุกขโทมนัสที่มีข้อนั้นเป็นเหตุ เท่านั้นมิใช่หรือ ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุรุษนักโทษนั้นถูกพวกเจ้าหน้าที่ประหารด้วยหอกแม้ (เล่มเดียว) นั้น ก็พึงเสวยทุกขโทมนัสที่มีข้อนั้นเป็นเหตุ (มากอยู่แล้ว) ก็จะกล่าวไปไยถึงการที่บุรุษนักโทษนั้นถูกประหารด้วยหอกสามร้อยเล่มเล่า, ข้อนี้มีอุปมาฉันใด ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราย่อมกล่าวว่าวิญญาณาหาร อันอริยสาวกพึงเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนนักโทษถูกประหารนั้น) ฉันนั้น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **เมื่อวิญญาณาหาร อันอริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, นามรูปอ่อนเป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้วด้วย ; เมื่อนามรูปเป็นสิ่งที่อริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, เราย่อมกล่าวว่า "สิ่งไร ๆ ที่ควรกระทำให้ยิ่งขึ้นไป (กว่านี้) ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น"**, ดังนี้ แล.

การกำหนดรู้วิญญาณาหาร เป็นเหตุแห่งการกำหนดรู้ (นามรูป) หนึ่ง

ข. ว่าด้วยอาการเกิดขึ้นแห่งอาหารสี่[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของภูตสัตว์ทั้งหลาย หรือว่าเพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสีสัตว์ทั้งหลาย. อาหาร ๔ อย่าง เป็นอย่างไรเล่า ? สี่อย่างคือ (๑) กพฬีการาหาร ที่หยาบบ้าง ละเอียดบ้าง (๒) ผัสสะ (๓) มโนสัญเจตนา (๔) วิญญาณ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของภูตสัตว์ทั้งหลาย หรือว่า เพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสีสัตว์ทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ถ้ามีราคะ** (ความกำหนัด) **มีนันทิ** (ความเพลิน) **มีตัณหา** (ความอยาก) **ในกพฬีการาหาร** ไซร้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญ

๑. สูตรที่ ๔ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๑๒๒/๒๔๕, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

วิญญาณตั้งอยู่เจริญงอกงามในกพฬีการาหาร เพราะเหตุแห่งธรรม สาม
ปฏิจจฯ (ที่ตั้งต้นด้วยราคะในกพฬีการาหาร) มีปัจจยาการ ๖

ปฏิจจฯ (แดนที่มีโศกมีธุลีมีความคับแค้น) มีปัจจยาการ หก.
ปัจจยาการ (ของปฏิจจฯ แดนที่มีโศกมีธุลีมีความคับแค้น) หก

งอกงามอยู่ได้ ในกพฬีการาหารนั้น. วิญญาณ ที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ชาติชรามรณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. ชาติชรามรณะต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั้นว่า "**เป็นที่มีโศก มีธุลี มีความคับแค้น**" ดังนี้.

วิญญาณที่อยู่เจริญงอกงามในผัสสาหาร เพราะเหตุแห่งธรรม สาม

ภิกษุทั้งหลาย! ถ้า**มีราคะ** (ความกำหนัด) **มีนันทิ** (ความเพลิน) **มีตัณหา** (ความอยาก) **ในผัสสาหาร** ไซร้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ ในผัสสาหารนั้น. วิญญาณที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ชาติชรามรณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. ชาติชรามรณะต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั้นว่า "**เป็นที่มีโศก มีธุลี มีความคับแค้น**" ดังนี้.

ปฏิจจฯ (ที่ตั้งต้นด้วยราคะในผัสสาหาร) มีปัจจยาการ หก.

ภิกษุทั้งหลาย! ถ้า**มีราคะ มีนันทิ มีตัณหา ในมโนสัญเจตนาหาร** ไซร้, วิญญาณก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ ในมโนสัญเจตนาหารนั้น. วิญญาณที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ในที่ใด, ชาติชรามรณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. ชาติชรามรณะต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั้นว่า "**เป็นที่มีโศก มีธุลี มีความคับแค้น**" ดังนี้.

วิญญาณตั้งอยู่เจริญงอกงามในมโนสัญเจตนาหาร เพราะเหตุแห่งธรรม สาม.

ปฏิจจฯ (ที่ตั้งต้นด้วยราคะในมโนสัญเจตนาหาร) มีปัจจยาการ หก

วิญญาณตั้งอยู่เจริญงอกงามในวิญญาณาหาร เพราะเหตุแห่งธรรม สาม, ปฏิจจฯ (ที่ตั้งต้นด้วยตัณหาในวิญญาณาหาร) มีปัจจยาการ หก

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ถ้ามีราคะ มีนันทิ มีตัณหา ในวิญญาณาหาร** ไซร้, วิญญาณก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ ในวิญญาณาหารนั้น. วิญญาณ ที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ชาติชรามรณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. ชาติชรามรณะต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั้นว่า **"เป็นที่มีโศก มีธุลี มีความคับแค้น"** ดังนี้.

อุปมาเหมือน –

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนช่างย้อม หรือช่างเขียน, เมื่อมีน้ำย้อม (สี) ครบ. คือครั่ง ขมิ้น คราม หรือสีแดงอ่อน ก็จะพึงเขียนรูปสตรี หรือรูปบุรุษ ลงที่แผ่นกระดาน หรือฝาผนัง หรือผืนผ้า ซึ่งเกลี้ยงเกลา ได้ครบทุกส่วน, อุปมานี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปไมยก็ฉันนั้นคือ ถ้ามีราคะ มีนันที มีตัณหา ในกพฬีการาหาร ไซร้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ ในกพฬีการาหารนั้น. วิญญาณที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ชาติชรามรณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. ชาติชรามรณะต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั้นว่า "เป็นที่มีโศก มีธุลี มีความคับแค้น" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้ามีราคะ มีนันที มีตัณหา ในผัสสาหาร ไซร้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ ในผัสสาหารนั้น. วิญญาณที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ใน

อุปมาด้วยช่างเขียนที่มีสีครบ (แก่ปฏิจจฯ แห่งอาหารสี่ที่มีปัจจยาการครบ) หนึ่ง

วิญญาณตั้งอยู่เจริญงอกงามไม่ได้ในอาหารสี่เพราะไม่มีเหตุ สาม ๓๓๐-๓๓๑
ปฏิจจฯ (ฝ่ายดับ, ที่ตั้งต้นด้วย ไม่มีราคะในอาหารสี่) มีปัจจยาการ หก. ๓๓๐-๓๓๒

ที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ชาติชรามรณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. ชาติชรามรณะต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั้นว่า "เป็นที่มีโศก มีธุลี มีความคับแค้น" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้ามีราคะ มีนันทิ มีตัณหา ในมโนสัญเจตนาหาร ไซร้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ ในมโนสัญเจตนาหารนั้น, วิญญาณ ที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั้น, การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ในที่นั้น, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ชาติชรามรณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. ชาติชรามรณะต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั้นว่า "เป็นที่มีโศก มีธุลี มีความคับแค้น" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้ามีราคะ มีนันทิ มีตัณหา ในวิญญาณาหาร ไซร้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ ในวิญญาณาหารนั้น. วิญญาณ ที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ชาติชรามรณะต่อไป ก็มีอยู่ ในที่นั้น. ชาติชรามรณะต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั้นว่า "เป็นที่มีโศก มีธุลี มีความคับแค้น" ดังนี้.

(ข้อความต่อไปนี้ เป็นข้อความฝ่ายปฏิปักขนัย คือ ตรงกันข้าม)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้า**ไม่มีราคะ** (ความกำหนัด) **ไม่มีนันทิ** (ความเพลิน) **ไม่มีตัณหา** (ความอยาก) **ในกพฬีการาหาร** แล้วไซร้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในกพฬีการาหารนั้น. วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มีในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป

ปฏิจจฯ(แห่งที่ไม่มีโศก ไม่มีธุลี ไม่มีความคับแค้น) มีปัจจยาการ หก
ปัจจยาการ(ของปฏิจจ. แห่งที่ไม่มีโศก ไม่มีธุลี ~~มีปัจจยาการ~~ หก
ไม่มีความคับแค้น

ไม่มีในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ไม่มีในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มีในที่ใด, ชาติชรามรณะต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ชาติชรามรณะต่อไป ไม่มีในที่ใด, ภิกษุทั้งหลาย! เราเรียก "ที่" นั้นว่าเป็น "**ที่ไม่มีโศก ไม่มีธุลี ไม่มีความคับแค้น**" ดังนี้.

ภิกษุทั้งหลาย! ถ้า**ไม่มีราคะ ไม่มีนันทิ ไม่มีตัณหา ในผัสสาหาร** แล้วไซร้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในผัสสาหารนั้น. วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป ไม่มี ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ไม่มี ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มี ในที่ใด, ชาติชรามรณะต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ชาติชรามรณะต่อไป ไม่มี ในที่ใด, ภิกษุทั้งหลาย! เราเรียก "ที่" นั้นว่าเป็น "**ที่ไม่มีโศก ไม่มีธุลี ไม่มีความคับแค้น**" ดังนี้.

ภิกษุทั้งหลาย! ถ้า**ไม่มีราคะ ไม่มีนันทิ ไม่มีตัณหา ในมโนสัญเจตนาหาร** แล้วไซร้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในมโนสัญเจตนาหารนั้น. วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป ไม่มี ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ไม่มี ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มีในที่ใด, ชาติชรามรณะต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ชาติชรามรณะต่อไป ไม่มี ในที่ใด, ภิกษุทั้งหลาย! เราเรียก "ที่" นั้นว่าเป็น "**ที่ไม่มีโศก ไม่มีธุลี ไม่มีความคับแค้น**" ดังนี้.

อุปมาด้วยแสงไม่ปรากฏ เมื่อไม่มีวัตถุที่กั้นแสง (แก่ความไม่มีช่องว่างแห่งปฏิจจ.) หนึ่ง

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ถ้าไม่มีราคะ ไม่มีนันทิ ไม่มีตัณหา ในวิญญาณาหาร** แล้ว ไซร้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในวิญญาณาหารนั้น. วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป ไม่มีในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ไม่มีในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มีในที่ใด, ชาติชรามรณะต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ชาติชรามรณะต่อไป ไม่มีในที่ใด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียก "ที่" นั้นว่าเป็น **"ที่ไม่มีโศก ไม่มีธุลี ไม่มีความคับแค้น"** ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนเรือนยอด หรือศาลาเรือนยอดที่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือ หรือใต้ก็ตาม เป็นเรือนมีหน้าต่างทางทิศตะวันออก. ครั้นพระอาทิตย์ขึ้นมา (อุปมา) แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์ส่องเข้าไปทางช่องหน้าต่างแล้ว จักตั้งอยู่ที่ส่วนไหนแห่งเรือนนั้นเล่า?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์ จักปรากฏที่ฝาเรือนข้างในทิศตะวันตก พระเจ้าข้า!".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าฝาเรือนทางทิศตะวันตกไม่มีเล่า แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์นั้นจักปรากฏอยู่ ณ ที่ไหน?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์นั้น จักปรากฏที่พื้นดิน พระเจ้าข้า!".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าพื้นดินไม่มีเล่า แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์นั้น จักปรากฏที่ไหน?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์นั้น จักปรากฏในน้ำ พระเจ้าข้า !".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ถ้าน้ำไม่มีเล่า แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์นั้น จักปรากฏที่ไหนอีก ?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์นั้น ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่ปรากฏแล้ว พระเจ้าข้า !".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ฉันใดก็ฉันนั้นแล : ถ้าไม่มีราคะ ไม่มีนันทิ **ไม่มีตัณหา ในกพฬีการาหาร** แล้ว ไซร้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในกพฬีการาหารนั้น. วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูปไม่มีในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลายไม่มีในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไปไม่มีในที่ใด, ชาติชรามรณะต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ชาติชรามรณะต่อไปไม่มีในที่ใด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เรากล่าว "ที่" นั้นว่าเป็น "ที่ไม่มีโศก ไม่มีธุลี ไม่มีความคับแค้น" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ถ้าไม่มีราคะ ไม่มีนันทิ **ไม่มีตัณหา ในผัสสาหาร** แล้ว ไซร้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในผัสสาหารนั้น. วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูปย่อมไม่มี ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูปไม่มีในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลายไม่มีในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มีในที่ใด, ชาติชรามรณะต่อไป ย่อมไม่มี

ในที่นั้น. ชาติชรามรณะต่อไป ไม่มีในที่ใด, ภิกษุทั้งหลาย! เราเรียก "ที่" นั้น ว่าเป็น "ที่ไม่มีโศก ไม่มีธุลี ไม่มีความคับแค้น" ดังนี้.

ภิกษุทั้งหลาย! ถ้าไม่มีราคะ ไม่มีนันทิ **ไม่มีตัณหา ในมโนสัญเจตนาหาร** แล้วไซร้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในมโนสัญเจตนาหารนั้น. วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป ไม่มีในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ไม่มีในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มีในที่ใด, ชาติชรามรณะต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น ชาติชรามรณะต่อไป ไม่มีในที่ใด, ภิกษุทั้งหลาย! เราเรียก "ที่" นั้นว่าเป็น "ที่ไม่มีโศก ไม่มีธุลี ไม่มีความคับแค้น" ดังนี้.

ภิกษุทั้งหลาย! ถ้าไม่มีราคะ ไม่มีนันทิ **ไม่มีตัณหา ในวิญญาณาหาร** แล้วไซร้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในวิญญาณาหารนั้น. วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป ไม่มีในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ไม่มีในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มีในที่ใด, ชาติ ชรา มรณะ ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ชาติ ชรา มรณะ ต่อไป ไม่มีในที่ใด, ภิกษุทั้งหลาย! เราเรียก "ที่" นั้นว่าเป็น "ที่ไม่มีโศก ไม่มีธุลี ไม่มีความคับแค้น", ดังนี้ แล.

ปัญจุปาทานขันธ์ไม่อาจจะเกิด
เมื่อรู้เท่าทันเวทนาในปฏิจจสมุปบาท[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ... ส่วนบุคคล เมื่อรู้เมื่อเห็น ซึ่ง **จักษุ** ตามที่เป็นจริง, เมื่อรู้เมื่อเห็น ซึ่ง**รูป**ทั้งหลาย ตามที่เป็นจริง, เมื่อรู้เมื่อเห็นซึ่ง**จักษุวิญญาณ** ตามที่เป็นจริง, เมื่อรู้เมื่อเห็น ซึ่ง**จักษุสัมผัส** ตามที่เป็นจริง. เมื่อรู้เมื่อเห็น **ซึ่งเวทนา**อันเกิดขึ้นเพราะจักษุสัมผัสเป็นปัจจัย อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ตาม ตามที่เป็นจริง แล้ว; เขาย่อมไม่กำหนัดในจักษุ, ไม่กำหนัดในรูปทั้งหลาย, ไม่กำหนัดในจักษุวิญญาณ, ไม่กำหนัดในจักษุสัมผัส, และไม่กำหนัดในเวทนาอันเกิดขึ้นเพราะจักษุสัมผัสเป็นปัจจัย อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ตาม. **เมื่อบุคคลนั้นไม่กำหนัดแล้ว ไม่ติดพันแล้ว ไม่ลุ่มหลงแล้ว ตามเห็นอาทีนวะ** (โทษของสิ่งเหล่านั้น) **อยู่เนือง ๆ, ปัญจุปาทานขันธ์ทั้งหลาย ย่อมถึงซึ่งความไม่ก่อเกิดต่อไป;** และตัณหาอันเป็นเครื่องนำไปสู่ภพใหม่ อันประกอบอยู่ด้วยความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิน เป็นเครื่องทำให้เพลินอย่างยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ นั้นอันเขาย่อมละเสียได้; ความกระวนกระวาย (ทรถ) แม้ทางกาย อันเขาย่อมละเสียได้, ความกระวนกระวาย แม้ทางจิต อันเขาย่อมละเสียได้; ความแผดเผา (สนฺตาป) แม้ทางกาย อันเขาย่อมละเสียได้, ความแผดเผา แม้ทางจิต อันเขาย่อมละเสียได้; ความเร่าร้อน (ปริฬาห) แม้ทางกาย อันเขาย่อมละเสียได้, ความเร่าร้อน แม้ทางจิต อันเขาย่อมละเสียได้. บุคคลนั้น **ย่อมเสวยซึ่งความสุขอันเป็นไปทางกาย** ด้วย, ซึ่ง**ความสุขอันเป็นไปทางจิต** ด้วย. เมื่อบุคคลเป็นเช่นนั้นแล้ว ทิฏฐิของเขา ย่อมเป็น**สัมมาทิฏฐิ**; ความดำริของเขา ย่อมเป็น**สัมมาสังกัปปะ**; ความพยายามของเขา ย่อมเป็น**สัมมาวายามะ**; สติของเขา ย่อมเป็น

๑. สฬายตนวิภังคสูตร อุปริ. ม. ๑๔/๕๒๓/๘๒๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ธรรม(ที่ต้องมีเป็นพื้นฐาน"บริสุทธิ์มาแล้วแต่เดิม") สาม

อาชีวมัฏฐังคิกสีล" คือ ธรรมสามที่ต้อง"บริสุทธิ์มาแล้วแต่เดิม" สาม

องค์มรรคประเภทปัญญาขันธ์สมาธิขันธ์(จึงเต็มรอบพร้อมประเภทสีลขันธ์) ห้า

อริยอัฏฐังคิกมรรคเต็มรอบแล้ว โพธิปักขิยธรรมที่เหลือ(5หมวด) ย่อมเต็มรอบ หก

เมื่อ

สัมมาสติ; สมาธิของเขา ย่อมเป็น**สัมมาสมาธิ**; ส่วนกายกรรม วจีกรรม และอาชีวะ ของเขา เป็นธรรม**บริสุทธิ์มาแล้วแต่เดิม**นั่นเทียว. ด้วยอาการอย่างนี้แล **อัฏฐังคิกมรรค** อันเป็นอริยะ ของเขานั้น ย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ; เมื่อเขาทำอัฏฐังคิกมรรค อันเป็นอริยะ ให้เจริญด้วยอาการอย่างนี้อยู่, **สติปัฏฐาน**ทั้งหลาย แม้ทั้ง ๔ ย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ; **สัมมัปปธาน**ทั้งหลาย แม้ทั้ง ๔ ย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ; **อิทธิบาท**ทั้งหลาย แม้ทั้ง ๔ ย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ; **อินทรีย์**ทั้งหลาย แม้ทั้ง ๕ ย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ; **พละ**ทั้งหลาย แม้ทั้ง ๕ ย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ; **โพชฌงค์**ทั้งหลาย แม้ทั้ง ๗ ย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ. ธรรมทั้งสองคือ**สมถะและวิปัสสนา** ของเขานั้น ย่อมเป็นธรรมเคียงคู่กันไป. บุคคลนั้น ย่อม**กำหนดรู้**ด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมทั้งหลายอันบุคคลพึงกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง; ย่อม**ละ**ด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมทั้งหลายอันบุคคลพึงละด้วยปัญญาอันยิ่ง; ย่อม**ทำให้เจริญ**ด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมทั้งหลายอันบุคคลพึงทำให้เจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง; ย่อม**ทำให้แจ้ง**ด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมทั้งหลายอันบุคคลพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็**ธรรมเหล่าไหนเล่า** เป็นธรรมอันบุคคลพึงกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง? คำตอบ พึงมีว่า **ปัญจุปาทานขันธ์**ทั้งหลาย กล่าวคือ อุปาทานขันธ์คือรูป อุปาทานขันธ์คือเวทนา อุปาทานขันธ์คือสัญญา อุปาทานขันธ์คือสังขาร อุปาทานขันธ์คือวิญญาณ : ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล ชื่อว่าเป็นธรรมอันบุคคลพึงกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ก็ธรรมเหล่าไหนเล่า** เป็นธรรมอันบุคคลพึงละด้วยปัญญาอันยิ่ง? คำตอบ พึงมีว่า **อวิชชา**ด้วย **ภวตัณหา**ด้วย : ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล ชื่อว่าเป็นธรรมอันบุคคลพึงละด้วยปัญญาอันยิ่ง.

ธรรมสอง(สมถะและวิปัสสนา)เคียงคู่กันไป เมื่อโพธิปักขิยธรรม ๓๗ เต็มรอบ, สิ่ง

สิ่งควรกระทำทั้งสี่ เป็นอันกระทำไปในเมื่อโพธิปักขิยธรรม๓๗เต็มรอบอยู่ สี่

ธรรมอันบุคคลพึงกำหนดรู้ ด้วยปัญญาอันยิ่ง (อุปาทานขันธ์) ห้า

ธรรมอันบุคคลพึงละ ด้วยปัญญาอันยิ่ง (อวิชชา และ ภวตัณหา) สอง

ธรรม อันบุคคลพึงทำให้เจริญ ด้วยปัญญาอันยิ่ง (สมถะและวิปัสนา) สอง
ธรรม อันบุคคลพึงทำให้แจ้ง ด้วยปัญญาอันยิ่ง (วิชชาและวิมุตติ) สอง

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็**ธรรมเหล่าไหนเล่า** เป็นธรรมอันบุคคลพึงทำให้เจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง ? คำตอบ พึงมีว่า **สมถะ**ด้วย **วิปัสสนา**ด้วย : ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล ชื่อว่าเป็นธรรมอันบุคคลพึงทำให้เจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็**ธรรมเหล่าไหนเล่า** เป็นธรรมอันบุคคลพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง ? คำตอบ พึงมีว่า **วิชชา**ด้วย **วิมุตติ**ด้วย : ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล ชื่อว่าเป็นธรรมอันบุคคลพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง.

(ในกรณีเกี่ยวกับ โสต ฆาน ชิวหา กาย มโน และสหครรรมแห่งอายตนะมีโสต เป็นต้น ก็มีเนื้อความเหมือนกับที่กล่าวแล้วในกรณีแห่ง จักษุและสหคตธรรมของจักษุ ดังที่กล่าวข้างบนนี้ทุกประการ พึงขยายข้อความเอาเองให้เต็มตามนั้น.)

การพิจารณาสภาวธรรม
ตามวิธีปฏิจจสมุปบาทกระทั่งวาระสุดท้าย[1]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุ**ผู้ฉลาดในฐานะ ๗ ประการ** (สตฺตฏฺฐานกุสโล) ผู้พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยวิธี ๓ ประการ (ติวิธุปปริกฺขี) เราเรียกว่า ภิกษุผู้**เกพลี**[2] **อยู่จบกิจแห่งพรหมจรรย์**ในธรรมวินัยนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็ภิกษุผู้ฉลาดในฐานะ ๗ ประการ เป็นอย่างไรเล่า ?

๑. สูตรที่ ๕ อุปายวรรค ขันธสังยุตต์ ขนฺธ. สํ. ๑๗/๗๒/๑๑๔, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.
๒. เกพลี ในลักษณะอย่างนี้ หมายถึงพระอรหันต์ ผู้ถึงซึ่งนิพพาน ซึ่งเป็นความสิ้นเชิงแห่งสิ่งทั้งปวงในแง่ของความดับสิ้นแห่งความทุกข์ กล่าวคือการถึงขนคภาวะ อันไม่มีการแบ่งแยก – ผู้แปล

ผู้จบกิจแห่งพรหมจรรย์ ต้องรู้ปฏิบัติแล้วโดยวิธี สอง
ไวพจน์ (พิเศษอย่างยิ่ง) สำหรับ "ผู้อยู่จบกิจแห่งพรหมจรรย์" หนึ่ง

สู้ฉลาดในฐานะ (แห่งขันธ์) โดยประการ เจ็ด
การรู้ชัดซึ่งขันธ์ โดยลักษณะ เจ็ด
ฐานะแห่งขันธ์อันบุคคลพึงรู้ชัด โดยประการ เจ็ด

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมรู้ชัดซึ่งรูป; ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งรูป; ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งรูป; ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งรูป; ..ซึ่งอัสสาทะ (รสอร่อย) แห่งรูป; ...ซึ่งอาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) แห่งรูป; ...ซึ่งนิสสรณะ (อุบายเป็นเครื่องออกไปพ้น) จากรูป (รวม ๗ ประการ).

(ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็ได้ตรัสด้วยข้อความอย่างเดียวกันทุกตัวอักษร กับข้อความที่กล่าวในกรณีแห่งรูป ผิดกันแต่ชื่อแห่งขันธ์ ที่ละขันธ์ ๆ เท่านั้น.)

รูปขันธ์มีลักษณะที่ต้องรู้ เจ็ด

(โดยเฉลี่ย)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ก็รูปเป็นอย่างไรเล่า ?** มหาภูตรูปทั้งหลาย ๔ อย่าง ด้วย รูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้งหลาย ๔ อย่าง ด้วย : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เราเรียกว่า **รูป**, การเกิดขึ้นแห่งรูป ย่อมมี เพราะ**การเกิดขึ้นแห่งอาหาร**; ความดับไม่เหลือแห่งรูป ย่อมมี เพราะ**ความดับไม่เหลือแห่งอาหาร**; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง **เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งรูป**, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพยายามชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ; สุข โสมนัสใด ๆ อาศัยรูปเกิดขึ้น : นี้ เป็น**อัสสาทะแห่งรูป**; รูปใด ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา : นี้ เป็น**อาทีนวะแห่งรูป**; การนำออกเสียได้ซึ่งความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ กล่าวคือ การละเสียได้ซึ่งความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ ในรูป, อันใด; นี้ เป็น**นิสสรณะ**เครื่องออกจากรูป (รวมเป็นสิ่งที่ต้องรู้ ๗ อย่าง).๑ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง **รู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง**ซึ่งรูป ว่า อย่างนี้คือรูป; ...อย่างนี้คือเหตุให้เกิดขึ้นแห่งรูป; ...อย่างนี้คือความดับไม่เหลือแห่งรูป; ...อย่างนี้คือข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งรูป; ...อย่างนี้คืออัสสาทะแห่งรูป; ...อย่างนี้คืออาทีนวะแห่งรูป; ...อย่างนี้คือนิสสรณะเครื่องออกจากรูป; ดังนี้แล้ว

การเกิดขึ้นแห่งรูป มีเพราะการเกิดขึ้นแห่งธรรม (อาหาร) หนึ่ง
ความดับแห่งแห่งรูป มีเพราะความดับแห่งธรรม (อาหาร) หนึ่ง

ผู้ปฏิบัติแล้ว คือเห็นขันธ์โดยลักษณะเจ็ด แล้วปฏิบัติเพื่อธรรม สาม
ผู้ปฏิบัติแล้ว มีโวหารพิเศษ (คือผู้หยั่งลงในธรรมวินัยนี้) หนึ่ง
ผู้พ้นวิเศษแล้ว คือเห็นขันธ์โดยลักษณะเจ็ด แล้วพ้นด้วยธรรม สาม
ผู้พ้นวิเศษแล้ว มีโวหารพิเศษ (คือ "เกพลี") หนึ่ง

"เกพลี" คือโวหารพิเศษ (ของผู้พ้นวิเศษแล้ว) หนึ่ง

เป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย (นิพฺพิทา) เพื่อความคลายกำหนัด (วิราค) เพื่อความดับไม่เหลือ (นิโรธ) แห่งรูป; สมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็น**ผู้ปฏิบัติดีแล้ว**; บุคคลเหล่าใด ปฏิบัติดีแล้ว, บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า**หยั่งลงในธรรมวินัยนี้.** ๏ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เก็ดามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง รู้ด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งรูปว่า อย่างนี้คือรูป; ...อย่างนี้คือเหตุให้เกิดขึ้นแห่งรูป; ...อย่างนี้คือความดับไม่เหลือแห่งรูป; ...อย่างนี้คือข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งรูป; ...อย่างนี้คืออัสสาทะแห่งรูป; ...อย่างนี้คืออาทีนวะแห่งรูป; ...อย่างนี้คือนิสสรณะเครื่องออกจากรูป; ดังนี้แล้ว เป็น**ผู้พ้นวิเศษแล้ว** เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ เพราะความไม่ยึดมั่น ซึ่งรูป; สมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้พ้นวิเศษแล้วด้วยดี (สุวิมุตฺตา); บุคคลเหล่าใดเป็นผู้พ้นวิเศษแล้วด้วยดี บุคคลเหล่านั้นชื่อว่าเป็น**เกพลี** ผู้จบกิจอันบุคคลพึงกระทำ; บุคคลเหล่าใดจบกิจอันบุคคลพึงกระทำ วัฏฏะย่อมไม่มีเพื่อจะบัญญัติแก่บุคคลเหล่านั้น.

เหตุให้เกิดลักษณะที่ต้องรู้ เจ็ด

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ก็เวทนา** (โดยละเอียด) **เป็นอย่างไรเล่า?** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งเวทนา (เวทนากายา) ทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ เวทนาอันเกิดแต่จักขุสัมผัส เวทนาอันเกิดแต่โสตสัมผัส เวทนาอันเกิดแต่ฆานสัมผัส เวทนาอันเกิดแต่ชิวหาสัมผัส เวทนาอันเกิดแต่กายสัมผัส เวทนาอันเกิดแต่มโนสัมผัส; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เราเรียกว่า **เวทนา**; การเกิดขึ้นแห่งเวทนา ย่อมมี เพราะ**การเกิดขึ้นแห่งผัสสะ**; ความดับไม่เหลือแห่งเวทนา ย่อมมี เพราะ**ความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ**; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง **เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนา,** ได้แก่

"เกพลี" คือ "ผู้จบกิจอันบุคคลพึงกระทำ" หนึ่ง
วัฏฏะไม่มีเพื่อจะบัญญัติแก่ผู้หลุดพ้นแล้วเพราะรู้เห็นขันธ์โดยฐานะ เจ็ด.
~~[illegible]~~ทรปฏิบัติจนบรรลุผล เป็นความหลุดพ้นที่สิ้นเชิง สอง

สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพยายามชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ; สุข โสมนัสใด ๆ อาศัยเวทนาเกิดขึ้น : นี้เป็น**อัสสาทะแห่งเวทนา**; ... ฯลฯ ... ฯลฯ ... (ข้อความต่อไปนี้ มีการตรัสเหมือนกับที่ตรัสแล้วในกรณีแห่งรูปทุกตัวอักษร ต่างกันแต่เพียงชื่อว่าเวทนา แทนคำว่ารูป ดังนี้เรื่อยไป จนกระทั่งถึง) ... วิญญู ย่อมไม่มีเพื่อการบัญญัติแก่บุคคลเหล่านั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็**สัญญาเป็นอย่างไรเล่า?** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งสัญญา (สญฺญากายา) ทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ สัญญาในรูป สัญญาในเสียง สัญญาในกลิ่น สัญญาในรส สัญญาในโผฏฐัพพะ สัญญาในธัมมารมณ์; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เราเรียกว่า**สัญญา**; การเกิดขึ้นแห่งสัญญา ย่อมมี เพราะ**การเกิดขึ้นแห่งผัสสะ**; ความดับไม่เหลือแห่งสัญญา ย่อมมี เพราะ**ความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ**; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง **เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสัญญา**; ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพยายามชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ; สุข โสมนัสใด ๆ อาศัยสัญญาเกิดขึ้น : นี้เป็น**อัสสาทะแห่งสัญญา**; ... ฯลฯ ... ฯลฯ ... วิญญู ย่อมไม่มีเพื่อการบัญญัติแก่บุคคลเหล่านั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็**สังขารทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า?** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งเจตนา (เจตนากายา) ทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ ความคิดนึกในรูป ความคิดนึกในเสียง ความคิดนึกในกลิ่น ความคิดนึกในรส ความคิดนึกในโผฏฐัพพะ ความคิดนึกในธัมมารมณ์; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้เราเรียกว่า **สังขารทั้งหลาย**; การเกิดขึ้นแห่งสังขาร ย่อมมี เพราะ**การเกิดขึ้นแห่งผัสสะ**; ความดับไม่เหลือแห่งสังขารย่อมมี เพราะ**ความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ**; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง **เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร**, ได้แก่สิ่งเหล่านี้

การเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ มีเพราะธรรม (การเกิดขึ้นแห่งนามรูป) หนึ่ง
ความดับแห่งวิญญาณ มีเพราะธรรม (ความดับแห่งนามรูป) หนึ่ง.

คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพยายามชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ; สุข โสมนัสใดๆ อาศัยสังขารทั้งหลายเกิดขึ้น : นี้ เป็น**อัสสาทะ**แห่งสังขารทั้งหลาย; ...ฯลฯ...ฯลฯ ... วัฏฏะ ย่อมไม่มี เพื่อการบัญญัติ แก่บุคคลเหล่านั้น.

อาทีนวะแห่งสังขาร
วิญญาณขันธ์มีลักษณะที่ต้องรู้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ก็วิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า?** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งวิญญาณ (วิญญาณกายา) ทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ วิญญาณทางตา วิญญาณทางหู วิญญาณทางจมูก วิญญาณทางลิ้น วิญญาณทางกาย วิญญาณทางใจ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เราเรียกว่า **วิญญาณ**; การเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ ย่อมมี เพราะ**การเกิดขึ้นแห่งนามรูป**; ความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ ย่อมมี เพราะ**ความดับไม่เหลือแห่งนามรูป**; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง **เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ**, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพยายามชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ; สุข โสมนัสใดๆ อาศัยวิญญาณเกิดขึ้น : นี้เป็น**อัสสาทะ**แห่งวิญญาณ; วิญญาณใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา : นี้เป็น**อาทีนวะ**แห่งวิญญาณ; การนำออกเสียได้ซึ่งความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ กล่าวคือ การละเสียได้ซึ่งความกำหนัดด้วยอำนาจแห่งความพอใจ ในวิญญาณ, อันใด; นี้เป็น**นิสสรณะ**เครื่องออกจากวิญญาณ (รวมเป็นสิ่งที่ต้องรู้ ๗ อย่าง). ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง **รู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง**ซึ่งวิญญาณ ว่าอย่างนี้คือวิญญาณ; ... อย่างนี้คือเหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ; ... อย่างนี้คือความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ; ...อย่างนี้คือข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ; ...อย่างนี้คืออัสสาทะแห่งวิญญาณ; ...อย่างนี้คืออาทีนวะแห่งวิญญาณ; ...อย่างนี้คือนิสสรณะเครื่องออกจากวิญญาณ; ดังนี้แล้ว **เป็นผู้ปฏิบัติแล้ว** เพื่อความเบื่อหน่าย (นิพพิทา)

การพิจารณาใคร่ครวญธรรม(ของผู้เป็นเกพลี) โดยวิธี สาม
ผู้พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยวิธี(ของผู้เป็นเกพลี) สาม.
ใช้พิจารณาใคร่ครวญธรรมทั้งปวงประมวลลงในการพิจารณาโดยความเป็น ธรรม สาม

เพื่อความคลายกำหนัด (วิราค) เพื่อความดับไม่เหลือ (นิโรธ) แห่งวิญญาณ ; สมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้ **ปฏิบัติดีแล้ว** ; บุคคลเหล่าใดปฏิบัติดีแล้ว ; บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า **หยั่งลงในธรรมวินัยนี้.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง รู้ด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งวิญญาณ ว่า อย่างนี้คือวิญญาณ ; ...อย่างนี้คือเหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ ; ...อย่างนี้คือความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ ; ...อย่างนี้คือข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ ; ..อย่างนี้คืออัสสาทะแห่งวิญญาณ ; ...อย่างนี้คืออาทีนวะแห่งวิญญาณ ; ...อย่างนี้คือนิสสรณะเครื่องออกจากวิญญาณ ; ดังนี้แล้ว เป็นผู้ **พ้นวิเศษแล้ว** เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ เพราะความไม่ยึดมั่น ซึ่งวิญญาณ ; สมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้ พ้นวิเศษแล้วด้วยดี (สุวิมุตฺตา) ; บุคคลเหล่าใด เป็นผู้พ้นวิเศษแล้วด้วยดี บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า เป็น **เกพลี** ผู้จบกิจอันบุคคลพึงกระทำ ; บุคคลเหล่าใดจบกิจอันบุคคลพึงกระทำ วัฏฏะย่อมไม่มี เพื่อจะบัญญัติ แก่บุคคลเหล่านั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในฐานะ ๗ ประการ อย่างนี้แล.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็ภิกษุเป็นผู้พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยวิธี ๓ ประการ เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมพิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยความเป็น **ธาตุ,** ย่อมพิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยความเป็น **อายตนะ,** ย่อมพิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยความเป็น **ปฏิจจสมุปบาท.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุเป็นผู้พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยวิธี ๓ ประการ อย่างนี้แล.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในฐานะ ๗ ประการ เป็นผู้พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยวิธี ๓ ประการ เราเรียกว่า ภิกษุผู้เกพลิ อยู่จบกิจแห่งพรหมจรรย์ ในธรรมวินัยนี้, ดังนี้ แล.

อนุสัยไม่อาจมีขึ้น (แก่ผู้รู้เท่าทันเวทนา) แม้เพราะเหตุแห่งเวทนา สาม
อาการที่มีต่อสุขเวทนา ซึ่งไม่ทำราคานุสัยให้นอนตาม สาม
อาการที่มีต่อทุกขเวทนา ซึ่งไม่ทำปฏิฆานุสัยให้นอนตาม ห้า

อาการที่มีต่ออทุกขมสุขเวทนา ซึ่งไม่ทำอวิชชานุสัยให้นอนตาม หนึ่ง

อนุสัยไม่อาจจะเกิด

เมื่อรู้เท่าทันเวทนา ในปฏิจจสมุปบาท[๑]

ภิกษุทั้งหลาย ! (๑) เพราะอาศัยตาด้วย รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิด **จักขุวิญญาณ :** การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ**ผัสสะ :** เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิด**เวทนา** อันเป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขบ้าง.

บุคคลนั้น **เมื่อสุขเวทนาถูกต้องอยู่** ย่อมไม่เพลิดเพลิน ย่อมไม่พร่ำสรรเสริญ ไม่เมาหมกอยู่, **อนุสัยคือราคะ** ย่อมไม่ตามนอน (ไม่เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น ;

เมื่อทุกขเวทนาถูกต้องอยู่ เขาย่อมไม่เศร้าโศก ย่อมไม่ระทมใจ ย่อมไม่คร่ำครวญ ย่อมไม่ตีอกร่ำไห้ ย่อมไม่ถึงความหลงใหลอยู่, **อนุสัยคือปฏิฆะ** ย่อมไม่ตามนอน (ไม่เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น ;

เมื่อเวทนาอันไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขถูกต้องอยู่ เขาย่อมรู้ตามเป็นจริง ซึ่งเหตุให้เกิดเวทนานั้นด้วย ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนานั้นด้วย ซึ่งอัสสาทะ (รสอร่อย) ของเวทนานั้นด้วย ซึ่งอาทีนวะ (โทษ) ของเวทนานั้นด้วย ซึ่งนิสสรณะ (อุบายเครื่องออกพ้นไป) ของเวทนานั้นด้วย, **อนุสัยคืออวิชชา** ย่อมไม่ตามนอน (ไม่เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น.

๑. ฉฉักกสูตร อุปริ. ม. ๑๔/๕๑๘/๘๒๓, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ลักษณะแห่งการรู้อทุกขมสุขเวทนา ตามที่เป็นจริง ห้า

ทรงทำที่สุดทุกข์ในทิฏฐธรรมได้ เพราะเหตุ สาม
ฐานะ-หก (เหตุทำที่สุดทุกข์ในทิฏฐธรรม) เพราะเหตุ สาม

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคลนั้นหนอ **ละราคานุสัย**อันเกิดจากสุขเวทนาเสียได้แล้ว; **บรรเทาปฏิฆานุสัย**อันเกิดจากทุกขเวทนาเสียได้แล้ว; **ถอนอวิชชานุสัย**อันเกิดจากอทุกขมสุขเวทนาเสียได้แล้ว; เมื่อละอวิชชาเสียได้แล้ว และทำวิชชาให้เกิดขึ้นได้แล้ว เขาจักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๒) เพราะอาศัยหูด้วย เสียงทั้งหลายด้วย จึงเกิด**โสตวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (หู + เสียง + โสตวิญญาณ) นั่นคือ**ผัสสะ**; ...ฯลฯ...ฯลฯ...จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๓) เพราะอาศัยจมูกด้วย กลิ่นทั้งหลายด้วย จึงเกิด**ฆานวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาณ) นั่นคือ**ผัสสะ**; ...ฯลฯ...ฯลฯ...จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๔) เพราะอาศัยลิ้นด้วย รสทั้งหลายด้วย จึงเกิด**ชิวหาวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ลิ้น + รส + ชิวหาวิญญาณ) นั่นคือ**ผัสสะ**; ...ฯลฯ...ฯลฯ...จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๕) เพราะอาศัยกายด้วย โผฏฐัพพะทั้งหลายด้วย จึงเกิด**กายวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (กาย + โผฏฐัพพะ +

กายวิญญาณ) นั่นคือ**ผัสสะ** ; ...ฯลฯ...ฯลฯ...จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น ; **ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีได้.**

ภิกษุทั้งหลาย ! (๖) เพราะอาศัยใจด้วย ธัมมารมณ์ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**มโนวิญญาณ** ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ใจ + ธัมมารมณ์ + มโนวิญญาณ) นั่นคือ**ผัสสะ** ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิด**เวทนา**อันเป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขบ้าง.

บุคคลนั้น **เมื่อสุขเวทนาถูกต้องอยู่** ย่อมไม่เพลิดเพลิน ย่อมไม่พร่ำสรรเสริญ ไม่เมาหมกอยู่, **อนุสัยคือราคะ** ย่อมไม่ตามนอน (ไม่เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น ;

เมื่อทุกขเวทนาถูกต้องอยู่ เขาย่อมไม่เศร้าโศก ย่อมไม่ระทมใจ ย่อมไม่คร่ำครวญ ย่อมไม่ตีอกร่ำไห้ ย่อมไม่ถึงความหลงใหลอยู่, **อนุสัยคือปฏิฆะ** ย่อมไม่ตามนอน (ไม่เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น ;

เมื่อเวทนาอันไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขถูกต้องอยู่ เขาย่อมรู้ตามเป็นจริงซึ่งเหตุให้เกิดเวทนานั้นด้วย ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนานั้นด้วย ซึ่งอัสสาทะ (รสอร่อย) ของเวทนานั้นด้วย ซึ่งอาทีนวะ (โทษ) ของเวทนานั้นด้วย ซึ่งนิสสรณะ (อุบายเครื่องออกพ้นไป) ของเวทนานั้นด้วย, **อนุสัยคืออวิชชา** ย่อมไม่ตามนอน (ไม่เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น.

ภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลนั้นหนอ **ละราคานุสัย**อันเกิดจากสุขเวทนาเสียได้แล้ว ; **บรรเทาปฏิฆานุสัย**อันเกิดจากทุกขเวทนาเสียได้แล้ว ; **ถอนอวิชชา-**

นุสัยอันเกิดจากอทุกขมสุขเวทนาเสียได้แล้ว; เมื่อละอวิชชาเสียได้แล้ว และทำวิชชาให้เกิดขึ้นได้แล้ว เขาจักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีได้**, ดังนี้.

ปฏิจจสมุปบาทสลายตัว
เมื่อรู้แจ้งธรรมห้า อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดงธรรมแก่พวกเธอทั้งหลาย เพื่อความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวง. พวกเธอทั้งหลายจงฟังซึ่งธรรมนั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ก็ธรรมเป็นไปเพื่อความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวง** เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่ง**ตา**ด้วย, ซึ่ง**รูป**ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**จักขุวิญญาณ**: การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั้นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย **จึงมีเวทนา.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้มีการสดับแล้ว **เห็นอยู่อย่างนี้** ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในตา ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูปทั้งหลาย ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุวิญญาณ ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุสัมผัส ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ๑. **เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด**; **เพราะความ**

๑. สูตรที่ ๙ อวิชชาวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬา. สํ. ๑๘/๓๙/๖๓, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ปัจจยาการ (แห่งอาการของจิตในกรณีแห่งการหลุดพ้น) สาม ธรรม (สิ่งเป็นที่ตั้งของอุปาทาน) หก

คลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้น. อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดว่า "อุปาทาน[๑] เป็นสิ่งที่เรารอบรู้แล้ว เพื่อความหลุดพ้น (วิโมกข)" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่ง**หู**ด้วย, ซึ่ง**เสียง**ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**โสตวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (หู + เสียง + โสตวิญญาณ) นั้นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้มีการสดับแล้ว **เห็นอยู่อย่างนี้** ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในหู ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเสียงทั้งหลาย ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโสตวิญญาณ ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโสตสัมผัส ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ๑, **เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะความคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้น.** อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดว่า "อุปาทาน เป็นสิ่งที่เรารอบรู้แล้วเพื่อความหลุดพ้น" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่ง**จมูก**ด้วย, ซึ่ง**กลิ่น**ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**ฆานวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาณ) นั้นคือ**ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้มีการสดับแล้ว **เห็นอยู่อย่างนี้** ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจมูก ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกลิ่นทั้งหลาย ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในฆานวิญญาณ ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในฆานสัมผัส ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ๑. **เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะความคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้น.** อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดว่า "อุปาทาน เป็นสิ่งที่เรารอบรู้แล้วเพื่อความหลุดพ้น" ดังนี้.

---

๑. ตา รูป จักขุวิญญาณ ผัสสะ เวทนา รวม ๕ อย่างนี้ คือสิ่งซึ่งเป็นที่ตั้งของอุปาทาน เมื่อรู้จักสิ่งเหล่านี้จนถึงกับเบื่อหน่าย คลายกำหนัด จากสิ่งเหล่านี้ และหลุดพ้นแล้ว เรียกว่ารอบรู้ในเรื่องอันเกี่ยวกับอุปาทานทั้งปวง ซึ่งตามปกติหมายถึง กามุปาทาน, ทิฏฐุปาทาน, สีลัพพตุปาทาน, อัตตวาทุปาทาน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยซึ่ง**ลิ้น**ด้วย, ซึ่ง**รส**ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**ชิวหาวิญญาณ;** การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ลิ้น + รส + ชิวหาวิญญาณ) นั้นคือ **ผัสสะ;** เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อริยสาวกผู้มีการสดับแล้ว **เห็นอยู่อย่างนี้** ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในลิ้น ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรสทั้งหลาย ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชิวหาวิญญาณ ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชิวหาสัมผัส ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ๑. **เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะความคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้น.** อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดว่า "อุปาทาน เป็นสิ่งที่เรารอบรู้แล้ว เพื่อความหลุดพ้น" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยซึ่ง**กาย**ด้วย, ซึ่ง**โผฏฐัพพะ**ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**กายวิญญาณ;** การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โผฏฐัพพะ + กายวิญญาณ) นั้นคือ **ผัสสะ;** เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อริยสาวกผู้มีการสดับแล้ว **เห็นอยู่อย่างนี้** ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกาย ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโผฏฐัพพะทั้งหลาย ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกายวิญญาณ ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกายสัมผัส ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ๑, **เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะความคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้น.** อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดว่า "อุปาทาน เป็นสิ่งที่เรารอบรู้แล้ว เพื่อความหลุดพ้น" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยซึ่ง**ใจ**ด้วย, ซึ่ง**ธัมมารมณ์**ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**มโนวิญญาณ;** การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ + ธัมมารมณ์ + มโนวิญญาณ) นั้นคือ **ผัสสะ;** เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อริยสาวกผู้มีการสดับแล้ว **เห็นอยู่อย่างนี้** ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในใจ ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในธัมมารมณ์ทั้งหลาย ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในมโนวิญญาณ ๑, ย่อม

เบื่อหน่ายแม้ในมโนสัมผัส ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ๑. **เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะความคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้น.** อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดว่า "อุปาทาน เป็นสิ่งที่เรารอบรู้แล้ว เพื่อความหลุดพ้น", ดังนี้.

ภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้แล เป็นไปเพื่อความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวง.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง คือสูตรถัดไป (สูตรที่ ๙ อวิชชาวรรค, สฬายตนสังยุตต์ สฬา. สํ. ๑๘/๔๐/๖๔.) มีข้อความอย่างเดียวกับสูตรที่กล่าวแล้วนี้ ทุกตัวอักษร ผิดกันแต่คำพูดเพียงสองคำ คือแทนที่จะตรัสว่า "เพื่อความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวง" และ "เป็นสิ่งที่เรารอบรู้แล้ว" เหมือนสูตรที่แล้วมา แต่ได้ตรัสว่า "เพื่อการครอบงำซึ่งอุปาทานทั้งปวง" และ "เป็นสิ่งที่เราครอบงำแล้ว" เท่านั้นเอง. ใจความแห่งสูตรทั้งสองนี้ แสดงว่า เมื่อใดมีความรู้สึกอยู่ว่า ธรรมทั้งห้า มีเวทนาเป็นที่สุดนี้ เป็นเพียงอิทัปปัจจยตา ของปฏิจจสมุปปันนธรรม กล่าวคือ อาศัยกันเกิดขึ้น ดังที่กล่าวไว้ชัดในสูตรนั้น ๆ แล้ว เมื่อนั้น ปฏิจจสมุปบาทย่อมสลายตัว ในขณะแห่งเวทนานั้น หรือไม่อาจจะเกิดขึ้นได้เลย มาตั้งแต่แรก ดังนี้.

ญาณวัตถุ ๔๔ ในปฏิจจสมุปบาท เพื่อความเป็นโสดาบัน[๑]

ภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง **ซึ่งญาณวัตถุ[๒] ๔๔ อย่าง** แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลายจงฟังข้อความนั้น, จงกระทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้. ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลรับสนองพระพุทธดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสถ้อยคำเหล่านี้ว่า :-

๑. สูตรที่ ๓ กฬารขัตติยวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๖๗/๑๑๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

๒. ญาณวัตถุ แปลว่า สิ่งซึ่งเป็นที่กำหนดพิจารณาของญาณ ญาณกำหนดพิจารณาสิ่งใด สิ่งนั้น เรียกว่าญาณวัตถุ เฉพาะในกรณีนี้ หมายถึงอาการ ๔ อย่าง ๆ ของปฏิจจสมุปบาทแต่ละอาการ ซึ่งมีอยู่ ๑๑ อาการ; ดังนั้น จึงเรียกว่า ญาณวัตถุ ๔๔.

ญาณวัตถุ (เกี่ยวกับปฏิจจฯ ๑๑ หมวด, หมวดละ ๔) ๔๔
ญาณ คือความรู้ในปฏิจจสมุปปันนธรรม (แต่ละอาการ โดยนัยแห่งอริยสัจ) สี่

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! **ก็ญาณวัตถุ ๔๔ อย่าง เป็นอย่างไรเล่า ?** ญาณวัตถุ ๔๔ อย่างคือ :–

(หมวด ๑) ๑. ญาณ คือความรู้ ใน**ชรามรณะ**; ๒. ญาณ คือความรู้ ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ; ๔. ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ;

(หมวด ๒) ๑. ญาณ คือความรู้ ใน**ชาติ**; ๒. ญาณ คือความรู้ ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งชาติ; ๔. ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ;

(หมวด ๓) ๑. ญาณ คือความรู้ ใน**ภพ**; ๒. ญาณ คือความรู้ ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งภพ; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งภพ; ๔. ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งภพ;

(หมวด ๔) ๑. ญาณ คือความรู้ ใน**อุปาทาน**; ๒. ญาณ คือความรู้ ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปาทาน; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน; ๔. ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน;

(หมวด ๕) ๑. ญาณ คือความรู้ ใน**ตัณหา**; ๒. ญาณ คือความรู้ ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งตัณหา; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งตัณหา; ๔. ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งตัณหา;

(หมวด ๖) ๑. ญาณ คือความรู้ ใน**เวทนา**; ๒. ญาณ คือความรู้ ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งเวทนา; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งเวทนา; ๔ ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนา;

(หมวด ๗) ๑. ญาณ คือความรู้ ใน**ผัสสะ**; ๒. ญาณ คือความรู้ ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งผัสสะ; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ; ๔. ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ;

(หมวด ๘) ๑. ญาณ คือความรู้ ใน**สฬายตนะ**; ๒. ญาณ คือความรู้ ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสฬายตนะ; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ; ๔. ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ;

(หมวด ๙) ๑. ญาณ คือความรู้ ใน**นามรูป**: ๒. ญาณคือความรู้ ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งนามรูป; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่ง นามรูป; ๔. ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป;

(หมวด ๑๐) ๑. ญาณ คือความรู้ ใน**วิญญาณ**; ๒. ญาณ คือความรู้ ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ; ๔. ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ;

(หมวด ๑๑) ๑. ญาณ คือความรู้ ใน**สังขาร**ทั้งหลาย; ๒. ญาณ คือความรู้ ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร; ๔. ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้ เรียกว่า ญาณวัตถุ ๔๔ อย่าง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ก็ชรามรณะ เป็นอย่างไรเล่า?** ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีฟันหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยว ความสิ้นไปแห่งอายุ ความแก่รอบแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ในสัตวนิกายนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ : นี้เรียกว่าชรา. การจุติ ความเคลื่อน การแตกสลาย การหายไป การวายชีพ การตาย การทำกาละ การแตกแห่งขันธ์ทั้งหลาย การทอดทิ้งร่าง การขาดแห่งอินทรีย์คือชีวิต จากสัตวนิกายนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ : นี้เรียกว่า มรณะ. ชรานี้ด้วย มรณะนี้ด้วย ย่อมมีอยู่ดังนี้; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรียกว่า ชรามรณะ. ความก่อขึ้นพร้อมแห่งชรามรณะ ย่อมมี เพราะความก่อขึ้นพร้อมแห่งชาติ; ความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งชาติ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวก **ย่อมมารู้ทั่วถึง ซึ่งชรามรณะ ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ,** มารู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ, มารู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ, มารู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ, ในกาลใด; ในกาลนั้น ความรู้นี้ของอริยสาวกนั้น ชื่อว่า **ญาณในธรรม** (ธมฺมญาณ). ด้วยธรรมนี้อันอริยสาวกนั้นเห็นแล้ว รู้แล้ว บรรลุแล้ว หยั่งลงแล้ว และเป็นธรรมอันใช้ได้ไม่จำกัดกาล, อริยสาวกนั้น ย่อม **นำความรู้นั้นไปสู่นัยอันเป็นอดีตและอนาคต** (ต่อไปอีก) ว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งชรามรณะ,

ญาณ (ในการรู้ปฏิจจสมุปปันนธรรมแต่ละอาการโดยนัยอริยสัจสี่) สอง

โสดาบัน ผู้มีด้วยญาณสองประกอบด้วยองค์คุณ ๓๕๒
ญาณ ที่ทำความเป็นโสดาบัน (เกี่ยวกับการรู้ปฏิจจฯ) ๓๕๖
ญาณ (มีชื่อพิเศษเกี่ยวกับการรู้ปฏิจจฯ โดยนัยอริยสัจสี่) ๓๕๖

ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทุกท่าน ก็ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว เหมือนอย่างที่เราเองได้รู้อย่างยิ่งแล้วในบัดนี้. ถึงแม้สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต จักรู้อย่างยิ่ง ซึ่งชรามรณะ, จักรู้อย่างยิ่ง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, จักรู้อย่างยิ่ง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, จักรู้อย่างยิ่ง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ ก็ตาม; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทุกท่าน ก็จักรู้อย่างยิ่ง เหมือนอย่างที่เราเองได้รู้อย่างยิ่งแล้วในบัดนี้" ดังนี้. ความรู้นี้ของอริยสาวกนั้น ชื่อว่า **ญาณในการรู้ตาม** (อนวยญาณ).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ญาณทั้งสอง คือธัมมญาณและอันวยญาณ เหล่านี้ ของอริยสาวก เป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ ผ่องใส ในกาลใด;** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลนั้น **เราเรียกอริยสาวกนั้นว่า** "ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทิฏฐิ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทัสสนะ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้มาถึงพระสัทธรรมนี้แล้ว", ดังนี้บ้าง; ว่า "ได้เห็นอยู่ซึ่งพระสัทธรรมนี้", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประกอบแล้วด้วยญาณอันเป็นเสขะ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประกอบแล้วด้วยวิชชาอันเป็นเสขะ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ถึงซึ่งกระแสแห่งธรรมแล้ว", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประเสริฐ มีปัญญาเครื่องชำแรกกิเลส", ดังนี้บ้าง; ว่า "**ยืนอยู่จดประตูแห่งอมตะ**", ดังนี้บ้าง, ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ก็ชาติ เป็นอย่างไรเล่า?** การเกิด การกำเนิด การก้าวลง (สู่ครรภ์) การบังเกิด การบังเกิดโดยยิ่ง ความปรากฏของขันธ์ทั้งหลาย การที่สัตว์ได้ซึ่งอายตนะทั้งหลาย ในสัตวนิกายนั้นๆ ของสัตว์ทั้งหลาย เหล่านั้นๆ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า ชาติ. ความก่อขึ้นพร้อมแห่งชาติ ย่อมมี เพราะ

ความก่อขึ้นพร้อมแห่งภพ ; ความดับไม่เหลือแห่งชาติ ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งภพ ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อริยสาวก**ย่อมมารู้ชัดถึง ซึ่งชาติ ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ,** มารู้ชัดถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ, มารู้ชัดถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ, มารู้ชัดถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ, ในกาลใด ; ในกาลนั้น, ความรู้นี้ ของอริยสาวกนั้น ชื่อว่า **ญาณในธรรม** (ธมฺมญาณ). ด้วยธรรมนี้อันอริยสาวกนั้นเห็นแล้ว รู้แล้ว บรรลุแล้ว หยั่งลงแล้ว และเป็นธรรมอันใช้ได้ไม่จำกัดกาล, อริยสาวกนั้น ย่อม**นำความรู้นั้นไปสู่นัยะอันเป็นอดีตและอนาคต** (ต่อไปอีก) ว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งชาติ, ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ, ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ, ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทุกท่าน ก็ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว เหมือนอย่างที่เราเองได้รู้อย่างยิ่งแล้วในบัดนี้. ถึงแม้สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต จักรู้อย่างยิ่ง ซึ่งชาติ, จักรู้อย่างยิ่ง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ, จักรู้อย่างยิ่ง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ, จักรู้อย่างยิ่ง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ ก็ตาม ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทุกท่านก็จักรู้อย่างยิ่ง เหมือนอย่างที่เราเองได้รู้อย่างยิ่งแล้วในบัดนี้" ดังนี้. ความรู้นี้ ของอริยสาวกนั้น ชื่อว่า **ญาณในการรู้ตาม** (อนฺวยญาณ).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ญาณทั้งสอง คือธัมมญาณและอันวยญาณ เหล่านี้ ของอริยสาวก เป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ ผ่องใส ในกาลใด;** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลนั้น **เราเรียกอริยสาวกนั้นว่า** "ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทิฏฐิ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทัสสนะ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้มาถึงพระสัทธรรมนี้แล้ว", ดังนี้บ้าง; ว่า "ได้เห็นพระสัทธรรมนี้", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประกอบแล้วด้วยญาณอันเป็นเสขะ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประกอบแล้วด้วยวิชชาอันเป็นเสขะ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ถึงซึ่งกระแสแห่งธรรมแล้ว", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประเสริฐ มีปัญญาเครื่องชำแรกกิเลส", ดังนี้บ้าง; ว่า "**ยืนอยู่จดประตูแห่งอมตะ**", ดังนี้บ้าง, ดังนี้.

. . . .

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ **ภพ** **เป็นอย่างไรเล่า?** ...ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ **อุปาทาน** **เป็นอย่างไรเล่า?** ...ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ **ตัณหา** **เป็นอย่างไรเล่า?** ...ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ **เวทนา** **เป็นอย่างไรเล่า?** ...ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ **ผัสสะ** **เป็นอย่างไรเล่า?** ...ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ **สฬายตนะ** **เป็นอย่างไรเล่า?** ...ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ **นามรูป** **เป็นอย่างไรเล่า?** ...ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ **วิญญาณ** **เป็นอย่างไรเล่า?** ...ฯลฯ...

(ข้อความที่ละไว้ด้วย ...ฯลฯ... ดังข้างบนนี้ มีข้อความเต็มดังในข้ออันว่าด้วย ชรามรณะ และชาติ ซ้ำกันทุกประการ ต่างกันแต่ชื่อหัวข้อธรรม).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็**สังขารทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า?** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารทั้งหลาย สามอย่างเหล่านี้ คือ กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร . ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้เรียกว่า สังขารทั้งหลาย. ความก่อขึ้นพร้อมแห่งสังขาร

ย่อมมี เพราะความก่อขึ้นพร้อมแห่งอวิชชา; ความดับไม่เหลือแห่งสังขาร ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวก **ย่อมมารู้ทั่วถึง ซึ่งสังขารทั้งหลาย ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ,** มารู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ, มารู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ, มารู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ, ในกาลใด; ในกาลนั้น ความรู้นี้ของอริยสาวกนั้น ชื่อว่า **ญาณในธรรม** (ธมฺมญาณ). ด้วยธรรมนี้อันอริยสาวกนั้นเห็นแล้ว รู้แล้ว บรรลุแล้ว หยั่งลงแล้ว และเป็นธรรมอันใช้ได้ไม่จำกัดกาล, อริยสาวกนั้น ย่อม**นำความรู้นั้นไปสู่นัยะอันเป็นอดีตและอนาคต** (ต่อไปอีก) ว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทุกท่าน ก็ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว เหมือนอย่างที่เราเองได้รู้อย่างยิ่งแล้วในบัดนี้. ถึงแม้สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต จักรู้อย่างยิ่ง ซึ่งสังขารทั้งหลาย, จักรู้อย่างยิ่ง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, จักรู้อย่างยิ่ง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, จักรู้อย่างยิ่ง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร ก็ตาม; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทุกท่าน ก็จักรู้อย่างยิ่ง เหมือนอย่างที่เราเองได้รู้อย่างยิ่งแล้วในบัดนี้" ดังนี้. ความรู้นี้ของอริยสาวกนั้น ชื่อว่า **ญาณในการรู้ตาม** (อนฺวยญาณ).

ญาณวัตถุ (เกี่ยวกับปฏิจจฯ ๑๑ หมวด, หมวดละ ๗) ๗๗

ญาณในปฏิจจฯ (แต่ละปัจจยาการ ๑๑ หมวด) ๗

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ญาณทั้งสอง คือธัมมญาณและอันวยญาณ เหล่านี้ ของอริยสาวก เป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ ผ่องใส ในกาลใด;** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลนั้น **เราเรียกอริยสาวกนั้น** ว่า "ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทิฏฐิ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทัสสนะ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้มาถึงพระสัทธรรมนี้แล้ว", ดังนี้บ้าง; ว่า "ได้เห็นพระสัทธรรมนี้", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประกอบแล้วด้วยญาณอันเป็นเสขะ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประกอบแล้วด้วยวิชชาอันเป็นเสขะ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ถึงซึ่งกระแสแห่งธรรมแล้ว", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประเสริฐ มีปัญญาเครื่องชำแรกกิเลส", ดังนี้บ้าง; ว่า "**ยืนอยู่จดประตูแห่งอมตะ**" ดังนี้บ้าง, ดังนี้ แล.

ญาณวัตถุ ๗๗ ในปฏิจจสมุปบาท เพื่อความเป็นโสดาบัน[๑]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง **ซึ่งญาณวัตถุ ๗๗ อย่าง** แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลายจงฟังความข้อนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้. ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นทูลรับสนองพระพุทธดำรัสนั้นแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสถ้อยคำเหล่านี้ว่า:–

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ก็ญาณวัตถุ ๗๗ อย่าง เป็นอย่างไรเล่า?** ญาณวัตถุ ๗๗ อย่างนั้น คือ : –

(หมวด ๑) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า **เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ;** ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า

๑. สูตรที่ ๔ กฬารขัตติยวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. สํ. ๑๖/๗๑/๑๒๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต** เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ธัมมัฏฐิติญาณ[๑] ในกรณีนี้ ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป ดับไป เป็นธรรมดา;**

(หมวด ๒) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า **เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ;** ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อภพไม่มี ชาติย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต** เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต เมื่อภพไม่มี ชาติย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต** เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่อภพไม่มี ชาติย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า แม้**ธัมมัฏฐิติญาณ ในกรณีนี้ ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป ดับไป เป็นธรรมดา;**

(หมวด ๓) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า **เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ;** ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่ออุปาทานไม่มี ภพย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต** เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต เมื่ออุปาทานไม่มี ภพย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต** เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; ๖. ญาณ

---

๑. ธัมมัฏฐิติญาณ ในกรณีนี้ คือ ญาณเป็นไปตามหลักของปฏิจจสมุปบาท เป็นกรณี ๆ ไป เช่นในกรณีแห่งชาติดังที่กล่าวนี้เป็นต้น.

คือความรู้ว่า แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่ออุปาทานไม่มี ภพย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ธัมมัฏฐิติญาณ **ในกรณีนี้ ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป ดับไป เป็นธรรมดา;**

(หมวด ๔) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า **เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน;** ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อตัณหาไม่มี อุปาทานย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต** เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต เมื่อตัณหาไม่มี อุปาทานย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต** เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่อตัณหาไม่มี อุปาทานย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ธัมมัฏฐิติญาณ **ในกรณีนี้ ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป ดับไป เป็นธรรมดา;**

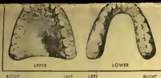
(หมวด ๕) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า **เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา;** ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อเวทนาไม่มี ตัณหาย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต** เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต เมื่อเวทนาไม่มี ตัณหาย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต** เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่อเวทนาไม่มี ตัณหาย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ธัมมัฏฐิติญาณ **ในกรณีนี้ ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป ดับไป เป็นธรรมดา;**

(หมวด ๖) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า **เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;** ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อผัสสะไม่มี เวทนาย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้**

ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต เมื่อผัสสะไม่มี เวทนาย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต** เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่อผัสสะไม่มี เวทนาย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า แม้**ธัมมัฏฐิติญาณ ในกรณีนี้ ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป ดับไป เป็นธรรมดา;**

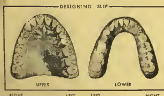
(หมวด ๗) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า **เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ;** ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อสฬายตนะไม่มี ผัสสะย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต** เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต เมื่อสฬายตนะไม่มี ผัสสะย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต** เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่อสฬายตนะไม่มี ผัสสะย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า แม้**ธัมมัฏฐิติญาณ ในกรณีนี้ ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป ดับไป เป็นธรรมดา;**

(หมวด ๘) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า **เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ;** ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อนามรูปไม่มี สฬายตนะย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต** เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต เมื่อนามรูปไม่มี สฬายตนะย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต** เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่อนามรูปไม่มี สฬายตนะย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า แม้**ธัมมัฏฐิติญาณ ในกรณีนี้ ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป ดับไป เป็นธรรมดา;**

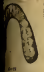

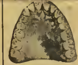
ลงชื่อ..ผู้รับของ

Chrom-Cobalt-Molyb.	
Teeth	
Service	

ลงชื่อ..ผู้รับของ

RIGHT LEFT LEFT RIGHT

ผู้รับของ

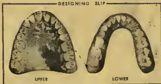
ลงชื่อ ______________ ผู้รับของ

Chrom-Cobalt-Molyb ______
Teeth ______
Service ______

* หน้าสำคัญ : 132, 134
ยังเก็บที่ปทานุกรม หรือบรรพธรรม ไม่ได้
ต้อง คัด กัน ต่อไป.

RIGHT LEFT LEFT RIGHT

ผู้รับของ

ลงชื่อ ______________ ผู้รับของ

RIGHT

RIGHT LEFT

LEFT RIGHT

ผู้รับของ ลงชื่อ ผู้รับของ

~~พุทธประวัติ~~

๑

Chrom-Cobalt-Molyb
Teeth
Service

DESIGNING SLIP

RIGHT

RIGHT LEFT

LEFT RIGHT

ผู้รับของ ลงชื่อ ผู้รับของ